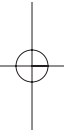
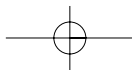
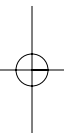

ΝΟΦΑΛΙΑΣ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ

ΝΟΦΑΛΙΑΣ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΝΕΑΠΟΛΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΝΕΑΠΟΛΗ 2006

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: ΜΑΡΙΑ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ
Β. ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΤΗ 10
546 36 ΘΕΣ/ΝΙΚΗ
Τηλ. 2310 218836
kotzam@the.forthnet.gr

ΤΙΤΛΟΣ: ΝΟΦΑΛΙΑΣ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

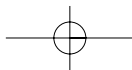
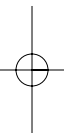
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΚΔΟΣΗΣ: ΜΑΜΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΝΕΑΠΟΛΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΑΝΑΠΗΡΩΝ ΠΟΛΕΜΟΥ 3
72400 ΝΕΑΠΟΛΗ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΗΛ.-ΦΑΞ: 28410 32728
ΗΛ/ΚΟ ΤΑΧ/ΜΕΙΟ: e-mail: mail@kpe-neapol.las.sch.gr
ΙΣΤΟΤΟΠΟΣ: www.kpeneapolis.gr

Η έκδοση χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από Εθνικούς Πόρους στα πλαίσια υλοποίησης της πράξης με τίτλο «Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νεάπολης» η οποία έχει ενταχθεί στην κατηγορία πράξεων «2.6.Ι.α» της ενέργειας «2.6.Ι.» του μέτρου «2.6.» του ΕΠΕΕΚ 2000-2006 με φορέα υλοποίησης τον Δήμο Νεάπολης

ISBN 960-89322-0-3

*Στον πατέρα μου Σταύρο
στον Μανόλη
και σ' όλους τους Νοφαλιώτες*

Σήμερα, καθώς η ανθρωπότητα έχει απομακρυνθεί από τη φύση, καταγράφεται έντονα η ανάγκη επιστροφής σε μια νέα ενότητα του κοινωνικού με το φυσικό περιβάλλον, η οποία να διατηρεί παράλληλα τα όσα επιτεύχθηκαν από την κοινωνική και τη φυσική ιστορία. Η πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας πρέπει να ξαναπαντρευτεί με τη φυσική ιστορία. Ο χωρισμός της ανθρωπότητας από τη φύση, η σαρωτική κοινωνική πορεία της στην ιστορία, η οποία παρήγαγε ένα μεγάλο πλούτο κοινωνικού κεφαλαίου, τεχνολογικής διεισδυτικότητας, πολιτισμού και αντανακλώμενης στον εαυτό μας σκέψης, σημειώνει παράλληλα την ανάγκη ύπαρξης του νου μέσα στην ίδια τη φύση. Το λανθάνον πνεύμα φτάνει σήμερα σε μια πλήρη συνειδητοποίηση και ζητά να συγχωνευτεί ξανά με τον φυσικό κόσμο. Έχει έρθει η ώρα για να επιστρέψουμε σε μια οικολογική φυσική φιλοσοφία, σε μια οικολογική κοινωνική φιλοσοφία βασισμένη στην ελευθερία και τη συνειδητοποίηση. Αναμφίβολα η πρακτική σημασία αυτής της επιστροφής είναι πολύ σημαντική: εάν θέλουμε να επιβιώσουμε από την οικολογική καταστροφή, πρέπει να αποκεντρωθούμε, να ανακτήσουμε βιοπεριφερειακές μορφές παραγωγής, καλλιέργειας και διαμονής, να δώσουμε ποικιλία στην αρχιτεκτονική μας, να την αναπτύξουμε σε ανθρώπινες κλίμακες.

Το βιβλίο της συμπατριώτισσάς μας αρχιτέκτονος κ. Μαρίας Αρακαδάκη επιχειρεί ένα ταξίδι στο πρόσφατο παρελθόν του τόπου μας προκειμένου, μέσα από τα αρχιτεκτονικά απομεινάρια του χρόνου, να εμπλουτίσει την προσωπικότητά μας με μια νέα αίσθηση σιγουριάς και αυτονομίας σκέψης. Συμβάλλει, έτσι, στην ενδυνάμωση της πεποίθησης για τη δυνατότητα επίτευξης μιας νέας ολότητας μεταξύ ανθρωπότητας και φύσης σαν μέρος μιας μεγαλύτερης προσπάθειας να ξεπεραστούν όλοι οι διαχωρισμοί με τους οποίους διαπαιδαγωγούμαστε και διαπαιδαγωγούμε σήμερα. Το βιβλίο μάς βοηθά να εντοπίσουμε πάνω στα παλιά καλντερίμια και στα σπίτια του Νοφαλίου την ουσία της οικολογικής κρίσης του καιρού μας. Να επισημάνουμε ότι αυτή έγκειται στο ότι η κοινωνία μας κυριολεκτικά καταστρέφει τον κόσμο της οργανικής εξέλιξης. Να διαπιστώσουμε ότι αυτό που χρειάζεται η ανθρωπότητα δεν είναι μια ολοκληρωτική απόρριψη της σύγχρονης αρχιτεκτονικής αλλά ένα «κοσκίνισμα», μια πραγματικά παραπέρα ανάπτυξη της σύμφωνα όμως με τις οικολογικές αρχές, γεγονός που θα συντελέσει σε μια νέα εναρμόνιση της κοινωνίας μας με το φυσικό κόσμο. Τα μισογκρεμισμένα σώματα των ανεμόμυλων και των δολωτών δεξαμενών, των

Ξερολιδικών τράφων και των σπιτιών του Νοφαλιά κρύβουν μια αρχαία γνώση που, ίσως, μάς χρειάζεται σήμερα. Τα στενά σοκάκια και τα σπίτια του, καθώς είναι κτισμένα σε γειτονιές, τονίζουν τη γνησιότητα των πραγματικών ανθρώπινων σχέσεων, του στοχασμού και της αυτοκαλλιέργειας. Ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχανόταν πάνω σ' αυτόν τον ξηρικό τόπο η επάρκεια της τροφής και της στέγασης με υλικά αυτόχθονα, με μόχθο, που όμως επέτρεπε στον καθένα να αισθάνεται μέσα στην κοινωνία της εποχής εκείνης όχι ξένος αλλά ένα με τον τόπο του, ήταν απόλυτα ταιριασμένοι με τη δυνατότητα αντοχής του φυσικού και του κοινωνικού συστήματος μέσα στο οποίο βρισκόταν. Ο Νοφαλιάς συνιστούσε το πρότυπο ενός ανθρώπινου βίότοπου που έδινε έμφαση στην αυτοσυνειδητοποίηση και τη δυνατότητα των ανθρώπων να συλλογίζονται τον εαυτό τους, να αναπτύσσουν ορθολογική δράση και να προβλέπουν τις συνέπειες των αρχιτεκτονημάτων τους.

Η λατρεία της πόλης ως περιοχής όπου κυριαρχεί ο «πραγματικός πολιτισμός», έχει πια φτάσει στα όρια της. Η ανάγκη αποκέντρωσης των πόλεων και εγκαθίδρυσης νέων οικοκοινοτήτων που θα είναι εναρμονισμένες με τα οικοσυστήματα στα οποία βρίσκονται είναι πια έντονη. Και στο σημείο αυτό η εμπειρία από την μικροκοινότητα και την αρχιτεκτονική των μετοχιών είναι απαραίτητη και καθοριστική.

Ήταν λοιπόν κρίσιμο το να προσπαθήσουμε, μέσα τόσο από την εφαρμογή ενός σχετικού Σχολικού Προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης όσο και από την έκδοση του παρόντος βιβλίου, να συλλάβουμε την ιστορική εξέλιξη και τη διαδικασία των αντικειμενικών κοινωνικο-οικονομικών αλλά και των αρχιτεκτονικών και των οικολογικών σχέσεων, καθώς επίσης και των συνυφασμένων μ' αυτές διαδικασιών και μορφών συνείδησης, που λαμβάνουν χώρα στον οικισμό αυτό. Η αποκάλυψη και η διαχείριση της σημειολογίας της αρχιτεκτονικής του Νοφαλιάς από την κ. Μαρία Αρακαδάκη, στηριγμένη πάνω στην παρατηρητικότητα και την ανακάλυψη του χώρου μάς προσφέρει αναμφισβήτητα έναν τεράστιο κώδικα σημείων και δεικτών και την ευχαριστούμε πολύ γι' αυτό.

Η Παιδαγωγική Ομάδα
του ΚΠΕ Νεάπολης
Μαμάκης Γιώργος
Πρατσίνη Μαρία
Δρακωνάκη Χρυσούλα
Τσίλης Θανάσης
Στρατιώτης Βασίλης

Εκ μέρους του φορέα
υλοποίησης
ο Δήμαρχος Νεάπολης
Καστρινάκης Νικόλαος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αρχική μορφή της μελέτης που ακολουθεί υποβλήθηκε το 1979 ως «ερευνητικό θέμα», δηλαδή επί διπλώματι ερευνητική εργασία, στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ, στο Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας. Κατά την εκπονησή της είχα την πολύτιμη καθοδήγηση του αείμνηστου καθηγητή (ειδικού επιστήμονα τότε) Γεωργίου Δημητροκάλλη.

Στις εργασίες αποτύπωσης, στις οποίες αφιέρωσα ολόκληρο σχεδόν το καλοκαίρι του 1978, με βοήθησαν τα ξαδέλφια μου, αδέρφια Εμμανουήλ, Σταύρος, Ιωάννης, Ελευθέριος και Γαγιανή Γεωργ. Συσκάκη και ο εξάδελφός μας Ιωάννης Αριστ. Συσκάκης. Μεγάλο μέρος από τα πρωτογενή στοιχεία που παραθέτω το οφείλω σε αφηγήσεις του πατέρα μου Σταύρου Γεωργ. Αρακαδάκη (γένν. 1923), ο οποίος μου μετέφερε προσωπικές μνήμες από τη ζωή του με τον παππού μου Αρακαδογιώργη (1883-1934), καλό πελεκάνο και κτίστη στην εποχή του. Τα ονόματα των υπολοίπων κατοίκων του Νοφαλιά που μου έδωσαν πληροφορίες αναφέρονται στις υποσημειώσεις. Σε όλους τους παραπάνω οφείλω θερμές ευχαριστίες.

Η πρώτη δημοσίευση της μελέτης πραγματοποιήθηκε στο περιοδικό Κρητική Εστία της Ιστορικής, Λαογραφικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Κρήτης (τ. 6, Χανιά 1997-98, σσ. 43-194), όπου πολύ γενναιόδωρα φιλοξενήθηκε χωρίς καμιά περικοπή, παρά τη μεγάλη της έκταση. Ευχαριστώ θερμά γι' αυτό την τότε Συντακτική Επιτροπή και ιδίως τον κ. Κώστα Μουτζούρη και την κ. Μαρία Βλαζάκη, οι οποίοι διάβασαν τα χειρόγραφοί μου, και τον κ. Γεώργιο Λουπάση, που είχε την επιμέλεια της έκδοσης.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω, τέλος, στον κ. Γιώργο Μαμάκη, ο οποίος αγάπησε το «Νοφαλιά», τον έκανε αντικείμενο εκπαιδευτικού περιβαλλοντικού προγράμματος για την Πρωτοβάθμια εκπαίδευση με τίτλο «Νοφαλιάς. Ταξίδι στη Φύση και στην Παράδοση» και εν τέλει πρότεινε την ένταξη της αυτοτελούς έκδοσής του στο πρόγραμμα του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νεάπολης. Το ίδιο ευχαριστώ και τα υπόλοιπα μέλη της Παιδαγωγικής Ομάδας του ΚΠΕ για την εμπιστοσύνη τους.

Η παρούσα μορφή της μελέτης δεν διαφοροποιείται σημαντικά από την αρχική της έκδοση, παρά μόνο στο ότι έγιναν κάποιες μικροδιορθώσεις στα κείμενα και εμπλουτίστηκαν οι υποσημειώσεις με τους πιο απαραίτητους τί-

λους από τη βιβλιογραφία που είδε το φώς της δημοσιότητας τα τελευταία χρόνια. Επίσης προστέθηκε ένα ευρετήριο τεχνικής ορολογίας και ένα λεξιλόγιο τοπικών ιδιωματικών λέξεων, απαραίτητα σε μια μελέτη αυτής της έκτασης.

Είμαι πολύ ευτυχής που, μετά την αγάπη και την αποδοχή την οποία γνώρισε η πρώτη έκδοση του «Νοφαλιά», τόσο ανάμεσα στους γνωστούς και αγνώστους μου κατοίκους του Μεραμπέλου και τους συναδέλφους μου ερευνητές, όσο και ανάμεσα στα παιδιά των Δημοτικών μας σχολείων που παρακολούθησαν το αντίστοιχο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, η τιμητική πρόταση του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νεάπολης δίνει την ευκαιρία στην εργασία μου να παρουσιαστεί σε αυτοτελή έκδοση και στο ταπεινό πατρογονικό μου μετόχι να γίνει ευρύτερα γνωστό. Έτσι εκπληρώνεται ο αρχικός στόχος μου κατά τη συγγραφή αυτής της μελέτης, να αποτίσω φόρο τιμής στη γη των πατέρων μου και όχι απλώς να ολοκληρώσω τις φοιτητικές μου υποχρεώσεις: «Θα είμαι ιδιαίτερα ευτυχής αν η προσπάθειά μου μπορέσει να συμβάλει στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος των συμπατριωτών μας και της Πολιτείας για έναν τόπο ερημωμένο, παραμελημένο, σχεδόν ξεχασμένο απ' το Θεό. Ενώω ενδιαφέροντος προς τη σωστή κατεύθυνση -γιατί τα κρούσματα αυδαίρετης «ανάπτυξης» και ξεπουλήματος δεν λείπουν- ώστε να δοθούν κάποιες δυνατότητες προστασίας αυτού του οικιστικού πλούτου και να βοηθηθούν οι ελάχιστοι πλέον κάτοικοι της περιοχής, αφ' ενός να κατανοήσουν τι θησαυρό κατέχουν, αφ' ετέρου να παραμείνουν εκεί και να ζήσουν μια πιο ανδρώπινη ζωή»*.

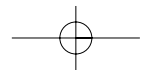
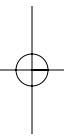
Ελπίζω ότι και η παρούσα έκδοση θα συμβάλει στο να δυναμώσει το ελαφρό αεράκι αναζωογόνησης που, χάρις στο ενδιαφέρον, την αγάπη και το μεράκι μεμονωμένων ανθρώπων, αλλά και φορέων, έχει αρχίσει να πνέει τα τελευταία χρόνια γύρω από το Νοφαλιά και το Απάνω Μεραμπέλο γενικότερα. Όπως άλλωστε ανέφερα και στην εισαγωγή της πρώτης έκδοσης, «η μελέτη αυτή είναι ό,τι μπορώ να προσφέρω στην προσπάθεια να περισωθούν κάποιες μαρτυρίες από έναν απομονωμένο και ξεχασμένο τόπο, την ιδιαίτερη πατρίδα μου».

Θεσσαλονίκη Μάης 2006
ΜΑΡΙΑ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ

* Απόσπασμα επιστολής στην εφ. Ο Πολίτης Νεαπόλεως Κρήτης, φ. 279, 30/6/1998, 15.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΤΟ ΜΕΤΟΧΙ ΤΟΥ ΝΟΦΑΛΙΑ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	27
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Η ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟ ΝΟΦΑΛΙΑ	33
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ ΑΞΙΟΛΟΓΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΝΟΦΑΛΙΩΤΙΚΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ	75
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΝΟΦΑΛΙΑ ΟΙΚΙΑΚΑ ΣΚΕΥΗ, ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΥΡΟΚΟΜΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ	125
ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ ΕΙΔΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ	139
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	147
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	151
ΓΛΩΣΣΑΡΙΑ	155

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

1. Το «Απάνω Μεραμπέλο». Τοπογραφία και φυσικό περιβάλλον

Η επαρχία Μεραμπέλου, στην οποία επιβιώνει η ονομασία του ομώνυμου καστελλιού², καταλαμβάνει το ΒΔ. τμήμα του νομού Λασιθίου. Η βόρεια και η ανατολική πλευρά της βρέχονται από το Κρητικό πέλαγος και τον κόλπο του Μεραμπέλου αντίστοιχα, ενώ προς Δ. και προς Ν. βρίσκονται οι επαρχίες Λασιθίου και Ιεράπετρας (εικ. 1).

Το έδαφος της είναι κατά το πλείστον ορεινό, με μερικές εύφορες κοιλάδες στα ανατολικά παράλια και το κεντρικό της τμήμα, στις οποίες και συγκεντρώνονται τα περισσότερα χωριά. Στα κατ' εξοχήν ορεινά τμήματα ανήκει το λεγόμενο *Απάνω Μεραμπέλο*, που εκτείνεται από την περιοχή του ιστορικού χωριού της Μιλάτου³ μέχρι τα υψώματα προς Α. του Βρουχά⁴, πά-

¹. Η απόφασή μου να ασχοληθώ με την περαιτέρω επεξεργασία ενός υλικού που είχα συγκεντρώσει και πρωτοπαρουσιάσει το 1978-79, στα πλαίσια φοιτητικής ερευνητικής εργασίας στο ΑΠΘ, οφείλεται στη διαπίστωση ότι ο οικισμός του Νοφαλιά έχει σχεδόν ερημωθεί, κάποια από τα αναφερόμενα σπίτια έχουν ήδη γκρεμιστεί ή ριζικά αλλοιωθεί και η μοίρα των υπολοίπων είναι αβέβαιη. Η μελέτη αυτή είναι ό,τι μπορώ να προσφέρω στην προσπάθεια να περισωθούν κάποιες μαρτυρίες από έναν απομονωμένο και ξεχασμένο τόπο, την ιδιαίτερη πατρίδα μου.

². Κτίσμα πιθανώς αναγόμενο στην περίοδο της γενοβέζικης κατοχής στην Κρήτη (1206-1211), το *castel Mirabello* βρισκόταν στο λόφο *Κεφάλι*, μέσα στη σημερινή πόλη του Αγίου Νικολάου. Τα τελευταία υπολείμματά του καταστράφηκαν κατά την ανέγερση του Μεγάρου της Νομαρχίας Λασιθίου (1946). Βλ. Gius. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, I, Venezia 1905, 236-243. Στεργ. Σπανάκη, «Άγιος Νικόλαος Μεραμπέλου», *Αμάλθεια*, Α' (1970), 78-85, του ίδιου, *Πόλεις και χωριά*, Α', 73-76.

³. *Μιλάτος*: μια από τις σημαντικότερες αρχαίες πόλεις της Κρήτης. Καταστράφηκε το 220 π.Χ. Εμφανίζεται και πάλι σε έγγραφο του 1368 και κατόπιν στις γνωστές απογραφές της βενετοκρατίας. P. Faure, «La Crète aux cent villes», *KX*, ΙΓ' (1959), 196, αρ. 59. Ο ίδιος, «Villes et villages de la Crète Orientale entre 1577 et 1629 (listes inédites)», *Κρητολογία*, τευχ. 1 (Ιουλ.-Δεκ. 1975), 33. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά*, Β', 537-538. Παπαδογιάννης, *Οικισμοί*, στο αντίστοιχο λήμμα.

⁴. *Βρουχάς*: Το τπν. εμφανίζεται σε συμβόλαια της μονής Αρετίου. Ξανθουδίδης, *Συμβόλαια*, 77 [έτος 1621]. Νικ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων*, Β' (1672-1694), Ηράκλειον Κρήτης 1976, 327 [1689]. Ο οικισμός μνημονεύεται για πρώτη φορά σε απογραφή κατά τη διάρκεια της αιγυπτιακής κατοχής στην Κρήτη (1834). Παπαδο-

νω από το λιμάνι της Σπιναλόγκας, και από το βουνό Σταυρός (794 μ.), λίγο βορειότερα από την κωμόπολη της Νεάπολης⁵, μέχρι το Κρητικό πέλαγος.

Το Απάνω Μεραμπέλο είναι ένας από τους πιο σκληρούς και άγονους τόπους της Κρήτης και αναμφίβολα ο πιο άνυδρος⁶. Το κλίμα εδώ είναι έντονα ξηροθερμικό, με λίγες βροχές και σπάνια χιόνια. Όσο απλώνεται το μάτι δεν υπάρχουν παρά μόνο πέτρες, απόκρημνοι βράχοι, δέτες⁷, λασιόδες⁸, βουνά ολόκληρα από πέτρες. Κυρίαρχα χρώματα είναι το γκριζό της γης και το γαλανό του ουρανού και της θάλασσας.

Η αραιή βλάστηση που κοσμεί το τραχύ αυτό τοπίο είναι περισσότερο θαμνώδης: *κατσοπρίνια*⁹, σκίνοι, *χναροσκιές*¹⁰, *ασπαλάθοι*¹¹, μια ποικιλία α-

γιάνης, *Οικισμοί, λήμμα Βρουχάς*. Ο Βρουχάς και οι συνοικισμοί του *Μωρονικήτας* ή *Μυρωνικήτας* και *Πλάκα*, με συνολικό πληθυσμό 285 κατοίκους (1991), αν και ανήκουν στο ορεινό Απάνω Μεραμπέλο, αποτελούν μια γεωγραφική ενότητα με τα χωριά της Ελουτίας και του Λούμα (*Απάνω Λούμας, Κάτω Λούμας και Σέλλες*).

⁵. *Νεάπολη*: Οικισμός στο ΒΔ. άκρο της κοιλάδας του Μεραμπέλου, που μαρτυρείται από τη βενετοκρατία ως *Καρές* ή *Καινούριο Χωριό των Καρών*. Αργότερα μετονομάζεται σε Νεάπολη και γίνεται πρωτεύουσα του νομού Λασιθίου (1868-1904). Πληθυσμός 2692 κάτοικοι (1991). Ρ. Faure, «Villes et villages», *ό.π.*, 33-34. Στέργ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά*, Β', 577-579. Παπαδογιάννης, *ό.π.*, λήμμα *Νεάπολη*.

⁶. Πρβλ. Σπανάκη, *ό.π.*, Β', 526-527 (λήμμα: *Μεραμπέλου, επαρχία*). Το άγονο του εδάφους όμως οφείλεται κυρίως στην έλλειψη νερού και όχι στα ποιοτικά του χαρακτηριστικά, πρβλ. Γιάννη Δαμιανάκη, «Η αποκάλυψη ενός κρυμμένου θαλασσοπού», *εφ. Ο Πολίτης*, φ. 279, 30/6/1998, 15.

⁷. *Δέτης*: γκρεμός, απότομη κατωφέρεια. Πιτυκάκης, *Λεξικό*, Α', 292-293. *Χουρμούζης-Βυζάντιος*, 107. Από το ρ. δένω. Οι ερμηνείες των λέξεων των προερχομένων από τη ντοπιολαλιά του Απάνω Μεραμπέλου, που αναφέρονται στο κείμενο, θα δίδονται στο ε-ξής με βάση το παραπάνω *Λεξικό* [τ. Α': Α-Λ, τ. Β': Μ-Ω], που καλύπτει με επάρκεια το σχετικό γλωσσικό υλικό. Δεν θα σημειώνονται παραπομπές σε αυτό, θα μνημονεύονται όμως οι τυχόν τοπικές (στην περιοχή που εξετάζουμε) αποκλίσεις από την ερμηνεία που δίδει το *Λεξικό*, ή η απουσία της σχετικής λέξης από αυτό.

⁸. *Λασιόδα*: καταβόδρα, καταβύδιση του εδάφους.

⁹. *Κατσοπρίνι*: θαμνώδες πουρνάρι. Το α' συνδυατικό *κατσο-* δηλώνει το μικρού αναστήματος ή μεγέθους υποκείμενο. Πρβλ. επόμ. σημ. 436.

¹⁰. *Χναροσ(υ)κιά*: η γνωστή φραγκοσκυκιά (*orpuntia ficus-indica*). Για τα επιστημονικά και αρχαία ονόματα των φυτών που μνημονεύονται εδώ, βλ. Κων. Γκανιάτσα, «Η βλάστηση της Κρήτης», *Κρητολογία*, τευχ. 2 (Ιαν.-Ιούν. 1976), 14-22 (ξυλώδη αείφυλλα, φρύγανα). Ελευθ. Πλατάκη, «Δημώδη ονόματα φυτών και ζώων της Κρήτης στα μέσα του 16^{ου} αι.» (ανακοίνωση στο Δ' ΔΚΣ), *Κρητολογία*, τευχ. 4 (Ιαν.-Ιούν. 1977), 125-128 (κατάλογος φυτών). Δημ. Τζανουδάκη, «Δημώδη ονόματα κρητικών φυτών», *Κρητολογία*, τευχ. 14-15 (Ιαν.-Δεκ. 1982), 159-164 (κατάλογος). Σ.Γ. Κατσουλέα, «Αρχαιοπινή ονόματα φυτών και ζώων εις τα κρητικά ιδιώματα», *Πεπραγμένα Δ' ΔΚΣ* (Ηράκλειο 1976), Γ', Αθήνα 1981, 121-134 (κατάλογος).

¹¹. *Ασπάλαθος*: δάμνος με σκληρά αγκάδια και κίτρινα άνθη, αρχ. *σπάλαθρον* (*calycotome villosa*).

πό ακανθώδη φρύγανα, όπως *αστοιβίδες*¹², *αχινοπόδια*¹³, *ανωνίδες*¹⁴, *θύμοι*¹⁵, και άλλα ολιγαρκή φυτά, όπως *ασφεντηλιές*¹⁶, *ασκελοτούρες*¹⁷ κ.λπ. Η δένδρης χλωρίδα αποτελείται κυρίως από κυπαρίσσια, *πρίνους*¹⁸, *αγκουτσάκους*¹⁹, *κεραδιές*²⁰, *καρές*²¹, συκίες, λίγες ξερικές ελιές και αμυγδαλιές. Τα δένδρα, τυραννισμένα από τους σφοδρούς ανέμους του Κρητικού πελάγους, που κατεβαίνουν από τα φαράγγια των βορείων ακτών, λυγίζουν και συχνά σκύβουν σε πλήρη υποταγή. Αποφλοιωμένα σκέλεδρα ξερών κορμών υψώνουν τις εξωπραγματικές φιγούρες τους εδώ κι εκεί. Σε λίγα κομμάτια γης, υπομονετικά καθαρισμένα με το χέρι από τις πέτρες και περιχαρακωμένα με *τράφους*²², μπορεί κανείς να δει ένα ελάχιστο αμπελάκι, ένα *σπαρμένο* με κριθάρι ή ένα *κηπούλι* με λεμονιές, μηλιές και λαχανικά, που συντηρούνται με το λιγοστό νερό κάποιας στέρας.

Μέσα στο αυστηρό, ασκητικό αυτό περιβάλλον, γαντζωμένοι με πείσμα επάνω στη στεγνή γη, επιβιώνουν πλήθος μικροσκοπικοί συνοικισμοί, γνωστοί ως *μετόχια του Απάνω Μεραμπέλου*²³ (εικ. 1): *Άγιος Αντώνης*, *Ανώγεια*, *Αμυγδαλόλακκος*, *Τσαμπί*, *Κουνάλι*, *Φραδιάς*²⁴ *Κουρούνες*, *Νοφαλιάς*, *Περάμπελα*, *Ακρηγιά* (*Ακριγιά*), *Μακρυγένισσα*, *Γούβες*, *Άγιο Πνεύμα*, *Μενεγή*, *Πέτρος*, *Αγλαδάκι*, *Περονίδες*, *Αδραβάστος*, *Ρωμανού*, *Λιθόμαντρα*, *Αμυγδαλιάς*, *Σού-*

¹². *Αστοιβίδα*: η *στοιθή* του Θεοφράστου, *αφάνα* της κοινής (*sarcopoterium spinosum*).

¹³. *Αχινοπόδι*: θάμνος με σκληρά αγκάδια αρχ. *εχινόπους* (*genista acanthoclada*).

¹⁴. *Ανωνίδα*: θάμνος με λεπτά και σκληρά αγκάδια, αρχ. *ονωνίς* (*ononis spinosa*).

¹⁵. *Θύμος*: Το κοινό θυμάρι (*coridothymus capitatus*).

¹⁶. *Ασφεντηλιά*: ο ασφόδελος (*asphodelus ramosus*).

¹⁷. *Ασκελοτούρα*: η αγριοκρεμμύδα, αρχ. *σκίλλη η παράλιος* (*drimia-urginea maritima*).

¹⁸. *Πρίνος*: το πουρνάρι (*querqus coccifera*), πρβλ. Ξανθουδίδου, *Γλωσσάριον*, 678.

¹⁹. *Αγκουτσάκας*: αγριαγλαδιά (*pygus parviflora*).

²⁰. *Κεραδιά*: χαρουπιά, ξυλοκερατιά, αρχ. *κερατέα* (*ceratonia siliqua*).

²¹. *Καρά*: καρυδιά. Διαδεδομένο φυτό στην περιοχή, όπως δηλώνουν αρκετά τοπωνύμια, βλ. σημ. 5 και 29.

²². *Τράφος*: οροθετικός τοίχος ή φράχτης από ξερολιθιά. Αναγραμματισμός της λ. τάρφος. Βλ. Ξανθουδίδου, *Γλωσσάριον*, 718. Συνών.: *τράχαλος*=παλιότοιχος (πρβλ. Βασιλειάδη, *Νίσυρος*, 350: *ξεροτρόχαλος* = ξερολιθιά). Ο τράφος διαφέρει από τη *δετάδα*=ανάλημα με κεκλιμένη όψη (βλ. σημ. 144), κατά το ότι έχει δύο πρόσωπα, χωρίς σκάρπα. Το αντίστοιχο ρήμα: *γυροτραφίζω*. Βλ. και Μάνου Μπουρλάκη, «Η ζωή εν... τράφω», εφ. *Ο Πολίτης*, φ. 286, 18/8/1998, 16: ορολογία και τεχνικά στοιχεία για τις οροθετικές ξερολιθιές από τον Καρυδιώτη λαϊκό μάστορα Επαμεινώντα Ζερβό ή Πιμενίδη.

²³. Βλ. και επόμε. σημ. 41. Τουλάχιστον 35 συνοικισμοί, οι κάτοικοι των οποίων λέγονται *μετοχάρηδες*. Πρβλ. Γ. Καφετζάκη-Μαράντη, «Μετοχάρηδες», *Κρητική Πρωτοχρονιά* (1962), 205-206. Μ.Ι. Διαλυνά, «Μετόχια Νεάπολης: παιδιά ενός κατώτερου Θεού», εφ. *Ο Πολίτης*, 11/10/1994, 8.

²⁴. Συνοικισμοί της πρώην κοινότητας Αγίου Αντωνίου. Στις παρυφές της γεωγραφικής περιοχής που εξετάζουμε βρίσκονται επίσης η *Ξερολίμνη*, συνοικισμός της Βουλιαμένης και οι *Αγόροι* και η *Ζούρβα*, της Λατοΐδας.

βλος, Δίλακκος, Αγία Σοφία, Πατσόπουλο, Κουδουμάλου (Κουδουμάλω), Φινοκαλιάς, Αγαλιανό, Άγιος Νικόλαος²⁵, Σκιινιάς, Βάλτος, Χοντροβολάκοι, Πλακομούρι, Άγιος Γεώργιος²⁶, Καρύδι²⁷, Δωριές (Δοριές)²⁸.

Η ποικιλία των ονομασιών τους είναι αξιοπρόσεκτη. Περιλαμβάνει τοπωνύμια φυτωνυμικά²⁹, ζωνωνυμικά³⁰, αγιωνυμικά³¹, τοπωνύμια από τα ονόματα, επώνυμια ή παρωνύμια των πρώτων οικιστών³², από τη θέση ή τη μορφή του εδάφους³³ και άλλα με γλωσσικό ή ιστορικό ενδιαφέρον³⁴.

²⁵. Υπάγονται όλα στο Δήμο Νεαπόλεως. Στην απογραφή του 1991 και τις πρόσφατες προηγούμενες δεν αναφέρονται τα ερημωμένα: *Ακρηγιά, Γούβες, Άγιο Πνεύμα, Μενεγή, Λιθόμαντρα, Αγία Σοφία, Αγαλιανό*. Τα υπόλοιπα είχαν το 1991 συνολικό πληθυσμό 332 κατοίκους (Παπαδογιάννης, *Οικισμοί*, λήμμα *Νεάπολη*).

²⁶. Συνοικισμοί του Σκιινιά, όπως και ο νεότερος παράλιος συνοικισμός *Βλυχάδια*. Τώρα ανήκουν στο Δήμο Αγίου Νικολάου.

²⁷. Ανεξάρτητη κοινότητα μέχρι τη μεταρρύθμιση «Καποδίστριας».

²⁸. Υπάγονταν στην πρώην κοινότητα Φουρνής.

²⁹. *Αμυγδαλόλακκος, Τσαμπί, Αμυγδαλιάς, Σκιινιάς, Καρύδι, Αχλαδάκι, Κουνάλι* (κουνάλι: το παλιό, ξαρωμένο σύκο). Στα *Περάμπελα* (=τα πέρα αμπέλια) υπάρχουν και σήμερα λίγα αμπέλια γύρω από τη μονή, την αφιερωμένη στη Γέννηση της Θεοτόκου. *Φινοκαλιάς*: τόπος όπου φυτρώνουν *φίνοκαλίδες*, βλ. σημ. 383. *Κουδούμαλο* είναι ο καρπός του φυτού *κουδουμαλιά*=αγριοκυδωνιά (κοδύμαλον, *crataegus azarolus*). Στους χάρτες της ΕΣΥΕ (Νομός Λασιθίου) ο οικισμός αναγράφεται ως *Κουδούμαλος*, από τους κατοίκους της περιοχής όμως ακούεται *Στον Κουδουμάλο* (=στων Κουδουμάλω). Χωριό *Κουδουμαλιά* και στο οροπέδιο του Λασιθίου.

³⁰. *Κουρούνες*: από τα πουλιά που συχνάζουν στον εκεί νερόλακκο.

³¹. *Άγιος Αντώνης, Αγία Σοφία, Άγιο Πνεύμα, Άγιος Νικόλαος, Άγιος Γεώργιος*, από τους φερώνυμους ναούς.

³². Ο *Πέτρος*, του *Ρωμανού*, του *Μενεγή* (από το βαπτιστικό *Menego*=*Domenico*). Η *Μακρυγένισσα*, ορθότερα ίσως *Μακρυγένησσα*, πιθανώς από το επώνυμο *Μακρυγένης* που μαρτυρείται το 1547 (*Πατσιδιώτης*, 57, πράξ. 23, Κώνστας και Νικόλας/ 67, πράξ. 37, Ιωάννης Μακριγένης) και το 1585 (*Ξανθουδίδης, Συμβόλαια*, 27: Νικόλαος Μακριγένης). Το *Πατσόπουλο*, από το επώνυμο *Πατσός* ή και το *Πατζούδης*, οικογενειακό από το *Σκιινιά* (*Πατσιδιώτης*, 89, πράξ. 62: Κώνστας Πατζούδης, Ξανθουδίδης, *ό.π.*, 116: Ιωάννης Πατζούδης. *Λουπάσης*, 301: Πατζός [έτος 1331]. *Τσικρισή*, 68: Πατσός-χωριό στο Αμάρι, Πατσόπουλος). *Καρύδι*, πιθανώς από επώνυμο (του Καρύδη).

³³. *Ανώγεια*: υψηλή τοποθεσία (κοινό πτν. στην Κρήτη). *Ακριγιά* ή *Ακρηγιά*, από το άκρια ή άκρη, πρβλ. *ακρηγιαλικοί*: οι πέτρες που σχηματίζουν τα χείλη του αλωνιού (Πιτυκάκης, *Λεξικό*, Α', 61: *ακρηγιαλικός*). *Βάλτος*, *Δίλακκος*: προφανή. *Χοντροβολάκοι*: περιοχή πετρώδης, με *βολάκους* (*βόλακας*: μάλλον μεγεθυντικό από το *βόλι*=κροκάλα, όπως το *χόχλακας* από το *χοχλάκι*=χαλίκι. Αναφέρεται μόνον το δεύτερο, στον *Ξανθινάκη*, 568). *Πλακομούρι*: από το Πλάκα+μούρι (=λόφος). Οι *Γούβες*, από το ιταλ. *conca* (*Παπαρηγοράκης*, 28), κοινό επίσης πτν., είναι λάκκοι στο έδαφος για την αποθήκευση σιτηρών (χωριό Γούβες και στο νομό Ηρακλείου). Ο *Σούβλος*, ίσως από το αιχμηρό ύψωμα Μύτη ή από κάποιο παρωνύμιο, όχι όμως από επώνυμο Τούρκου, όπως πιστεύεται στην περιοχή, αφού μαρτυρείται από το 1552 (βλ. επόμ. σ. 19 και *Μαρίας Αρακαδάκη*, «Κατάλογος σκοπιών στην καστελλανία Μεραμπέλου (1633)», *ΚΧ, ΚΗ-ΚΘ'* (1988-89), 252, σημ. 128: *sunlu timitj* [1590]). Η *Λιθόμαντρα* (=πετρόκτιστη μάντρα), από την εκεί ποιμενική εγκατάσταση. Γιά το Νοφαλιά βλ. εκτενέστερα παρακάτω.

³⁴. Το πτν. *Φραδιάς* δηλώνει την παρουσία λατίνων μοναχών (φράρων: *frater*=αδελ-

Εικ. 1. Χάρτης της επαρχίας Μεραμπέλου με τις εδαφικές περιοχές των προ του σχεδίου «Καποδίστριας» δήμων και κοινοτήτων [πηγή: ΕΣΥΕ]. Σημειώνεται η περιοχή του Απάνω Μεραμπέλου και τα εκεί μετόχια.

Οι περισσότεροι από τους συνοικισμούς έχουν ελάχιστο πληθυσμό, ο οποίος συχνά ανέρχεται σε μονοψήφιο αριθμό, ενώ άλλοι έχουν εντελώς ερημωθεί. Ακόμη και σήμερα, η συγκοινωνία που τους εξυπηρετεί παραμένει στοιχειώδης έως ανύπαρκτη. Το οδικό δίκτυο περιλαμβάνει χωματόδρομους σπαρμένους με πέτρες, τιμεντόδρομους και λίγους ασφαλτοστρωμένους δρόμους. Τα μεγαλύτερα χωριά έχουν την πολυτέλεια της αραιής συγκοινωνίας με τη Νεάπολη με μικρό τοπικό λεωφορείο, ενώ οι συνοικισμοί της περιοχής του Βρουχά συνδέονται περισσότερο με την Ελούντα.

Το ηλεκτρικό ρεύμα και η τηλεφωνική επικοινωνία υπήρξαν κατακτήσεις της δεκαετίας του '70, ενώ ένα στοιχειώδες δίκτυο ύδρευσης άρχισε να κατασκευάζεται μετά τη δύση του 20^{ου} αιώνα. Οι στέρνες, πέτρινες δολωτές ή ανοικτές ξερόστερνες, στις οποίες συγκεντρώνονται τα λίγα νερά των βροχών (πιν. **1α-β**, **2α**), παραμένουν οι σημαντικότεροι προμηθευτές νερού για τις ανάγκες των κατοίκων που έχουν απομείνει, τόσο για οικιακή χρήση όσο και για το πότισμα των ζώων και των περιβολιών³⁵.

II. Ιστορικό περίγραμμα

Η τοπική ιστορία του Απάνω Μεραμπέλου, στερημένη από εντυπωσιακά γεγονότα, χάνεται μέσα στην ομίχλη των αιώνων. Ανάμεσα στην αρχαία Δρήρο³⁶, της οποίας τα λείψανα σώζονται προς Α. της Νεάπολης και την περίο-

φός) σε ναό ή μονή, όπως και το Φραρώ (πρβλ. Ξανθουδίδου, «Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας: Φραρώ-Φραριδιώ-Φραρονήσι», εφ. *Νέα Ελευθερία* Ηρακλείου, φ. 31, 23/11/1903, 2). Το πιθανώς θυζαντινής ρίζας πιν. *Αγαλιανό* απαντά και στο νομό Ρεθύμνης (πρβλ. Κ.Ηλ. Παπαδάκη, *Κεραμές και Αγαλιανός. Κοινή πορεία μέσα στο χρόνο*, Ρέθυμνο 2002, 123-124). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το θεωρούμενο μεσαιωνικό πιν. *Αδραβάστος*, της εποχής που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη στρατεύματα του Νικηφόρου Φωκά. Πιστεύεται ότι προήλθε από το αρμενικό όνομα Αρδάσαστος ή Αρτάσασδος (χωριό Αδραβάστοι και στην επαρχία Σητείας). Βλ. Κ. Άμαντου, «Κρητικά τοπωνύμια», *ΕΕΚΣ*, Γ' (1940), 224. Παλαιό πιν. είναι οι *Δωριές ή Δοριαίς*, (η πρώτη γραφή συσχετίζεται με τους Δωριείς, η δεύτερη με το ουσ. δορά, καμμία όμως απολύτως πειστική). Αβέβαιοι ετύμου το *Περονίδες* (από το ουσ. περόνη, ή εξ αιτίας κάποιου αγκαθωτού φυτού;). Στατιστικές πληροφορίες για όλα τα παραπάνω μετόχια και απόψεις για την ετυμολογία των ονομασιών τους βλ. στον Παπαδογιάννη, *Οικισμοί* (αλφαβητικά τα λήμματα).

³⁵. Ξανθουδίδης, *Συμβόλαια*, 42, σημ. 1: *Μίαν πιθαμήν νερό εις την στέρναν* (τον 17^ο αι. τα μερίδια του νερού στις κοινόχρηστες στέρνες καθορίζονταν με την πιθαμή). Βλ. και [Γιάν. Δαμιανάκη], «Ονειρο πάντα η ύδρευση των συνοικισμών του Βόρειου Μεραμπέλου», εφ. *Ο Πολίτης*, 23/4/1996, 11. Σήμερα πολλές στέρνες ανεφοδιάζονται με νερό, που μεταφέρεται με βυτιοφόρα αυτοκίνητα από γεωτρήσεις σε πεδινές τοποθεσίες του Μεραμπέλου.

³⁶. Βλ. ενδεικτικά Σπυρ. Μαρινάτου, «Ανασκαφαί εν Κρήτη», *ΠΑΕ* (1935), 203-212. R.W. Hutchinson, *Prehistoric Crete*, London 1965, 332, 345. J. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890, 125. Margh. Guarducci, *Inscriptiones*

δο της βενετοκρατίας ανοίγεται ένα τεράστιο χρονικό χάσμα, που επιτρέπει την υπόθεση ότι η περιοχή ίσως ήταν ακατοίκητη για πολλούς αιώνες.

Τα ονόματα των συνοικισμών απουσιάζουν συστηματικά από τις γνωστές βενετσιάνικες απογραφές, χωρίς όμως αυτό ν' αποτελεί απόδειξη ότι δεν υπήρχαν³⁷. Στο μοναδικό πλήρως δημοσιευμένο νοταριακό κατάστιχο από την περιοχή, αυτό του Πέτρου Πατσιδιώτη, σε συμβόλαια της γνωστής οικογένειας Τζεν από τη Φουρνή, μαρτυρούνται κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο οι: *Δρακωνέας* (1551), *Σούβλος* (1552), *Κουδουμάλος*, *Ομπροσδιώκτης* και *Φουνοκαλέας* (1554), κάποιιοι από τους οποίους δεν επιβίωσαν ως σήμερα, ενώ ως τοπωνύμια εμφανίζονται οι: *Κουρούνες* (1546), *Αγαλιανό* (1548), *Καρύδι* (1550)³⁸. Φαίνεται ότι στη δημιουργία ή την εξέλιξή τους έπαιξε ρόλο η ίδρυση της κοντινής μονής Αγίας Τριάδος Αρετίου, λίγο πριν από το 1600³⁹. Η μονή απέκτησε πολλά κτήματα στην περιοχή και μερικά από τα ονόματα των σημερινών συνοικισμών εμφανίζονται ως τοπωνύμια σε συμβόλαιά της (*Καρύδι*, *Δοριές*, *Σκινέας*, *Δίλακκον*)⁴⁰. Εκτός από τα μετόχια που ήδη υπήρχαν, για τη διαμονή των χωρικών που εργαζόνταν στα κτήματα των φεουδαρχών της περιοχής, προφανώς δημιουργήθηκαν και νέα με

Creticae, I, Roma 1935, 86. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Β', 382 (τα περίφημα ξύλινα ξόανα της Δρήρου, μέσα 7^{ου} αι. π.Χ.).

³⁷. Είναι γνωστό ότι κατά τη βενετοκρατία οι δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές της Κρήτης πρόσφεραν καταφύγιο σε πολλούς φτωχούς χωρικούς, που προσπαθούσαν να αποφύγουν τη φοβερή αγγαρεία στις γαλέρες και προφανώς ήταν αδύνατο να εντοπισθούν και να δηλωθούν στις απογραφές. Θεοχ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, 218-220. Η τάση να κτίζονται ορεινοί οικισμοί για λόγους ασφαλείας του πληθυσμού άρχισε από τον 7^ο αι. μ.Χ. και αναστράφηκε μόλις στις αρχές του 20^{ου} αι. Βλ. Δημ. Τσουγκαράκη, «Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της Βυζαντινής Κρήτης», *Πεπραγμένα ΣΤ' ΔΚΣ* (Χανιά 1986), Β', Χανιά 1991, 598-599. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 43. Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 524.

³⁸. Βλ. Πατσιδιώτη, στο αλφαθητικό ευρετήριο. Πρβλ. Δάφνης Χρονάκη, «Μοναστήρια της περιοχής Επάνω Μεραμπέλλου κατά τη βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα*, 27 (1997), 234, σημ. 2.

³⁹. Βλ. αρχιμ. Ευγενίου Αντωνοπούλου, *Η Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος Αρετίου Μεραμπέλλου Κρήτης*, Νεάπολις 1997, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Η απόμερη θέση της μονής την προφύλαξε από τους Τούρκους και βοήθησε στην ακμή της επί πολλούς αιώνες. Αρκετές μικρότερες μονές στην περιοχή ήταν εξαρτήματά της, όπως του Αγίου Ιωάννου στο Σκουρά, του Αγίου Αντωνίου στο Καρύδι, του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο Λούμα, του Αγίου Αντωνίου στο Σύρμεσο, της Παναγίας Κεραπολίτισσας. Καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της τουρκοκρατίας ήταν έδρα του επισκόπου Πέτρας. Τη μονή μνημονεύει, εσφαλμένα όμως, και ο Flam. Cornelius, *Creta Sacra*, Venetia 1722, I, 222, *Aratti, Monasterium Mariae Beatae Virginis* (sic).

⁴⁰. Ξανθοουδίδη, *Συμβόλαια*, 46, *καρύδι* [1612]/ 241, *δοργές* [1640]/ 126, *δίλακο*, *Αγία Σοφία* [1623]/ 272, *στο σκηιά* [χ.χ.].

αφορμή τις καλλιεργητικές ανάγκες της μονής. Γι' αυτό οι συνοικισμοί του Απάνω Μεραμπέλου ονομάζονται ως σήμερα μετόχια⁴¹, επειδή αυτός ήταν ο αρχικός τους χαρακτήρας, μερικά μάλιστα από τα μικρότερα φαίνεται ότι διατήρησαν τον εποχικό αυτό χαρακτήρα, χωρίς ποτέ να κατορθώσουν να εξελιχθούν σε μόνιμους οικισμούς. Από την πρώτη εκείνη φάση, που δεν πρέπει να περιελάμβανε κάτι περισσότερο από ευτελείς ξερολιθικές κατασκευές, δεν διασώθηκαν αρχιτεκτονικές μαρτυρίες. Τα παλαιότερα σωζόμενα σπίτια στους συνοικισμούς, με βάση την αρχιτεκτονική τους δεν φαίνεται να έχουν ηλικία μεγαλύτερη από τρεις αιώνες⁴². Αρκετά από τα μετόχια μνημονεύονται σε απογραφές της τουρκοκρατίας, κυρίως της τελευταίας περιόδου, μετά την επανάσταση του 1821⁴³. Γεγονός είναι ότι, εξ αιτίας του άγονου και δυσπρόσιτου της περιοχής, τα μετόχια αυτά δεν εγνώρισαν την τουρκική θηριωδία στην έκταση που τη δοκίμασαν τα εύπορα πεδινά χωριά του Κάτω Μεραμπέλου⁴⁴.

III. Ο Νοφαλιάς. Τοπογραφικά, ιστορικά και δημογραφικά στοιχεία.

Το μετόχι του Νοφαλιά είναι κτισμένο σ' ένα λόφο (υψόμετρο 500 μ. πε-

⁴¹. Μετόχι=μικρός συνοικισμός αγροτών ή κτηνοτρόφων. Άλλοτε συνδέεται με μοναστηριακά κτήματα και άλλοτε όχι. Ξανθουδίδης, *Συμβόλαια*, 78, 230, 261, 338, και Γλωσσάριον, 612: *Η λέξις θυζαντιακή, εσήμαινε κυρίως τα παραρτήματα των μοναστηρίων, κατ' αντίθεσιν προς τα καθολικά, έπειτα εσήμαινε και πάσαν αγροικίαν, ως και σήμερα, ότε δηλοί μικρόν συνοικισμόν είτε εξοχικόν γεωργικόν οίκημα*. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά*, Β', 535-536 (λήμμα μετόχι=μικρομονάστηρο, μικροσυνοικισμός). Ο όρος «μετόχι» είναι πολύ οικείος στο Μεραμπέλο, επειδή και το είδος της εγκατάστασης που δηλώνει απαντά συχνά. Πρβλ. Μαριάς Χαϊρέτη, «Τα παλαιότερα κατάστιχα του αρχείου του Δούκα της Κρήτης ως ιστορικά πηγαί», *KX, KA' (1969)*, 510-511: *Τα χωριά αποκαλούνται casali (...) Παραλλήλως απαντούν και οι χαρακτηριστικώς «κρητικοί» όροι metochi και metato (...) Τα εις τον φακ. 18 [=ASV, Archivio del Duca di Candia, B. 18 (XIII sec.)] σημειούμενα τοπωνύμια. προέρχονται κυρίως εκ των σημερινών επαρχιών Πυργιωτίσης, Μονοφατίου, Βιάννου και Μεραμβέλλου*. Επίσης, *Μαν. Παπαδάκη*, 15 (μετόχι=κατοικία παροίκου, καλλιεργητή φεουδαρχικών κτημάτων), Γ. Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 524, και αλλού.

⁴². Βλ. τα Συμπεράσματα στο τέλος της μελέτης.

⁴³. R. Pashley, *Ταξίδια στην Κρήτη* (μτφρ.-επιμ. Δάφνης Γόντικα), Ηράκλειο 1991, Β', 238: μόνο Σκοινιά [Σκινιάς] (δικά του απογραφικά στοιχεία, 1834). *Χουρμούζης-Βυζάντιος*, 48: *Δοριαίς, Καρύδι, Σχοινιάς, Αγαλιανό, Σούβλο, Αμυγδαλιάς, Αμυγδαλόλακκο, Ανώγια, Άγιος Αντώνης, Άγιος Νικόλας, Μέσσα Φραδιά, Εξω Φραδιά, Κουνάλι* (περίοδος αιγυπτιακής, 1842). Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνησι 1890, μέρ. 6', 58, πίν. 4: *Αμυγδαλόλακκος, Πέτρον, Άγιος Αντώνιος, Σούβλος, Αμυγδαλιά, Φινοκαλιά, Αγαλιανού, Παπιτσόπουλο, Αγία Σοφία, Μακρογέννησσα, Ομφαλιάς, Περάμπελα, Φραδιά, Κουνάλι* (δήμου Νεαπόλεως) και *Σκινιάς, Καρύδι, Δωριαίς* (δήμου Φουρνής) (απογραφή 1881).

⁴⁴. Πρβλ. Μ.Η. Κοζύρη, *Το Λασιθι εις τον Αγώνα*, Αγ. Νικόλαος Κρήτης 1973, 25.

ρίπου) στις υπώρειες του βουνού *Τράπεζος*⁴⁵ (εικ. 2). Απέχει 23 χιλιόμετρα από τον Άγιο Νικόλαο και 8 από τη Νεάπολη. Στο Νοφαλιά, ο δρόμος διακλαδίζεται προς τον Αμυγδαλιά (ΒΔ.) και το Φινοκαλιά-Σκινιά (ΒΑ.).

Το τοπωνύμιο *Νοφαλιάς* (Ομφαλέας-Ομφαλιάς, στον Ο[μ]φαλιά, στο-Νοφαλιά, ο Νοφαλιάς) προέρχεται, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, από τη λέξη «ομφαλός». Οφείλεται στην κεντρική θέση που κατέχει ο οικισμός στην περιοχή και στο γεγονός ότι αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, συγκοινωνιακό κόμβο για πολλά από τα υπόλοιπα μετόχια⁴⁶.

Η ηλικία του Νοφαλιά δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με τις διαθέσιμες ιστορικές μαρτυρίες. Ουσιαστικά εμφανίζεται για πρώτη φορά σε απογραφή μόλις το 1881⁴⁷. Ενδεχόμενες μελλοντικές εκδόσεις νοταριακών εγγράφων αφορώντων την περιοχή Φουρνής-Καινούριου Χωριού, είναι πιθανό να φωτίσουν και το πρόβλημα της χρονολογίας ίδρυσης του Νοφαλιά, οι απαρχές του οποίου ίσως τοποθετούνται επίσης στο 16^ο αι.

Στο κέντρο του οικισμού υπάρχει η μικρή, λιτή βασιλική του Προφήτη Ηλία, ανακαινισμένος παλιός μοναστηριακός ναός με φαλακρή καμάρα (εικ. 3/1, πιν. 26). Από το συγκρότημα της μονής εκείνης δεν σώζεται τίποτε και δυστυχώς δεν αναφέρεται στις ως τώρα γνωστές αρχαιακές πηγές, που απαριθμούν ναούς και μονές της επαρχίας Μεραμπέλου. Φαίνεται όμως να υπήρξε ο πυρήνας, γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε ο σημερινός Νοφαλιάς. Τα τελευταία προσκτίσματα και κάποιοι τάφοι της μονής καταστράφηκαν γύρω στα 1935 και μια μεγάλη υπόγεια δεξαμενή δίπλα στο ναό επιχωματώθηκε το 1957⁴⁸. Για ένα από τα παλαιότερα σωζόμενα σπίτια τού

⁴⁵. *Τράπεζος* (η): ππν. κοινό στην Κρήτη, σε αρκετές παραλλαγές. Γνωστό το σπήλαιο της *Τραπέζας* στο οροπέδιο του Λασιδιού, όπου έκανε ανασκαφές ο Pendlebury (1936), βλ. ενδεικτικά R. Hutchinson, *Prehistoric Crete*, ό.π. (σημ. 36), 148-149. *Χουρμούζης-Βυζάντιος*, 67: *Τραπεζάκι*, ράχη με αρχαία ερείπια, κοντά στο χωριό Μελέσες. Πλατάκης, *Τοπωνύμια*, 105: *στην Τραπέζα*, κ.λπ.

⁴⁶. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά*, Β', 585. Επειδή η κατάληξη -ιάς δηλώνει περιεκτικό ουσιαστικό, ο Μεν. Παρλαμάς το συσχετίζει με το *γνόφαλον* (=υπόλειμμα επεξεργασίας ερίου), ή το νεότερο *νούφαλα* (=ξερόχορτα) (βλ. Παπαδογιάννη, *Οικισμοί*, 10). Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η πιθανότερη αρχική εκφορά του ππν. ήταν «Ομφαλέας» και όχι «Νομφαλέας». Μικρό διάστημα γύρω στα 1920 ο Νοφαλιάς υπήρξε έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, με 322 συνολικά κατοίκους (Παπαδογιάννης, ό.π., λήμμα *Νοφαλιάς*). Την περίοδο 1935-40 έγιναν προσπάθειες να επανιδρυθεί ιδιαίτερη κοινότητα μετοχίων με έδρα το Νοφαλιά, που όμως δεν ευοδώθηκαν εξ αιτίας της αντίδρασης των Νεαπολιτών.

⁴⁷. Τον οικισμό, πλην του Ν. Σταυράκη (βλ. προηγ. σημ. 43) μνημονεύουν μεταξύ άλλων οι: Εμμ.Γ. Γενεράλις, *Επίτομος Γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, Εν Αθήναις 1891, 103, *Ομφαλιά* (η). Νικόστρ. Καλομενόπουλος, *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικών της νήσου Κρήτης*, Εν Αθήναις 1894, 106, *Νοφαλιά*. Ι.Ε. Νουχάκης, *Κρητική χωρογραφία*, Εν Αθήναις 1903, 101, *Ομφαλιάς*. Όλοι αντλούν στοιχεία από την απογραφή του 1881.

⁴⁸. Το 1957-59, για να περιορισθούν τα προβλήματα υγρασίας, επιχωματώθηκε η υ-

οικισμού η προφορική παράδοση προσφέρει στοιχεία, που τοποθετούν την ανέγερσή του γύρω στα 1780⁴⁹. Ίσως λοιπόν ο Νοφαλιάς, με τη σημερινή μορφή του, να άρχισε ν' αναπτύσσεται περί τα τέλη του 17^{ου} ή τις αρχές του 18^{ου} αιώνα⁵⁰.

Η μεγαλύτερη ακμή του Νοφαλιά τοποθετείται στο α΄ ήμισυ του 20^{ού} αιώνα. Μέχρι και μετά τη γερμανική κατοχή, στη διάρκεια της οποίας υπήρξε καταφύγιο πολλών οικογενειών από τη Νεάπολη, ήταν το πιο πολυάνθρωπο και ανθηρό από τα μετόχια, «ομφαλός» της περιοχής και από κοινωνική άποψη. Τα πανηγύρια του Τιμίου Σταυρού και του Προφήτη Ηλία προσείλκυαν επισκέπτες από όλο το Απάνω Μεραμπέλο. Η απότομη ερήμωση του Νοφαλιά, όπως και των υπολοίπων μετοχιών, ήρθε μετά τη δεκαετία του 1950⁵¹. Πολλοί από τους νεότερους κατοίκους έφυγαν στα πλησιέστερα αστικά κέντρα (Νεάπολη, Άγιο Νικόλαο, Ηράκλειο), ή ξενιτεύτηκαν. Στο χωριό απέμειναν μόνον ηλικιωμένα ζευγάρια και μοναχικοί γέροι, που δε δέλησαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Οι οικογένειες με παιδιά είναι εξαιρετικά σπάνιες. Ο συνολικός πληθυσμός δεν υπερβαίνει σήμερα τα 30-40 άτομα⁵².

Στον οικισμό σώζονται γύρω στα 50 παλιά σπίτια, όλα σχεδόν με επισκευές που έγιναν το 1949-51 από την τότε «Βασιλική Πρόνοια» και συνίσταντο κυρίως στην αντικατάσταση των χωμάτων των δωματίων με «ψευδοτα-

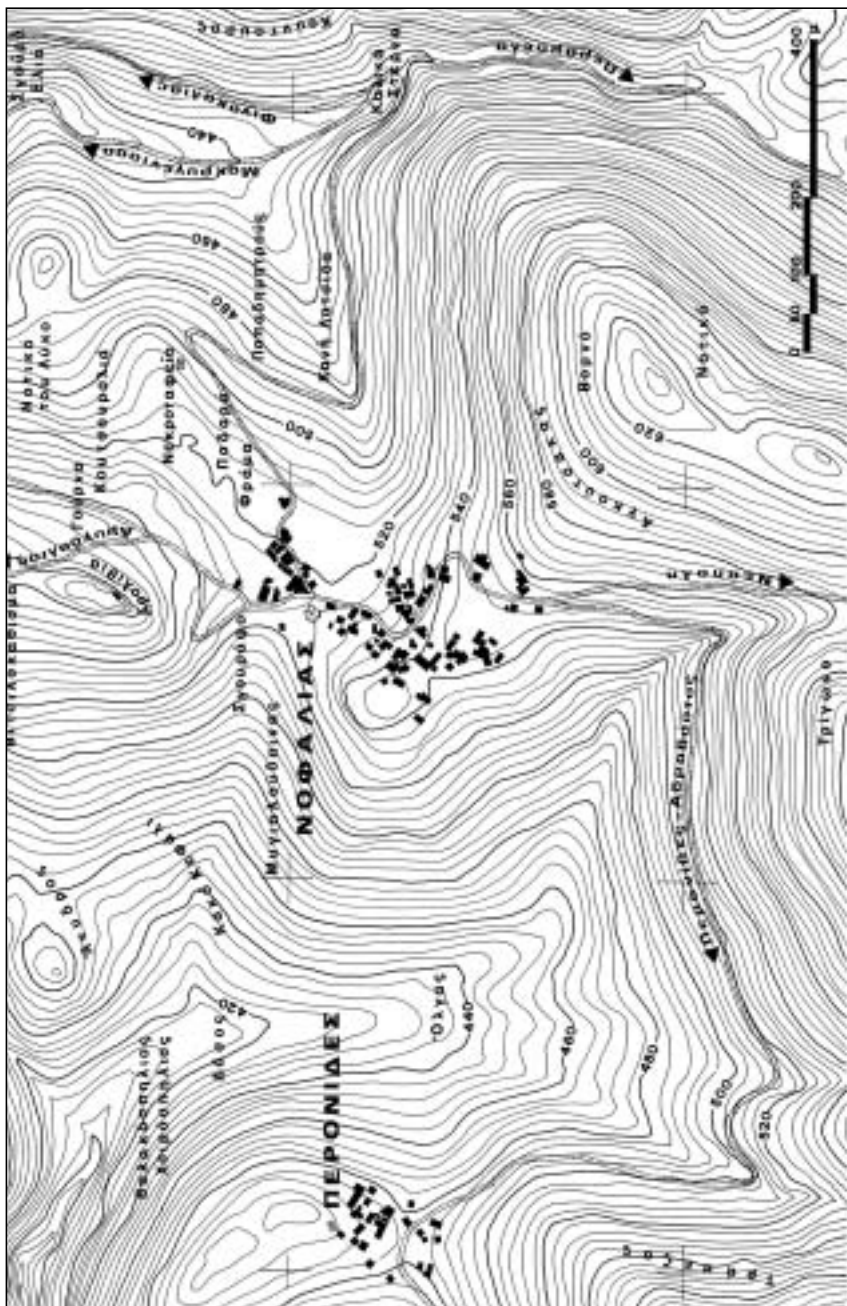
πόγεια δολωτή δεξαμενή έξω από το θόρειο τοίχο του ναού και αντικαταστάθηκαν τα επιχρίσματά του με νέα. Με την καθαίρεση των παλαιών φάνηκε ότι στο προς την είσοδο (δυτικό) τμήμα η λιθοδομή ήταν διαφορετική, επειδή ο ναός είχε παλαιότερα υποστεί επέκταση κατά μήκος. Δεν βρέθηκε επιγραφή ή χρονολογία. Το πιο αξιοπρόσεκτο στοιχείο του ναού είναι το ωραίο λιθανάγλυφο στη θυρίδα του ιερού. Το νεκροταφείο βρισκόταν στη νότια πλευρά του και τα ευρήματα κατά τη διάνοιξη των θεμελίων παρακειμένων σπιτιών έδειξαν ότι περιελάμβανε κυρίως τάφους ιερέων ή μοναχών. Επίσης η προφορική παράδοση αναφέρει ότι μερικά από τα παρακείμενα σπίτια, όπως π.χ. του Ανεστασαντώνη (προς Δ. του ναού), ήσαν κελλιά, που μετατράπηκαν σε κατοικίες. Αφηγήσεις των π. Ιωάν. Φούσκη, 70 ετών και Ιωάν. Βασιλάκη, 80 ετών [1993].

⁴⁹. Πρόκειται για το σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη, που περιγράφεται παρακάτω, σ. 89.

⁵⁰. Προσπάθεια χρονολόγησης με βάση την αρχιτεκτονική του οικισμού βλ. στο τέλος της μελέτης.

⁵¹. Το πανηγύρι του Σταυρού επιβιώνει ακόμη, χάρις στους Νοφαλιώτες που σπεύδουν από όλη την επαρχία στο χωριό, κάθε χρόνο στις 14 Σεπτεμβρίου. Η κατάρρευση της τοπικής οικονομίας σχετίζεται στενά με το πρόβλημα της μαζικής ξήρανσης, κατά τις δεκαετίες του 1960-70, των αμυγδαλόδενδρων που αφθονούσαν στο Απάνω Μεραμπέλο, από ασθένεια που δεν κατέστη δυνατό να αντιμετωπιστεί, βλ. και Γιάν. Δαμιανάκη, «Η αποκάλυψη ενός κρυμμένου θησαυρού», εφ. *Ο Πολίτης*, φ. 279, 30/6/1998, 15.

⁵². Απογραφή 1951: 166 κάτοικοι, 1961: 122, 1971: 86, 1981: 66, 1991: 49. Παπαδογιάννης, *Οικισμοί*, στο οικείο λήμμα. Όμοιες διαπιστώσεις για την τύχη των χωριών μας βλ. στο *Λουπάση*, 17-18.

Εικ. 2. Τοπογραφικό του οικισμού και της περιοχής του Νοφαλίας [πηγή: Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού]. Τα τοπωνυμικά στοιχεία που σημειώνονται οφείλονται στον Σταύρο Γ. Αρακαδάκη.

ράτσες» από μπετόν και των παλιών ξύλινων κουφωμάτων με νεότερα κακής ποιότητας. Τα περισσότερα σπίτια είναι κλειστά και έρημα, κάποια έχουν μετατραπεί σε αχυρώνες ή σταύλους, άλλα έχουν συντηρηθεί και κατοικούνται το καλοκαίρι. Νέα σπίτια αμφίβολης αστικής αισθητικής έχουν κτιστεί τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ τα χαλάσματα από τις παλαιότερες φάσεις ζωής του οικισμού επαυξάνονται συνεχώς με καινούρια ερείπια.

IV. Ασχολίες των κατοίκων, αγροτική οικονομία

Παλαιότερα ο Νοφαλιάς ήταν καταπράσινος από τα μπουστάνια. Τα ερείπια του χώρου μιας *φάμπρικας*⁵³ κοντά στον Προφήτη Ηλία (εικ. 3/3) υποδηλώνουν πράγματι κάποια ευμάρεια. Σήμερα η γύρω ύπαιθρος έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί⁵⁴ και οι λωρίδες πρασίνου είναι σπάνιες. Μόνον η ελαιοκαλλιέργεια διασώζεται ως ένα βαθμό.

Ο χαρακτήρας του οικισμού ήταν ανέκαθεν γεωργοποιομενικός. Όμως η γεωργία στην κατάξερη αυτή γη είναι εξαιρετικά επίπονη, γι' αυτό, μετά και από την κατάρρευση της αμυγδαλοκαλλιέργειας, η κτηνοτροφία και η τυροκομία αποτελούν την κυριότερη ασχολία των κατοίκων που απέμειναν

⁵³. *Φάμπρικα* (fabrica) ονομάζεται στην περιοχή Μεραμπέλου το νέου τύπου ελαιοτριβείο, που ήρθε από την Ιταλία επί θητείας του Κωστή Αδοσίδη πασά, γύρω στα 1870, σε αντιδιαστολή προς το εγχώρια κατασκευές ξύλινο, πρωτόγονο *αλετρουθιδιό*. Περιγραφή του τελευταίου δίδει ο *Δέφνερ*, 65-67. Βλ. και στους *Βαλλιάνο-Κόκκορη*, 57-58 (φάμπρικα), *Αικατερινίδη*, *Λαϊκός πολιτισμός*, 530 (αλετρουθιδιό).

⁵⁴. Αξίζει να μνημονευθούν μερικά τοπωνύμια από την ύπαιθρο του Νοφαλιά (εικ. 2), όπως: *Άνδρος* (=αγρός μη ποτιστικός). Στην *Κουτσουρολιά* (από την *κουτσούρα* μεγάλης ξερής ελιάς, πρβλ. *Τωμαδάκη*, 80, το ίδιο). *Βιτσιλοκάθισμα* (από το πτηνό *βιτσιλά*, λατ. *albicilla*=όρνεο, γυπαετός. Πρβλ. *Τωμαδάκη*, 78: *Βιτσιλοκεφάλι*). *Γούρνα* (προφανές). Τα συνήθη στην Κρήτη *Βορό-Νοτικό*. *Φράμα* (=αγρός με επιμελημένη περίφραξη, πρβλ. Ξανθουδίδου, *Συμβόλαια*, 222 [έτος 1639] και *Μαν. Παπαδάκη*, 12). *Κακό Κεφάλι* (ύψωμα δύσβατο και άγονο). Οι όροι *Τρουλλί* και *Κεφάλι* ή *Κεφάλια* είναι συνήθη συνδυαστικά πλήθους τοπωνυμίων στην Κρήτη. Το πρώτο σημαίνει το ύψωμα με εξέχουσα οξυκόρυφη απόληξη (πρβλ. Πλατάκη, *Τοπωνύμια*, 105: *στο Τρουλλίδι*, λόφος κωνικός) και το δεύτερο τον πλατύ γήλοφο (πρβλ. *Δέφνερ*, 22, 76). Στον *Κούντουρο* (Πλατάκης, *ό.π.*, 102: το ίδιο), από το κοντός+ουρά. Ο όρος χαρακτηρίζει τα κολοβά ζώα ή αντικείμενα: Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 586, γνωστό μάλιστα και το επώνυμο Κούντουρος (βλ. του ίδιου, «Οικογενειακά επώνυμα Κρητών προερχόμενα εκ ποιμενικών και κτηνοτροφικών όρων», *Λεξικογραφικόν Αρχείον*, ΣΤ' (1923) [=Μελετήματα], 445). Ανθρωπωνυμικά: Στοι *Παπαδημητρός* (από «του παπα-Δημητρώ»), κοντά στο νεκροταφείο, άλλοτε μετόχι της μονής Περαμπέλων (βλ. σημ. 72). *Του Γάλλου το Τρουλλί*, ύψωμα πάνω από τη θέση Κούντουρος με γεωδαιτικό σημείο, που τοποθετήθηκε κατά την τοπογράφηση της περιοχής από Γάλλους το 1932-33, σήμερα κατεστραμμένο. *Τση Μυγιάλουνδανας*, *Το Νοτικό του Λύκου*, *του Κανή η Λασιίδα*, *Του Καλικά* (=πεταλωτή) η *Στέρνα* (πρβλ. Τσικριτσή, 27: *του Καλικά*, περιοχή Σούδας) κ.ά. Βλ. και τις σημ. 45 και 331.

και τον βασικότερο πόρο ζωής τους⁵⁵. Οι περισσότερες οικογένειες έχουν μικρά *κουράδια*⁵⁶ από αιγοπρόβατα και 2-3 μεγάλα ζώα. Απαραίτητο είναι επίσης το *χτήμα*⁵⁷, για τη μεταφορά φορτίων και ανθρώπων.

Οι κάτοικοι της περιοχής προσπαθούν να είναι αυτάρκεις και επιβιώνουν με ό,τι έχουν: τρέφουν πουλερικά, μοσχάρια, γουρούνια, παράγουν λάδι, όσπρια, λιγιστά κηπευτικά και φρούτα και μαζεύουν αμύγδαλα, σταφύλια, σύκα, χαρούπια, καυσόξυλα. Υπάρχουν ακόμη γυναίκες που ζυμώνουν οι ίδιες το παξιμάδι τους και έως πριν από 20 χρόνια έφτιαχναν δικό τους σαπούνι⁵⁸. Το φθινόπωρο λειτουργούν αρκετά *καζάνια* και παράγεται άριστης ποιότητας *ρακή*⁵⁹. Πρέπει όμως να μοχθούν όλοι σκληρά για να τα αποκτήσουν όλα αυτά. Η χρήση συγχρόνων καλλιεργητικών μεθόδων είναι δυσχερέστατη και η λιγιστή καλλιεργημένη γη ποτίζεται περισσότερο με ιδρώτα παρά με νερό. Γι' αυτό, ίσως, ό,τι παράγει η άγρια αυτή γωνιά είναι γλυκό και νόστιμο.

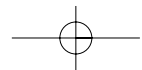
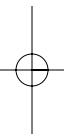
⁵⁵. Χαρακτηριστικό ολόκληρου του Απάνω Μεραμπέλου, βλ. και *Κρεμμυδιώτη*, 16-17. Άλλωστε τα περισσότερα κρητικά χωριά έχουν μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, πρβλ. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 45.

⁵⁶. *Κουράδι*: το κοπάδι. Κατά την επικρατέστερη άποψη, από το ρ. κείρω-κουρεύω, κουρά: Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 587. Κουκουλές, *Λαογραφία*, 70. *Μαυρακάκης*, 63. Ο Ν. Κοντοσόπουλος, «Κρητικά ετυμολογικά: το κουράδι και το νάκλι», *Κρητολογία*, τευχ. 1 (Ιουλ.-Δεκ. 1975), 177-179, προτείνει ετυμολόγηση από τη λ. *curatulu*, παράγωγη του λατ. *curator*, που δηλώνει σε διάφορα ιδιώματα της Νοτίου Ιταλίας το κοπάδι.

⁵⁷. *Χτήμα*: το υποζύγιο. Πρβλ. Ξανθουδίδου, *ό.π.*, 736-737 (*χτήμα*, *χτηματσερή*=γαϊδούρα). *Μαν. Παπαδάκη*, 15 και σημ. 58. Στο Απάνω Μεραμπέλο, εξ αιτίας του ανώμαλου εδάφους, χρησιμοποιείται ο *γάϊδαρος* και το μούλαρι, όχι το άλογο.

⁵⁸. Πρβλ. *Λουπάση*, 15-16. Την οικιακή σαπωνοποιία μνημονεύει και ο Τριποδάκης, *Θεώρηση*, 45.

⁵⁹. *Ρακή* (η) ονομάζεται κυρίως το απόσταγμα από *στράφυλα* (=στέμφυλα των σταφυλιών) και τέτοια παρασκευάζεται στο Νοφαλιά. Υπάρχει επίσης *ρακή* από μούρα (*μουρονόρακη*) ή κούμαρα (*κουμαρόρακη*), πρβλ. Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 528, 532. Η λ. είναι τουρκική: *Παπαρηγοράκης*, 113, *raki*.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΜΕΤΟΧΙ ΤΟΥ ΝΟΦΑΛΙΑ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Ο οικισμός του Νοφαλιά αναπτύσσεται γραμμικά κατά μήκος του δρόμου που οδηγεί από τη Νεάπολη προς το Σκινιά, το άλλο μεγάλο μετόχι της περιοχής. Επάνω στον άξονα αυτόν αρθρώνονται τα σπίτια κατά σμήνη-γειτονιές⁶⁰. Πρόκειται για μιαν ενδιάμεση κατάσταση, ανάμεσα στο «στοίβαγμα» των σπιτιών που χαρακτηρίζει τα χωριά στο οροπέδιο του Λασιδιού⁶¹ και στην τάση να κτίζονται ανεξάρτητα σπίτια χωρίς *σημισακούς*⁶² τοίχους, που επικρατεί στα Σφακιά⁶³.

Στην πραγματικότητα κάθε γειτονιά δημιουργήθηκε από τους απογόνους ενός σογιού, οι οποίοι έκτιζαν κάπου κοντά στο πατρογονικό σπίτι⁶⁴: στην *Κάτω* (ΒΑ.) γειτονιά είναι συγκεντρωμένα τα σπίτια των Αρακάδων, στην *Πέρα* (ΝΑ.) των Βασιλάκηδων και στην *Απάνω* (ΝΔ.) των Πρινιώτηδων (εικ. 3/ Α,Β,Γ). Ο ορεινός και δυσπρόσιτος χαρακτήρας της περιοχής και η από-

⁶⁰. Τριποδάκης, *Θεώρηση*, 45: *Το χωριό έχει κτισθή κατά μήκος του δρόμου που το συνδέει με το πλησιέστερο σημαντικότερο αγροτικό ή επαρχιακό κέντρο. Εάν ευημερή, η ανάπτυξη του, ανάλογα με τη φυσική διάπλαση του εδάφους, επεκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις*. Πρβλ. *Μποζινέκη*, 229 (γραμμική ή κυκλική διάταξη, ακαθόριστα όρια στα μετόχια, συνήθως τρεις γειτονιές). *Δεβλέτογλου*, 63-64. *Κρεμμυδιώτη*, 42-44, περιγραφή με τοπογραφικό διάγραμμα του κοντινού μετοχιού Μακρουγένισσα, που παρουσιάζει επίσης γραμμική ανάπτυξη και μικροσυννοικίες.

⁶¹. Τριποδάκης, *Λασιδί*, 292: *...οι χωρικές κατοικίες συμπίεζονται ασφυκτικά μέσα στις οικοδομικές νησίδες, που διαγράφονται από τους λίγους δρόμους του χωριού*. Ο ίδιος, *Θεώρηση*, 39, σχ. 4.

⁶². *Σημισακός*: ο εξ ημισείας ανήκων ή διανεμόμενος, Στέφ. Ξανθουδίδης, «Γλωσσικάί Εκλογαί. Δωδεκάς πρώτη», *Λεξικογραφικόν Αρχεῖον*, Γ' (1916) [=Μελετήματα], 287-88 (*σημισάτορας*, *σημισακός*). Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 29: *σιμισακοί τοίχοι*. *Αρφαράς*, 36 (*μεσοτοιχιά* ή *μεσοσπιτιά*=κοινός τοίχος).

⁶³. *Μποζινέκη*, 228: *πυκνοδομημένοι οικισμοί στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη, ελεύθερη και αραιή δόμηση στη Δυτική και στα μετόχια*. *Λασιδιωτάκης*, 21: *Σε ορισμένους ορεινούς οικισμούς σαν του Καλλικράτη αποφεύγεται όσο είναι δυνατόν η κατασκευή επίκωνων τοίχων με τα γειτονικά κτίσματα. Και είναι και τούτο μια εκδήλωση αυτοτέλειας*.

⁶⁴. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά*, Α', 8: *το γεροντόσπιτο*. Μαρία Παδουβά, «Η δομή τής

σταση από τις ακτές συνετέλεσαν, ώστε να μην απαιτηθεί κάποια ιδιαίτερη μέριμνα για την ασφάλεια του οικισμού, η οποία να ανιχνεύεται στην πολεοδομική του οργάνωση⁶⁵. Υπάρχουν, λοιπόν, τόσο συμπαγή οικοδομικά τετράγωνα (εικ. 4), όσο και πολλά μεμονωμένα σπίτια.

Ο κύριος παράγοντας που επηρέασε τη θέση και τη διάταξη του οικισμού είναι το τοπικό μικροκλίμα, σχετικά ψυχρό λόγω του υψομέτρου, με αρκετή διαφορά θερμοκρασίας μεταξύ ημέρας και νύκτας. Επίσης, το χειμώνα χιονίζει εδώ συχνότερα από ό,τι στις χαμηλότερες και πιο παράκτιες περιοχές. Γι' αυτό καταβάλλεται κάθε προσπάθεια, τα σπίτια να έχουν την πρόσοψη στραμμένη προς Ν.-Α., ώστε να προφυλάσσονται από τους παγωμένους ανέμους του Κρητικού πελάγους, προς το οποίο η θέα είναι ανοικτή ανάμεσα στα υψώματα⁶⁶. Ακολουθούν πιστά τη διαμόρφωση και τις φυσικές κλίσεις του εδάφους⁶⁷, απόλυτα προσαρμοσμένα στον περιβάλλοντα χώρο τους⁶⁸ (πιν. 3).

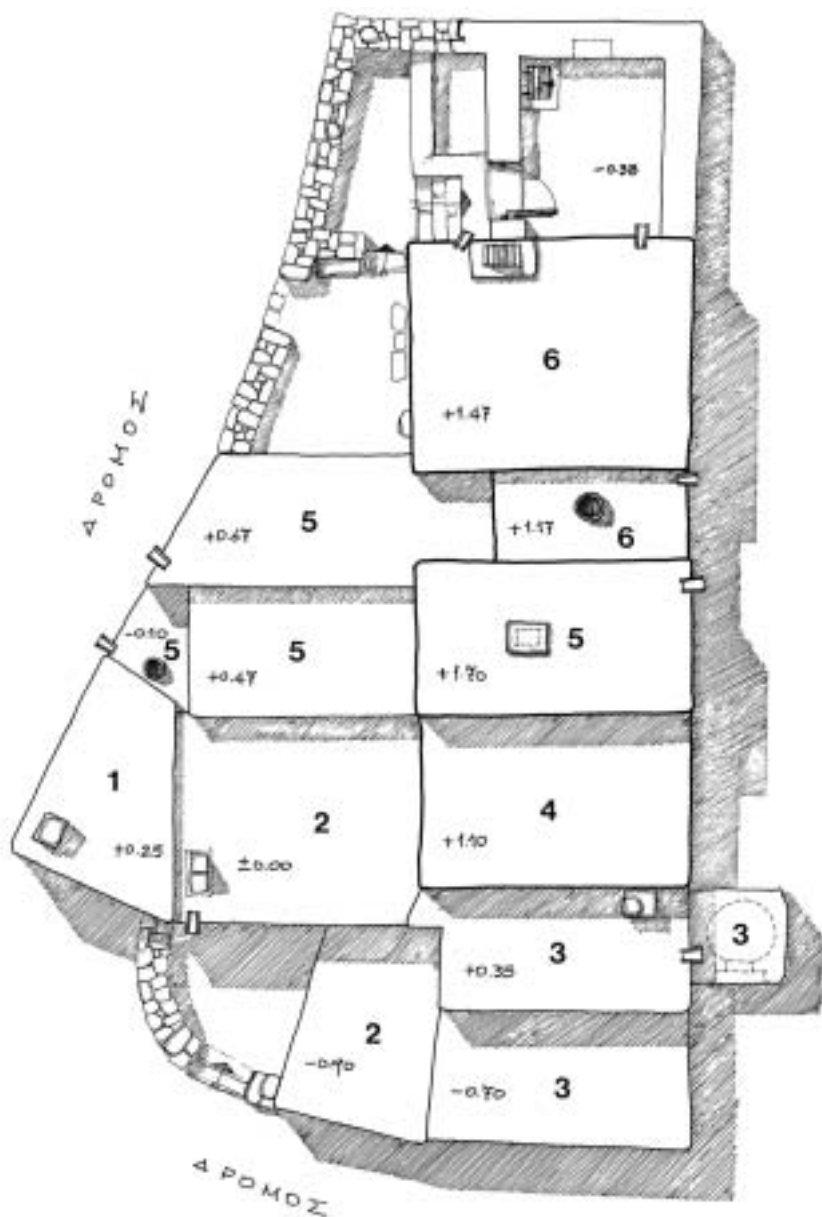
οικογένειας στο Δυτικό Μυλοπόταμο», *Πεπραγμένα ΣΤ' ΔΚΣ* (Χανιά 1986), Γ', Χανιά 1991, 279: *Οι πιο πολυάριθμες από τις γενιές αποτελούν τους πληθυσμιακούς πυρήνες των χωριών(...) όπως ακριβώς οι κατοικίες τους αποτελούν, συγκεντρωμένες σ' ένα είδος οικογενειακών νησίδων, τους οικιστικούς πυρήνες(...)*. Το φαινόμενο είναι εντονότερο στους ορεινούς οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδος (συγκρότηση σε μαχαλάδες, καθένας από τους οποίους κατοικείται από μια πατριαρχική φάρα): Σοφ. Αυγερινού-Δ. Μικρός, «Το ελληνικό χωριό και οι διαδικασίες που το γέννησαν», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 8 (1974), 274.

⁶⁵. Μποζινέκη, 230: *...ευανάγνωστοι φρουριακοί οικισμοί δεν απαντώνται στην Κρήτη*. Κ.Σ. Παπαϊωάννου, Αικ. Δημητσάντου-Κρεμέζη, Μαρ. Φινέ, *Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο*, Αθήνα 2001, 216: *...ορισμένοι ορεινοί οικισμοί έχουν επίσης φρουριακή διάρθρωση(...)*. Ασφαλώς όμως δεν πρόκειται για τους μεγάλο πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος οχυρούς οικισμούς στα νησιά του Αιγαίου. Ειδικότερα στο Απάνω Μεραμπέλο, αν και σε κάποια μετόχια υπάρχει ένας συμπαγής κεντρικός πυρήνας σπιτιών με επίκρινους τοίχους (ενδεικτικά: *Κρεμμυδιώτη*, 38-40, 46-47, περιγραφές και τοπογραφικά διαγράμματα των μετοχιών Χοντροβολάκοι και Περονίδες), δεν απαντά ο τύπος της κλειστής αυλής με κοινή είσοδο για πολλά σπίτια και οι τυφλές προς το δρόμο όψεις, που χαρακτηρίζουν πολλούς νησιωτικούς οικισμούς. Πρβλ. Κ. Μιχαηλίδη, «Αιγαιοπελαγίτικοι οικισμοί: Μιά σύγχρονη επισκόπηση», *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1974, 56-57. Radford-Clark, 74-75. Δ.Π. Πασχάλη, «Κάστρα, Πύργοι και Βίγλαι εν Άνδρω», *ΕΕΚΣ*, Ε' (1965-66), 424· *Κωστάκη*, 106· *Γεωργιάδη*, 114· *Κρεμέζη*, 53-54 (περιφραγμένη κατοικία: αμυντικοί λόγοι και τουρκικές επιδράσεις). Ο Μέγας, Άνδρος, 93-94 παρατηρεί ότι το ανώμαλο έδαφος συντελεί συνήθως στην αραιότερη συνοίκηση.

⁶⁶. Βλ. και *Κρεμμυδιώτη*, 25-30, για τα μετόχια Λακκάκια, Πλακομούρι, Χοντροβολάκοι, Περονίδες, Μακρυγένισσα. Πρβλ. *Γεωργιάδη*, 112, *Αρφαρά*, 20, *Κρεμέζη*, 179 (περιοχή Μεγάρων), κ.α.

⁶⁷. *Hatzimichali*, 168· *Χολέβας*, 13· *Μποζινέκη*, 229.

⁶⁸. *Μποζινέκη*, 230: *...τα πέτρινα καμαρόσπιτα ταυτίζονται με το βράχο. Λασιδιωτάκης*, 13: *...δε μπορείς από μακριά να διαχωρίσεις το ανθρώπινο κατάλυμα από το βουνό. Ζαγορησίου*, 23: *Βλάστειναν, θαρρείς, μέσα από τη γη(...)* και 24-25.

Εικ. 4. Νοφαλίας: Σκαρίφημα οικοδομικού τετραγώνου, με «σημισακούς» τοίχους μεταξύ των σπιτιών των εξής ιδιοκτητών: 1. Βαγγέλας [Αρακαδάκη], 2. Καρμαλίγγο, 3. Χατζομαρίας, 4. Συσκογιώργη (αχίρι), 5. Σπανομανόλη (ερημόσπιτο), 6. Κρουσταλλένιας [Σπανάκη].

Η ιδιότητα αυτή προσδίδει στον οικισμό μια ιδιαίτερη γραφικότητα.

Η προσπέλαση στο Νοφαλιά γίνεται με πρόσφατα ασφαλτοστρωμένο δρόμο, του οποίου το τμήμα που διασχίζει τον οικισμό έχει ικανοποιητικό πλάτος και είναι τσιμεντοστρωμένο. Τα παλαιότερα σοκάκια στις γειτονιές όμως είναι απλές δίοδοι σκαμμένες στη βραχώδη γη, ή *καλντιρίμια*⁶⁹ στρωμένα με ακανόνιστες σκληρές πέτρες, λειασμένες βέβαια με τον καιρό, αλλά που δείχνουν ακόμη καθαρά την ανυπότακτη φύση τους.

Ο κεντρικός ναός του οικισμού ήταν ο Τίμιος Σταυρός, μικρή μονόκλιτη βασιλική διαστάσεων 10Χ3 μ. περίπου, με φαλακρή καμάρα και τέσσερις εξωτερικές αντηρίδες. Δυστυχώς κατεδαφίστηκε το 1945 λόγω στατικών προβλημάτων και ανεπάρκειας χώρου για τις λατρευτικές ανάγκες των τότε 180 περίπου πιστών και στη θέση του κτίστηκε μεγαλοπρεπής ελεύθερος σταυρός με τρούλλο (εικ. 3/2), μάλλον έξω από την κλίμακα του ταπεινού μετοχιού⁷⁰, ο οποίος εγκαινιάσθηκε στις 24 Αυγούστου 1949⁷¹ (πιν. 3/10). Η ηλικία του αρχικού ναού είναι άγνωστη. Η μόνη σωζόμενη σχετική μαρτυρία είναι μια επιγραφή από το δύρωμα της εισόδου του, η οποία τοποθετήθηκε στην πύλη εισόδου στο προαύλιο του σημερινού ναού και αναφέρει τα εξής: «ΟΥΤΩΣ Ο ΝΑΩΣ ΤΟΥ ΤΙΜΗΟΥ/ ΣΤΑΥΡΟΥ ΑΝΑΚΕΝΗΣΘΗ ΜΕ Ε/ΞΟΔΑ ΗΔΙΟΚΤΙΤΟΝ ΤΟΥ ΝΟΦΑΛΙ/Α. ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1876.» (πιν. 4α). Προφανώς ο ναός ήταν αρκετά παλαιότερος από τη χρονολογία αυτή.

Ο νεκροταφειακός ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται λίγο έξω και ΒΑ. από το χωριό, επάνω στο δρόμο προς το Σκινιά (εικ. 2). Το κοιμητήριο δημιουργήθηκε εδώ μετά το 1922⁷².

⁶⁹. *Καλντιρίμια*=*καλντερίμια*: ο συνήθης τρόπος διαμόρφωσης των σοκακιών στα χωριά (η λ. τουρκική: *Παπαρηγοράκης*, 86, *kaldirim*). Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 29· *Δεβλέτογλου*, 64· *Βαρβέρη*, 42· *Αρφαρά*, 30, κ.α. Βεβαίως, τα ήμερα *καλντερίμια* της Κριτσάς και άλλων εύπορων ημιορεινών χωριών, με τη βοτσαλωτή εμφάνιση, έχουν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα από τα τραχιά σοκάκια του Νοφαλιά και των άλλων μετοχιών της περιοχής.

⁷⁰. Όπως σημειώνουν και οι *Βαλλιάνος-Κόκκορη*, 34, σε πολλά κρητικά χωριά κατεδαφίστηκαν οι ιστορικοί ναοί και αντικαταστάθηκαν με ογκώδεις, πολυδάπανες κατασκευές, από υπερβάλλοντα ζήλο και άγνοια.

⁷¹. Στ. Γ. Αρακαδάκης, «Ο Τίμιος Σταυρός του Νοφαλιά», εφ. *Ανατολή* Αγίου Νικολάου Κρήτης, 19/4/1992, 8.

⁷². Ο ναός, επίσης μονόκλιτος *καμαροσκέπαστος*, ήταν κτήμα της μονής Παναγίας Περαιπέλων. Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, Α', Ηράκλειο 1991, 431, 437. Όταν διαλύθηκε η μονή και διανεμήθηκε η περιουσία της σε ακτήμονες (λίγο μετά το 1922), τόσον η ίδια όσο και το μετόχι της Άγιος Γεώργιος υπήχθησαν στη енορία του Νοφαλιά. Επειδή βρισκόταν έξω από τον οικισμό, ο Άγιος Γεώργιος έγινε νεκροταφειακός ναός. Επισκευάστηκε με αντικατάσταση των παλαιών του επιχρισμάτων την ίδια περίοδο με τον Προφήτη Ηλία, δεν αποκαλύφθηκε όμως επιγραφή ή χρονολογία (πληροφορίες επίσης του π. Ιωάννου Φούσκη, πρβλ. σημ. 48).

Επειδή, λόγω της γραμμικής του ανάπτυξης, το δίκτυο των δρόμων του οικισμού δεν συγκλίνει προς κάποιο κέντρο ή πλατεία, ως χώρος συγκεντρώσεων χρησιμεύει το προαύλιο του Τιμίου Σταυρού⁷³. Δεν υπάρχουν καταστήματα, μόνον δύο ντουκιάνια⁷⁴ (εικ. 3/5,6), καφενεία και συγχρόνως μαγαζάκια για είδη πρώτης ανάγκης (καφέ, ζάχαρη, σπίρτα, αλάτι, κονσέρβες κ.ά.). Τα υπόλοιπα ψώνια, ιδίως μετά τη διάδοση της χρήσης του αγροτικού ΙΧ αυτοκινήτου, γίνονται στην αγορά της Νεάπολης. Στα ντουκιάνια, όπου προσφέρεται ρακή με γενναιόδωρες ποσότητες μεζέδων, κάθε ξένος, ακόμη και άγνωστος, μπορεί και σήμερα να τύχει προσκλήσεως και κεράσματος.

Κοντά στον Τίμιο Σταυρό βρίσκεται και το σχολείο (εικ. 3/7), ευρύχωρο ορθογωνικό κτίσμα με τετράριχτη στέγη⁷⁵ (πιν. 46), κλειστό και εγκαταλελειμμένο για αρκετά χρόνια, που ευτυχώς αποκαταστάθηκε πρόσφατα για χρήση σε δραστηριότητες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Από το 1970 και μετά, τα ελάχιστα μετοχόπουλα πηγαينوέρχονται στις Κουρούνες ή στη Νεάπολη, με τα πόδια άλλοτε, με λεωφορείο σήμερα, για να μάθουν γράμματα.

⁷³. Τριποδάκης, *Θεώρηση*, 45: *Η πλατεία με την εκκλησία, το καφενείο και τα μαγαζιά είναι κατά κανόνα το κέντρο του χωριού. Κρεμέζη*, 52: *...στους παλιούς πυρήνες, η κοινωνική επαφή γινόταν στους ανοικτούς χώρους εμπρός από εκκλησίες, πηγάδια και άλλα συλλογικής σημασίας κτίσματα, που έμεναν στην πλειοψηφία τους αδιαμόρφωτοι και ανοργάνωτοι. Στο Χολέβα*, 12, σημειώνεται ότι, επειδή στην Κύπρο ο πληθυσμός υπήρξε επί αιώνες κολλήγος φεουδαρχών και κατακτητών, οι οικισμοί έχουν ένα χαρακτήρα *πρόχειρης και εφήμερης τακτοποιήσεως*, που μοιάζει με την πολεοδομική οργάνωση των μετοχιών μας και οφείλεται σε παρεμφερείς λόγους.

⁷⁴. *Ντουκιάνι*: κατάσταση, παντοπωλείο. Βλ. *Παπαγρηγοράκη*, 109: (τουρκ.) *dukkap και Δημακόπουλου*, 125, σημ. 155. Στο Νοφαλιά η λέξη χρησιμοποιείται με μια μικρή σημασιολογική διαφορά: δηλώνει το καφενείο που διαθέτει είδη παντοπωλείου και όχι το αντίστροφο. Τα σημερινά ντουκιάνια ανήκουν στους υιούς Κ. Βασιλάκη και στη Μαρία Διαλυνά.

⁷⁵. Το σχολείο (Γραμματοδιδασκαλείο) που ιδρύθηκε στο Νοφαλιά το 1899 εξυπηρετούσε και τα μετόχια Περονίδες, Μακρυγένισσα, Πέτρο, Αδραβάστο, Αχλαδάκι, Ρωμανού, Σούβλο, Αγία Σοφία, Δίλακκο, Αμυδαλιά, Λιθόμαντρα. Λειτουργούσε *...εις ιδιωτικόν οίκημα ιδιοκτησίας Γ. Μαγριπλή με ελλείψεις θρανίων και επίπλων*. Βλ. Γ. Μαμάκη, *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον»*, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2003, 315-316, όπου και κατάλογος των δασκάλων που υπηρέτησαν στο Νοφαλιά (1899-1970). Το οίκημα εκείνο ήταν το σπίτι της Όλγας (βλ. παρακάτω, σ. 80). Το 1930-31 κτίστηκε το νέο σχολείο και πρωτολειτούργησε το σχολικό έτος 1934-35. Λίγο αργότερα κατασκευάστηκαν τα ξύλινα πατώματα. Το σχολείο του Νοφαλιά ήταν πάντοτε μικτό και μονοθέσιο. Στα χρόνια της ακμής του οικισμού είχε 35-50 μαθητές. Εδώ επίσης γίνονταν οι χοροί όταν είχε πανηγύρι στο χωριό. Αφηγήσεις του Στ. Γ. Αρακαδάκη και της δασκάλας του Λιλικίας Συλλιγαρδάκη-Καληωράκη [83 ετών το 1993, απεβίωσε το 1994], της οποίας ο πατέρας Λευτεράκης Συλλιγαρδάκης ήταν δάσκαλος στο Νοφαλιά τις δεκαετίες του '20-'30, στο σχολείο της Όλγας.

Αξίζει να μνημονευθεί η περίπου ομοιόμορφη κατανομή σε όλην την έκταση του οικισμού των στερνών, με τις οποίες εξασφαλίζεται η υδροδότησή του (εικ. 3). Οι δολωτές ανήκουν συνήθως σε ένα ή περισσότερα σπίτια, τα οποία προμηθεύουν με νερό πόσιμο και για οικιακή χρήση. Υπάρχουν επίσης μεμονωμένες δολωτές στέρνες στις παρυφές του χωριού για το πότισμα κοπαδιών (πιν. 2α). Οι ανοικτές υπαίθριες στέρνες, μεγαλύτερες, βαθύτερες και ακάθαρτες, δίδουν νερό αποκλειστικά για το πότισμα καλλιεργείων. Οι περισσότερες από τις τελευταίες έχουν εγκαταλειφθεί μαζί με τους κήπους που πότιζαν και, καθώς δεν καθαρίζονται πλέον από τη λάσπη, έχουν μεταβληθεί σε εστίες μόλυνσης και κατοικίες βατράχων.

Η παρατήρηση του τοπογραφικού, σε συνδυασμό με τη διαπίστωση ότι υπάρχει αυξημένος αριθμός ερειπωμένων σπιτιών στον άμεσο περίγυρο του Προφήτη Ηλία, όπου βρισκόταν η μονή (εικ. 3/1), ενισχύει το συμπέρασμα ότι εδώ βρισκόταν ο αρχικός πυρήνας του οικισμού. Στα ερειπωμένα οικήματα κοντά στο ναό περιλαμβάνεται και το παλιό ντουκιάνι του *μπαρμπα-Γιάννη* (εικ. 3/4). Στη γειτονιά των Βασιλάκηδων (Χοίρηδων) υπάρχουν αρκετά σπίτια με όροφο (πιν. 22) και φαίνεται να είναι η νεότερη. Καταλαμβάνει μια έκταση στην οποία ο νότιος προσανατολισμός των σπιτιών αντικρίζει τους πρόποδες του υψώματος *Αγκούτσακας* (εικ. 2, 3/Β), ενώ τα νότια τους στρέφονται προς τον ανοικτόν ορίζοντα και τη θέα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟ ΝΟΦΑΛΙΑ

*1. Τυπολογία, μορφολογία, ορολογία, λειτουργία*⁷⁶

Η μορφολογία του νοφαλιώτικου σπιτιού υπακούει στις γενικές αρχές, που διέπουν την αρχιτεκτονική των ορεινών περιοχών της Κρήτης, ιδίως των Σφακιών, του Λασιδιού και της Σητείας: είναι μικρό σε μέγεθος, ένας απλός πέτρινος όγκος με καθαρές, αδρές γραμμές⁷⁷, κλειστός από παντού και στραμμένος εξ ολοκλήρου προς τα μέσα⁷⁸. Τα ανοίγματά του είναι τα ελάχιστα δυνατά⁷⁹. Οι συγκεκριμένες κλιματολογικές συνθήκες επιτρέπουν ωστόσο την επικοινωνία εσωτερικού-εξωτερικού χωρίς την παρεμβολή μεταβατικών ημιυπαίθριων χώρων⁸⁰, που άλλωστε στην Κρήτη δεν απαντούν συχνά και χαρακτηρίζουν περισσότερο τα μεγάλα υψόμετρα⁸¹.

⁷⁶. Η βιβλιογραφία που αφορά την κρητική και ευρύτερα τη νησιωτική κατοικία είναι γνωστή και εκτεταμένη. Η προσπάθεια να εξαντληθεί στα πλαίσια αυτής της μελέτης θα οδηγούσε σε εξαιρετικά σχοινοτενείς υποσημειώσεις. Γι' αυτό θα παραμείνει επιλεκτική και σε ορισμένες περιπτώσεις απλώς ενδεικτική, με έμφαση πάντοτε στις πληροφορίες που αφορούν την Κρήτη και τις πλησιέστερες σε αυτήν περιοχές.

⁷⁷. Πρβλ. *Hatzimichali*, 171, *Orlandos*, 223.

⁷⁸. Πρόκειται για κάτι περισσότερο από απλή κατοικία. Είναι ακριβώς αυτό που ο Βασιλειάδης χρησιμοποίησε ως υπότιτλο στο *Κρητικό Σπίτι* του: *Αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο*.

⁷⁹. Και στον *Λυγίξο*, 160, 197: η *κυριαρχία των πλήρων επί των κενών*.

⁸⁰. Πρβλ. *Orlandos*, 224, *Κρεμέζη*, 23, και για το Απάνω Μεραμπέλο *Κρεμμυδιώτη*, 49.

⁸¹. Πλησιέστερο παράδειγμα τα ξερολιδικά σπίτια με *οξωστάρι* στο οροπέδιο του Καθαρού, βλ. Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 83-84, 105. Πρβλ. Βασιλειάδη, *Κρητικό Σπίτι*, 231-242, ιδίως σχ. 296-299 (επίσης από το Καθαρό). Τριποδάκης, *Λασήθι*, 294-295: το *καμαράκι*, στεγασμένος χώρος μπροστά στην είσοδο του σπιτιού και ο ρόλος του. *Λασιδιωτάκης*, 39-40 και σχ. 26, οικία Γ. Φασουλάκη στην Ανόπολη: *καμάρα*, το ίδιο στοιχείο. Ο χώρος της *καμάρας* χαρακτηρίζει επίσης το *προσγαλιτικό* σπίτι της Χώρας Σφακιών (στον ίδιο, 36 και 34, σχ. 20: οικία Μαλανδράκη), εδώ όμως ο κύριος παράγοντας για τη διαμόρφωσή του ήταν η άμεση γειτνίαση της θάλασσας. Πρβλ. *Μποζινέκη*, 257 (στεγασμένο *οξωστάρι* στα μεγάλα υψόμετρα), 265 (*καμάρα*, *προσγαλιτικό* σπίτι). *Δεβλέτογλου*, 65 (ημιυπαίθρια αυλή). *Ζαγορησίου*, 61, σπίτι με *καμάρα* (*οξωστάρι*) στην πρόσοψη.

Το χαμηλό, σκοτεινό εσωτερικό τού σπιτιού διακρίνεται από μίαν απόλυτη κατασκευαστική και λειτουργική λιτότητα⁸². Οι μορφές εκφράζουν τη δύσκολη ζωή και την ανέχεια των κατοίκων και τα υλικά δείχνουν ακριβώς αυτό που είναι, με μια τραχιά ειλικρίνεια⁸³.

Η κάτοψη του νοφαλιώτικου σπιτιού αρδρώνεται χωρίς περίπλοκες και πρωτότυπες λύσεις⁸⁴, με κύριο στόχο να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες που δημιουργούν οι ασχολίες των κατοίκων. Ο πρωτεύων ρόλος της κτηνοτροφίας εκφράζεται με την άμεση σχέση των χώρων διαμονής των ζώων με εκείνους της διαβίωσης των ανθρώπων⁸⁵ και η ποικιλία των γεωργικών ασχολιών με τη μεγάλη έκταση των αποθηκευτικών χώρων, συχνά μεγαλύτερη από εκείνη του σπιτιού. Παρατηρείται έντονη αλληλοεπικάλυψη των παραπάνω λειτουργιών με εκείνες της καθημερινής ζωής, η οποία αποτυπώνεται στις μικτές ως επί το πλείστον χρήσεις των χώρων.

Στον οικισμό απαντούν παραδείγματα δύο διαφορετικών βασικών τύπων (εικ. 5): το μονόχωρο (μονόσπιτο) με τα σύνθετα που προκύπτουν από αυτό και το *καμαρόσπιτο* (=διπλό μονόχωρο)⁸⁶. Και τα δύο υπάρχουν σε στενομέτωπη μορφή, που είναι η παλαιότερη και σπανιότερη και σε πλατυμέτωπη, αρτιότερη λειτουργικά και με μεγαλύτερη ποικιλία παραλλαγών. Όλοι οι παραπάνω τύποι είναι στην πλειονότητά τους ισόγειοι επιπεδόστεγοι. Τα σπίτια με όροφο είναι ολιγάριθμα. Κατά κανόνα τα σπίτια είναι μονοκατοικίες, καθώς η συγκατοίκηση οικογενειών δεν συνηθίζεται⁸⁷.

⁸². Πρβλ. Τριποδάκη, *Λασήδι*, 295. *Λασσιδιωτάκη*, 13. Βασιλειάδη, *Κρητικό Σπίτι*, 110: *το πιο απέριπτο στην αιγαιοπελαγίτικη πολλαπλότητα*. Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 525. Ζαγορησίου, 23: *Με λιτότητα, αλλά και σοφή φροντίδα, εξυπηρετούσαν στο εσωτερικό τους και την παραμικρότερη ανάγκη της ζωής που φώλιαζε μέσα τους*.

⁸³. Στις μορφές και τις λύσεις ανιχνεύεται η επίδραση όλων εκείνων των παραγόντων, οι οποίοι στον *Λυγίσο*, 87, θεωρούνται ότι επηρεάζουν την αρχιτεκτονική ενός τόπου: 1. *Κλίμα*, 2. *Τοπίον*, 3. *Τοπικά δομικά υλικά*, 4. *Τοπικές συνήθειες των κατοίκων*, 5. *Τοπική αισθητική κληρονομιά*. Πρβλ. Γ. Μέγα, «Σκοποί και μέθοδοι δια την έρευναν της λαϊκής οικοδομίας», *Λαογραφία*, ΚΣΤ' (1968-69), 6. Επίσης, *Hatzimichali*, 169· *Ευαγγελίδη*, 432· *Βαρβέρη*, 42-43· *Κωστάκη*, 80· *Ζαγορησίου*, 29.

⁸⁴. Η ομοιομορφία των λύσεων αποδίδεται στις παρόμοιες ανάγκες των χρηστών και στην εκ μέρους τους έλλειψη φιλοδοξίας να ξεχωρίσουν στον περίγυρό τους. *Hatzimichali*, 168. *Orlandos*, 223. *Ευαγγελίδη*, 432.

⁸⁵. Πρβλ. Μέγα, *Ελληνική οικία*, 33. *Κρεμέζη*, 23.

⁸⁶. Πρβλ. *Μποζινέκη*, 252. *Κρεμέζη*, 29, 75. *Σπυριδάκη*, 57: *μονόσπιτο ή μακρονάρι*. Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 4: *μονό σπίτι*. *Παπαχαραλάμπος*, 23: *μακρονάρι ή μονόσπιτο*, *Γεωργιάδη*, 112: *μακρονάρι (=μονόχωρο)*, 126: *δίχωρο (=καμαρόσπιτο)* (Κύπρος).

⁸⁷. Σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική στα νησιά, κάθε νέα οικογένεια κτίζει το δικό της σπίτι, έστω και ένα φτωχικό μονόχωρο. Στο Νοφαλία μάλιστα ακούεται η παροιμία: *Το γιο σου τον επάντρεψες, γείτονα τον ήκαμες*. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 44. Μαρίας Παδουβά, «Η δομή της οικογένειας στο Δυτικό Μυλοπόταμο, *Πεπραγμένα ΣΤ' ΔΚΣ* (Χανιά 1986), Γ', Χανιά 1991, 277: *Τα αδέρφια είναι μεταξύ τους ισότιμα (...) κατοικούν ο ένας δίπλα στον άλλο, αλλά κάτω από διαφορετική στέγη*. Επίσης: *Βαρβέρη*, 43· *Radford-Clark*, 70· Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 5· του ίδιου, *Ελληνική οικία*, 33.

		ΠΑΛΥΜΕΤΩΠΟ										
		ΣΤΕΝΟΜΕΤΩΠΟ										
ΜΟΝΟΣΠΙΤΟ	Μινιότο *		Κορυμφού	Ύψος 2,5 Μεσογεική		Καυοδόντι- Αρη	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κ. Μανώλη Άρκαδιόνα	Τσιβιλιανάκη	Ληγοσταυράκη	Καρηλιόπουλο	Άρκαδιόνα
	Επιπλαστικό Μεσογειακό		Γαυρόκη	Καυοδόντι Υψος 2,5		Μονοκλιμακ Διζωνικό	Μονοκλιμακ Διζωνικό	Μονοκλιμακ Διζωνικό	Μονοκλιμακ Διζωνικό	Μονοκλιμακ Διζωνικό	Μονοκλιμακ Διζωνικό	Μονοκλιμακ Διζωνικό
ΚΑΡΑΦΙΝΙΤΟ	Επιπλαστικό Μεσογειακό		Γαυρόκη	Καυοδόντι Υψος 2,5		Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό
	Επιπλαστικό Μεσογειακό		Γαυρόκη	Καυοδόντι Υψος 2,5		Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό
ΣΥΝΕΤΟ	Επιπλαστικό Μεσογειακό		Γαυρόκη	Καυοδόντι Υψος 2,5		Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό
	Επιπλαστικό Μεσογειακό		Γαυρόκη	Καυοδόντι Υψος 2,5		Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό
ΔΙΟΡΟΦΟ	Επιπλαστικό Μεσογειακό		Γαυρόκη	Καυοδόντι Υψος 2,5		Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό
	Επιπλαστικό Μεσογειακό		Γαυρόκη	Καυοδόντι Υψος 2,5		Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό	Κροσσιστόμα Διζωνικό

Εικ. 5. Τυπολογική κατάταξη των σπιτιών του Νοφαλίου.

Ο απλούστερος και εξελικτικά αρχαιότερος τύπος του μονόχωρου σπιτιού, το απλό ορθογωνικό κτίσμα με δώμα και ενδεχομένως με κάποιους βοηθητικούς χώρους, που προσαρτήθηκαν αργότερα στη βασική κάτοψη, δεν χρήζει ιδιαίτερου σχολιασμού. Θα σημειώσουμε μόνον ότι, η ανάγκη να επεκταθεί η βασική μονόχωρη κάτοψη κατά πλάτος δημιούργησε την ανάγκη ενδιάμεσης στήριξης του δώματος, από την οποία γεννήθηκε το καμαρόσπιτο⁸⁸.

Ο τύπος σπιτιού στον οποίο το δώμα στηρίζεται σε ξύλινα υποστυλώματα⁸⁹ δεν απαντά στο Νοφαλιά⁹⁰. Η ενδιάμεση στήριξη του δώματος πραγματοποιείται πάντοτε με τη χρήση λίθινου τόξου. Αυτό ασφαλώς οφείλεται στην έλλειψη ξύλου και την αντίστοιχη αφθονία της πέτρας στην περιοχή⁹¹: επειδή τα διαθέσιμα ξύλα είναι λίγα και με περιορισμένες δυνατότητες⁹², μόλις το πλάτος της κάτοψης υπερβεί ένα ορισμένο όριο η χρήση του λίθινου φέροντος τόξου γίνεται αναγκαστική⁹³. Σύμφωνα με τον πίνακα Α, στα πλατυμέτωπα μονόχωρα το πλάτος είναι 2.65-3.85 μ., ενώ στα πλατυμέτωπα καμαρόσπιτα το 1/2 του πλάτους, που αντιπροσωπεύει το άνοιγμα έδρασης, πέφτει στα 1.60-2.50 μ. Στα στενομέτωπα καμαρόσπιτα το 1/2 του πλάτους είναι ελαφρώς μεγαλύτερο, 2.40-2.80 μ., παραμένει όμως μικρότερο από τη στενή διάσταση του σπιτιού, που υπερβαίνει τα 3.0 μ.⁹⁴.

⁸⁸. Μέγας, *Ελληνική οικία*, 36. Ο ίδιος, *Δωδεκάνησος*, 16. *Κρεμέζη*, 32, 151.

⁸⁹. Στην Κρήτη υπάρχουν μερικά παραδείγματα. Βλ. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, σχ. 169-171, 173, 211-215. Μποζινέκη, 258. Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 71-82. Το οριζόντιο φέρον στοιχείο (κορμός δένδρου) λέγεται *μεσοδόκι* ή *μεσεδόκι* και το υποστυλώμα *κέντης* ή *λυρατζής*. Καθώς ο στύλος είναι παχύτερος και συνήθως φέρει διχάλα στο επάνω μέρος για τη στήριξη του μεσοδοκιού, η κατασκευή απηχεί μορφές της Μινωικής εποχής. Για τη χρήση υποστυλωμάτων σε άλλα νησιά βλ. μεταξύ άλλων: Hatzimichali, 180-81· Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 16, σχ. 5· *Orlandos*, 225 και fig. 2· *Γεωργιάδη*, 124-125.

⁹⁰. Μεμονωμένα παραδείγματα υπάρχουν σε άλλα μετόχια της περιοχής. Στο Νοφαλιά δεν διασώθηκε τέτοιο.

⁹¹. Γ. Μέγας, «Ζητήματα Ελληνικής Λαϊκής Αρχιτεκτονικής», *Λαογραφία*, ΙΔ' (1952), 311. *Λασιδιωτάκης*, 14-15. *Κρεμέζη*, 30-31 και 91-93.

⁹². Η ξηρασία δεν επιτρέπει στα δένδρα ν' αναπτύξουν μεγάλα ύψη, ούτε μεγάλες διατομές κορμών και οι σφοδροί άνεμοι τα στραβώνουν, κάνοντάς τα ακατάλληλα. Ο δεύτερος λόγος ερμηνεύει νομίζω επαρκώς και το γεγονός, ότι δεν χρησιμοποιούνται ξύλινα υποστυλώματα. Τα συνήδη μήκη των ξύλων στην περιοχή κυμαίνονται γύρω στα 2.5 μ. (βλ. τον πίνακα Α).

⁹³. Ο Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 57-59, αμφισβητεί την άποψη του Αναστ. Ορλάνδου (βλ. *Orlandos*, 225) ότι τα σπίτια με *πιλέρια* και ενδιάμεσο υποστυλώμα υπήρξαν οι πρόδρομοι του καμαρόσπιτου, κυρίως επειδή δεν απαντούν παντού όπου είναι διαδεδομένη η χρήση του λίθινου τόξου. Πιστεύει ότι το τόξο πέρασε στην κατοικία από μεγαλύτερα κτίσματα ειδικής χρήσης ή μνημειακού χαρακτήρα (ναούς, φάμπρικες, φρούρια), άποψη που φαίνεται λογικότερη. Πρβλ. Μέγα, *Ελληνική οικία*, 36 και *Κρεμέζη*, 113-116.

⁹⁴. Μποζινέκη, 256: η μικρή διάσταση της κάτοψης 2.5-3.5 μ., η μεγάλη διπλάσια έως τριπλάσια. *Γεωργιάδης*, 112: διαστάσεις μονόχωρου Κυρήνειας, 3-3.5X8-9 μ. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 7: κι εδώ 3-3.6X8-9 μ. *Orlandos*, 224: τα ροδίτικα σπίτια με ενδιάμεση στήριξη σχεδόν τετράγωνα, διαστάσεων μέχρι 8X8 μ.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α
Διαστάσεις βασικού πυρήνα κάτοψης⁹⁵ (πρβλ. εικ. 5)

Σπίτι	Τύπος	Μήκος	Πλάτος	1/2 Πλ.	Μήκ./πλ.
Κοτσουφού	ΜΣ	2.30	3.30	—	0.70
Όλγας	ΜΠ	6.25	3.85	—	1.62
Μαστοροβασίλη	ΜΠ	5.30	2.95	—	1.80
Φρουζή	ΜΠ	5.60	2.65	—	2.11
Γραμματικάκη α΄	ΚΣ	3.35	5.60	2.80	0.60
» β΄	ΚΠ	3.50	3.15	1.60	1.12
Αρακαδοσταυρούλη α΄	ΚΔΣ	3.90	7.20	2.40	0.54
Κατερίνης	ΚΠ	4.15	3.35	1.70	1.23
Πραξίας	ΚΠ	7.60	4.50	2.25	1.69
Κακουδοδημήτρη	ΚΠ	6.70	4.40	2.20	1.52
Δοξανιάς	ΚΠ	5.00	4.15	2.10	1.20
Κρουσταλλένιας	ΚΠ	5.60	4.70	2.35	1.19
Καρμαλίγκο	ΚΠ	5.05	5.05	2.50	1.00
Λυροσταυρούλη	ΚΠ	6.40	4.55	2.30	1.41
Σελεβερδέ	ΚΠ	5.25	4.50	2.25	1.17
Μαναστηρικό α΄	ΚΠ	5.30	3.75	1.90	1.41
» β΄	ΚΠ	3.65	3.45	1.75	1.05
Δεσποτογιώργη	ΚΠ	5.05	4.50	2.25	1.12
Αριστεΐδη α΄	ΚΠ	4.65	3.85	1.95	1.20
» β΄	ΚΣ	3.20	5.50	2.75	0.58
Π. Μανόλη Αρακαδάκη	ΚΠ	5.55	4.80	2.40	1.16

[Μ=μόνοχωρο, Κ=καμαρόσπιτο, Δ= δικάμαρο, Σ=στενομέτωπο, Π=πλατυμέτωπο]

Ο πιο διαδεδομένος τύπος σπιτιού στο Νοφαλιά είναι το καμαρόσπιτο στην πλατυμέτωπη παραλλαγή του (εικ. 6α-β), το οποίο και θα περιγραφεί αναλυτικά. Οι επί μέρους μορφές και η σχετική ορολογία ισχύουν και στους υπόλοιπους τύπους.

Το φέρον τόξο, που εδώ ονομάζεται αποκλειστικά *καμάρα*⁹⁶, τοποθετημένο κατά το δυνατόν συμμετρικά στο εσωτερικό του σπιτιού, χωρίζει την κάτοψη σε δύο περίπου ισομεγέθεις χώρους. Ο πλησιέστερος προς την εί-

⁹⁵. Δίδονται οι εσωτερικές διαστάσεις του σπιτιού και στην τελευταία στήλη η αναλογία τους. Στην προτελευταία στήλη σημειώνεται το άνοιγμα έδρασης του ξύλινου σκελετού για τα καμαρόσπιτα, δηλαδή το 1/2 του πλάτους της κάτοψης, εκτός από το δικάμαρο σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη, για το οποίο προφανώς δίδεται το 1/3 του πλάτους.

⁹⁶. Αναστ. Ορλάνδος, «Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά», ΑΒΜΕ, Γ΄ (1937), μέρος β΄: Τα αστικά σπίτια, 58, 60: *καμάρα*. Κρεμέζη, 91: *καμάρα* ή *βόλτο*, στην Αττική. Μέγας, Άνδρος, 106: *βόλτα* (τα)=*καμάρα*, κυρίως στην *καμινάδα* (=εστία). Χολέβας, 13: *βότα* (η), στην Κυρήνεια. Στον Δημακόπουλο, 220, σημ. 66 και 273 συμπληρώνονται, ορθώς, οι σημασίες *καμάρα*=*αψίδα*, *θόλος* (από όπου και «καμαροσκέπαστος» ναός).

σοδο λέγεται *πόρτεγο*⁹⁷ και ο εσωτερικός *κάμερα*⁹⁸. Το *πόρτεγο* λειτουργεί ως χώρος διημέρευσης και κουζίνα, η *κάμερα* ως υπνοδωμάτιο και αποθήκη⁹⁹. Οι τέσσερις ορθογωνικές κόγχες, που σχηματίζονται σε κάτοψη ανάμεσα στα σκέλη της καμάρας και τους μακρούς τοίχους λέγονται *κουλτούκια*¹⁰⁰. Το βάθος τους είναι μάλλον μικρό, 0.6-1.0 μ. και σπάνια μέχρι 1.5 μ. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα νοφαλιώτικα καμαρόσπιτα δεν είναι ιδιαίτερα επιμήκη¹⁰¹. Ο λόγος του μήκους προς το πλάτος τους είναι 1.0-1.7, με τις περισσότερες τιμές συγκεντρωμένες γύρω στο 1.2 (πιν. Α). Ο λόγος

⁹⁷. *Πόρτεγο*: ο όρος ανάγεται στη βενετοκρατία και σημαίνει το κύριο δωμάτιο, το χώρο υποδοχής (μεταγενέστερα το καθημερινό και μαγειρείο). Βλ. π.χ. Γ. Πλουμίδη, «Το τετράδιο 4 (1495-98) των δημοσίων πλειστηριασμών από το αρχείο του Δούκα της Κρήτης», *Πεπραγμένα Γ' ΔΚΣ*, Β', 286: *Die ultimo januarij 1496. Dare volumus per incantum domos de pedepiano et in solario cum earum aere ser Nicolò Dibuni(...) que sunt porticus cum duabus cameris(...)* και 289: *Die 3ta februarij 1497. Dare volumus per incantum plus offerentibus domos que fuerunt q. Georgij Zancarol(...) Que domus sunt porticus, camera, et aula(...)*. Επίσης, *Πατσιδιώτη*, 71, πραξ. 41 [1548]:...*το μέσα οσπίτι και το ίμισον πόρτεγον*. Κ. Μέρτζιου, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του Μιχαήλ Μαρά», *Πεπραγμένα Α' ΔΚΣ*, Β', 280: *κα' Ιουλίου αφξξ' [1567]. +Φανερόν κάμνω εγώ γεώργης Σκορδύλης σγουράφος την τέχνην(...)* *ότι δίδω και πουλώ εσένα του μαιστρο δημήτρι αρμάκη(...)* *εκείνα τα σπίτια τα εδικά μου με όλας τας κομοντιτάδαις και με τους αέρες τους, τα οποία είνε, πόρτεγο, κάμερα, κατώγια, αυλή με πηγάδι, με μαγειρείον και με ένα σπιτόπουλον(...)*. Θεοχ. Δετοράκη, «Μια εικόνα αστικού πλούτου στο Χάνδακα (1568)», *ΚΧ*, Λ' (1990), 85: *φουρνιμένο (=επίπλωση) ενός πορτέγου και σημ. 244*. Του ίδιου, «Παρατηρήσεις σε λέξεις κρητικών κειμένων», *Αριάδνη*, Ε' (1989) [=Αφιέρωμα στον Στυλ. Αλεξίου], 371-372. Πρβλ. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 35, σημ. 5 και *Δημακόπουλου*, 85, σημ. 26.

⁹⁸. *Πατσιδιώτης*, 77, πραξ. 47:...*και σπίτι, την βορνήν κάμεραν*. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 568: *κάμερα (camera)=δωμάτιον*. *Παπαρηγοράκης*, 31. *Δημακόπουλος*, 85, σημ. 22 (και *κάμερα*). Βλ. και στην αμέσως προηγούμενη σημ. 97. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 37: και στη Σύμη *κάμαρη=χώρος ύπνου, όχι απαραίτητως ιδιαίτερο δωμάτιο*. Δεν χρησιμοποιείται στο Νοφαλιά ο όρος *σπάλες=τα δύο τμήματα του καμαρόσπιτου (Λασσιδιωτάκης*, 17, Αικατερινίδης, *Λαϊκός πολιτισμός*, 525), τα λεγόμενα και *μέσα χώρα-όξω χώρα* (Μέγας, *ό.π.*, 23).

⁹⁹. Συχνά αποκαλείται *πόρτεγο* ολόκληρο το καμαρόσπιτο, στο Νοφαλιά όμως ισχύει η παραπάνω διάκριση, ιδίως όταν δεν υπάρχει άλλος βοηθητικός χώρος. Στην Κριτσά λέγεται *πόρτεγο* η κλειστή αυλή (*Δεβλέτογλου*, 65).

¹⁰⁰. *Παπαρηγοράκης* 93: (τουρκ.) *koltuk=μασχάλη*. Ο Πιτυκάκης δεν την αναφέρει. Δεν απαντά στο Νοφαλιά ο βενετσιάνικος όρος *καντούνι*, 6λ. *Λασσιδιωτάκης*, 17. Στον Ξανθινάκη, 219, *καντούνι=γωνιά (γενικά)*, και εξωτερική γωνία σπιτιού. Στους *Παπαρηγοράκη*, 32: *cantone* και Πιτυκάκη, *Λεξικό*, Α', 401, μόνο με τη σημασία της εξωτερικής γωνίας του σπιτιού (συνών. του *ρούκουνας*). Στον *Δημακόπουλο*, 81, σημ. 8, *καντούνι=σοκάκι* και 211, σημ. 34, *καντονάδα (cantonata)=εξωτερική γωνία κτηρίου*. Στην Αττική οι κόγχες του καμαρόσπιτου λέγονται *φούντια* (*Κρεμζή*, 77).

¹⁰¹. Πρβλ. *Δεβλέτογλου*, 69, εκ. 13, 71, εκ. 15, 73, εκ. 17 (Κριτσά). Μέγα, *Δωδεκάνη*

υπερβαίνει το 1.5 σε δύο μόνον από τις περιπτώσεις που μελετήθηκαν¹⁰².

Συνήθως, το ένα από τα κουλτούκια του πορτέγου καταλαμβάνεται από το τζάκι, το οποίο κάποτε συνοδεύει και ο φούρνος. Στο απέναντι από την εστία κουλτούκι, αποθηκευτικό χώρο τροφίμων, βρίσκουμε πιθάκια με λάδι και τσουβάλια με καρπούς και σε μεμονωμένες περιπτώσεις έναν υποτυπώδη νεροχύτη.

Η σχεδόν συμμετρική θέση της εισόδου στην πρόσοψη, ως προς τις εξωτερικές γωνίες του σπιτιού, εσωτερικά την τοποθετεί κάπως έκκεντρα, πλησιέστερα προς την εστία. Αν το σπίτι έχει την πολυτέλεια να διαθέτει παράθυρο, αυτό βρίσκεται επίσης στην πρόσοψη, κοντά στην πόρτα¹⁰³. Συνήθως όμως τα ανοίγματα είναι στενοί φεγγίτες, που αφήνουν ελάχιστο φως και αέρα να περάσει στο εσωτερικό. Το καμαρόσπιτο είναι γενικά σκοτεινό και την ημέρα και τη νύκτα¹⁰⁴, οπότε αρκείται στο πενιχρό φως του λύχνου ή της λάμπας πετρελαίου, με πολύ πρόσφατη την εγκατάσταση ηλεκτρικού ρεύματος σε ορισμένα κατοικημένα σπίτια, όπως αναφέρθηκε.

Ο σταμνοτάτης¹⁰⁵ βρίσκεται στον τοίχο δεξιά ή αριστερά της εισόδου, ή κοντά στην εστία. Σε αρκετά σημεία των λίθινων τοίχων ανοίγονται χρηστικές κοιλότητες για τη φύλαξη αντικειμένων.

Στην κάμερα ο χώρος του ύπνου διαμορφώνεται είτε με το σοφά¹⁰⁶, είτε με τάβλες στηριγμένες σε ξύλινα ποδαρικά. Αν το πατητήρι βρίσκεται στην κάμερα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί, στρωμένο με σανίδες, για τον ίδιο σκοπό. Στο ελεύθερο κουλτούκι, επίσης χώρο αποθήκευσης, τοποθετείται η απλή ξύλινη κασέλα με το ρουχισμό του νοικοκυριού¹⁰⁷.

σος, 225, εικ. 10, 229, εικ. 12, 230, εικ. 13 (Ρόδος). *Γεωργιάδη*, 133, σχ. 19-20, 139, σχ. 26, 142, σχ. 29 (Κυρήνεια). Αλλού τα καμαρόσπιτα είναι πολύ πιο επιμήκη και τα κουλτούκια τους βαθύτερα: *Λασσιδιωτάκης*, 15, σχ. 1, 27, σχ. 13, 40, σχ. 26 (Σφακιά). Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 42, εικ. 11, 44, εικ. 14, 48, εικ. 21. *Κρεμέζη*, 110, πίν. VI₁, αρ. 1, 2, 7-9, 13, 16.

¹⁰². *Μποζινέκη*, 256: συνήθειες αναλογίες διαστάσεων: 1:2-1:3. *Κρεμέζη*, 179: στο αττικό δωματοσκέπαστο καμαρόσπιτο, αναλογίες κάτοψης 1:2.

¹⁰³. *Orlandos*, 225· *Αρφαράς*, 40· *Κρεμέζη*, 75· *Γεωργιάδης*, 116.

¹⁰⁴. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 276. *Χουρμούζης-Βυζάντιος*, 35: *Οίκοι. Είναι στερεοκαμωμένοι και ευρύχωροι, σκοτεινοί όμως επί το πλείστον.*

¹⁰⁵. *Σταμνοτάτης*: τοπική παραλλαγή της λ. *σταμνοστάτης*, με αποβολή του σ πριν από το οδοντικό σύμφωνο, όπως και στη λ. *παρασιά-παραδιά* (πρβλ. Γ.Ι. Κουρμούλη, «Φωνητικά της Κρητικής διαλέκτου», *ΕΕΚΣ*, Α' (1938), 15-16). Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 38: *σταμνοτάτης*, αλλά *Τριποδάκης*, *Λασήδι*, 294: *σταμνοστάτης* και *Δεβλέτογλου*, 75, ομοίως (Κρισιά).

¹⁰⁶. Βλ. σημ. 261.

¹⁰⁷. *Κουκουλέ*, *Λαογραφία*, 35. *Τριποδάκη*, *Λασήδι*, 294: *κασέλλα*, για τα ρούχα και τα όσπρια. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 40: *κασέλα* διά τα προικιά. *Δημακόπουλου*, 86, σημ. 27. Πρβλ. *Hatzimichali*, 186. *Γεωργιάδη*, 122: *σεντούτζια* ξύλινα. *Αρφαράς*, 54-55, κ.α.

Η επίπλωση του σπιτιού περιορίζεται στα στοιχειώδη¹⁰⁸. Τραπέζι φαγητού δεν υπάρχει, μόνον ένας χαμηλός ξύλινος *σοφράς*¹⁰⁹, στον οποίο η νοικοκυρά πλάθει το ψωμί και ανοίγει φύλλα για σπιτικά γλυκά ή ζυμαρικά¹¹⁰. Παλαιότερα τοποθετούσαν το *θερνεγάδο*¹¹¹ επάνω στο χωμάτινο δάπεδο και καθισμένοι σταυροπόδι έτρωγαν όλοι μαζί¹¹². Κοντά στο τζάκι στέκει κάποια ψαθόπλεκτη χαμηλή *καδέγλα*¹¹³ για τους ξένους και τους ηλικιωμένους και μερικά χονδροπελεκημένα *κουτσούρια*¹¹⁴, ή αυτούσια κομμάτια από κούτσουρα, για τα παιδιά¹¹⁵.

Από τα δοκάρια της κάμερας, σε απόσταση από τους τοίχους, είναι αναρτημένες με σύρματα μία ή δύο μακριές σανίδες. Εδώ τοποθετούνται τα χλωρά τυριά και *αδοτύροι*¹¹⁶ για να στεγνώσουν χωρίς να πειραχθούν από

¹⁰⁸. Σύμφωνα με την παράδοση των αρχαίων και των βυζαντινών χρόνων. *Hatzimichali*, 190· Αικατερινίδης, *Λαϊκός πολιτισμός*, 525· Μποζινέκη, 268· Ζαγορησίου, 40.

¹⁰⁹. *Σοφράς*: από το τουρκ. *sofra*=χαμηλό κυκλικό τραπέζι, μορφή πανελλήνια γνωστή. Παπαγρηγοράκης, 118· Αικατερινίδης, *Καρούδι*, 40· Δεβλέτογλου, 74· Τριποδάκης, *Λασήδι*, 294· Μποζινέκη, 268· Καραναστάσης, 237 (*σοφράς*), κ.λπ.

¹¹⁰. Στο Νοφαλία συνηθίζονται τα ακόλουθα γλυκίσματα και λιξίδια (=λιχουδιές, βλ. Ξανθουδίδου, *Γλωσσάριον*, 598, *λιξύγω*): *μελομακαρούνες*, *ξεροτήγανα* (=δίπλες με μέλι), *καλοχερίκια* (=πρωτοχρονιάτικα τσουρέκια που δίδονται ως καλή χέρα, μποναμάς), *καλιτσούνια* (πασχαλινά γλυκά με γλυκιά μυζήθρα) *αμυγδαλωτά* (το κέρασμα του γάμου), *τηγανίτοι* ή *κουταλίδια* (πρόχειρα γλυκά από τηγανισμένο κουρκούτι με μέλι), *λουκούμα* (=προζυμωτοί λουκουμάδες με μέλι), *τηγανόπιτες*, *θρουβόπιτες* (βλ. σημ. 129), *μυζηθρόφτες* (με φύλλο και ξινή μυζήθρα, λιχουδιά της αποκριάς). Βλ. ενδεικτικά Μαρίας Αμαριώτου, «Κρητική Πρωτοχρονιά», *Κρητική Πρωτοχρονιά* (1961), 53-54. Παπαδογιάννη, *Ξαρέσκια*, 20-25. Γιά τα ζυμαρικά βλ. σημ. 366.

¹¹¹. Βλ. σημ. 360.

¹¹². Το ίδιο στην Κύπρο (*Γεωργιάδης*, 121) και την Κω (*Αρφαράς*, 69: *πυλίνα*). Άλλοτε και στην Αττική, όταν η εστία (*βάτρα*) βρισκόταν στο κέντρο του χώρου (*Κρεμέζη*, 27).

¹¹³. *Boerio*, λ. *carega*. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 561: *καδέγλα*. Δημακόπουλος, 86, σημ. 26 (*καδέκλα* και *καδέγλα*). Πρβλ. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 36· Αικατερινίδη, *Καρούδι*, 40· Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 254-55· Ζαγορησίου, 40-43.

¹¹⁴. *Κουτσούρι*: το σκαμνί, προφανώς από το κούτσουρο. Λέγονται επίσης και *μπάγκες* (ιταλ. *banco*=έδρανο).

¹¹⁵. Οι κτιστές πεζούλες στο εσωτερικό του σπιτιού δεν συνηθίζονται στο Νοφαλία. Άλλου απαντούν πολύ συχνά, ιδίως κοντά στην εστία: Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 35 (πατάρι). *Λαοσιδιωτάκης*, 15, σχ. 1, 18, 40, σχ. 26. Αικατερινίδης, *Καρούδι*, 38 και εκ. 16 (κτιστή πεζούλα και στο χώρο του ύπνου), 18. Δεβλέτογλου, 71 και σχ. 10, 12, 15. Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 95-96. Μέγας, *Άνδρος*, 97, σχ. 15 και 99, σχ. 19: *καμινάδες*(=τζάκια) με *σκάμους* (=κτιστές πεζούλες) από τα χωριά Απροβάτου και Παλαιόπολη. Ο ίδιος, *Δωδεκάνησος*, 12. *Γεωργιάδης*, 120.

¹¹⁶. Βλ. διεξοδικά στον Πιτυκάκη, *Λεξικό*, Α', 55-56 και Ζευγώλη, 95, *αδοτύρο* (το). Και παρακάτω, σημ. 435.

τους ποντικούς. Σε γάμους ή εορτές τα καλά υφαντά του σπιτιού επιδεικνύονται απλωμένα στην *κοντάδα*¹¹⁷.

Το καμαρόσπιτο δεν διαθέτει καμμιά από τις ανέσεις της καθημερινής ζωής. Αποχωρητήριο δεν υπάρχει. Το νίψιμο προσώπου και χεριών γίνεται στην αυλή και η ατομική καθαριότητα κατά τρόπο πρωτόγονο, μέσα σε τσίγκινη *σκάφη*¹¹⁸. Το σκληρό σκούρο σαπούνι παρασκευάζεται από τις *φέτσες*¹¹⁹ του λαδιού. Τα λιγοστά οικιακά σκεύη σαπουνίζονται μέσα σε πήλινη λεκάνη. Το νερό χρησιμοποιείται πάντοτε με μεγάλη φειδώ, όχι μόνον επειδή το περιεχόμενο της στέρννας πρέπει να επαρκέσει μέχρι τις βροχές του επόμενου φθινοπώρου, που συνήθως καθυστερούν¹²⁰, αλλά και επειδή η μεταφορά τού νερού από μια συχνά απομακρυσμένη στέρνα αποτελεί ένα επί πλέον πρόβλημα.

Το καμαρόσπιτο χαρακτηρίζεται από μια λειτουργική ρευστότητα που συμβαδίζει με την απόλυτη δομική του απλότητα¹²¹. Αυτό οφείλεται στη χρήση του τόξου, που έχει το πλεονέκτημα να διαχωρίζει οπτικά το χώρο χωρίς να τον διασπά, εξασφαλίζοντας πλήρη εκμετάλλευση του διαθέσιμου εμβαδού. Συγχρόνως προσδίδει στο λιτό εσωτερικό μιαν ιδιαίτερη πλαστικότητα, ποικίλλοντας με την καμπύλη του τον αυστηρό ορθογωνικό χώρο με τους γυμνούς τοίχους, ώστε το χαμηλό και ταπεινό σπίτι να αποκτά ένα ύφος σεμνής αρχοντίας¹²².

Ο περιορισμένος χώρος του καμαρόσπιτου καλύπτει στοιχειωδώς τις ανάγκες των σκληραγωγημένων ενοίκων του με τις τραχιές συνήθειες. Όμως, σπάνια συμβαίνει να μη συνοδεύεται από έναν τουλάχιστον ακόμη βοηθητικό χώρο-αποθήκη (εικ. 5). Το *παράσπιτο*¹²³ έχει προσπέλαση από την κάμερα και μόνα ανοίγματα ένα στενό φεγγίτη ή μια τρύπα στην οροφή. Εδώ

¹¹⁷. *Κοντάδα*: οριζόντια βέργα αναρτημένη με σύρματα από τα δοκάρια της οροφής, στην οποία κρεμούσαν για στολισμό πλουμιστές *πατανιές* και άλλα περίτεχνα υφαντά. Βλ. Ξανθινάκη, 246· Σταδάκη, 119· Μποζινέκη, 268 και εικ. 90.

¹¹⁸. Παλαιότερα ήταν επίσης ξύλινη, όπως η σκάφη του ζυμώματος.

¹¹⁹. *Φέτσα*: το παχύρρευστο κατακάθι του λαδιού (ιταλ. *feccia*), αλλά και του κρασιού. Τα βαριά, μη βρώσιμα *φετσόλαδα* χρησιμοποιούνται στη σαπωνοποιία.

¹²⁰. Η ανομβρία είναι συχνά βασανιστική. Ονομάζεται *ανυδριά* ή *ανεκρέμαση* (Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 491, *ανακρέμασι*).

¹²¹. Πρβλ. Βασιλειάδη, *Κρητικό Σπίτι*, 77· *Κρεμέζη*, 179.

¹²². Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρούδι*, 35· *Μποζινέκη*, 258· *Orlandos*, 225· *Μέγα, Δωδεκάνησος*, 23· *Γεωργιάδη*, 127· *Ευαγγελίδη*, 437· *Κρεμέζη*, 82.

¹²³. *Λασιδιωτάκης*, 18-19 και σχ. 6. Αικατερινίδης, *Λαϊκός πολιτισμός*, 524. Ο ίδιος, *Καρούδι*, 42 (μέσα σπίτι). *Παπαχαλαράμπος*, 34 και *Χολέβας*, 13 (*σώσπιτον* ή *τζελλίν*, Κύπρος).

φυλάσσονται πιθάρια, *τζάρες*¹²⁴ και *ντίνες*¹²⁵ λαδιού, *κουρούπια*¹²⁶ με όσπρια και ψιλές αρμυρές ελιές, *νταμετζάνες*¹²⁷ με ρακή, βαρέλια κρασί, τσουθάλια με *άλεσμα*¹²⁸. Από σιδερένια τσιγκέλια στερεωμένα στην οροφή κρέμονται σακκούλια με *βραστάρια*¹²⁹ και πλεξιδεις *κρομμύδια* και *σκόρδα*.

Η αμέσως συνδεδετοτερη μορφή κάτοψης περιλαμβάνει στο πίσω μέρος του σπιτιού τον *αχερ(γ)ιώνα* με προσπέλαση από την κάμερα, οπότε το παράσπιτο τοποθετείται παράλληλα με τη στενή διάσταση του σπιτιού, δίπλα στο κυρίως σπίτι. Ο *αχεριώνας* είναι τελείως τυφλός, με μόνον ένα τετράγωνο άνοιγμα στην οροφή¹³⁰. Σπανιότατα έχει εξωτερική προσπέλαση.

Το *αχίρι*¹³¹ (σταύλος) βρίσκεται δίπλα στο σπίτι, συχνά σε διάταξη Γ με αυτό. Η προσπέλασή του δεν γίνεται δια μέσου του σπιτιού, όπως συμβαίνει σε περιοχές με δριμύτερο κλίμα¹³², αλλά με ανεξάρτητη είσοδο από την αυλή. Στο *αχίρι*, στους τοίχους του οποίου διαμορφώνονται φάτνες, οι *ματζαδούρες*¹³³, σταυλίζονται τα μεγάλα *οζά*¹³⁴: το *χτήμα*, τα *βούγια*¹³⁵, αλλά

¹²⁴. *Τζάρα*: τοπική εκφορά της λ. *ζάρα* (βεν. zara, ιταλ. giara)=ειδικού τύπου πιθάρια με πτυχωτή εξωτερική επιφάνεια (με οριζόντιες αυλακώσεις) για μεγαλύτερη αντοχή.

¹²⁵. *Ντίνια*: μεγάλη δεξαμενή λαδιού από λευκοσίδηρο. Ιταλ. tina και tino=κάδος.

¹²⁶. *Κουρούπι*, *κουρουπάκι*, μεγεδ. *κουρούπα* και σύνδετα: *κρασοκουρούπα*, *λαδοκουρούπα* (από το αρχ. κορύπη). Πήλινα πιθαράκια διαφόρων μεγεθών, για την αποθήκευση υγρών ή στερεών. Πρβλ. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 72.

¹²⁷. *Νταμετζάνα*, βεν. damegiana, ιταλ. damigiana. Μεγάλη φιάλη από χονδρό γυαλί με πλεκτή ψάθινη επένδυση ασφαλείας. Πρβλ. *Παπαρηγοράκη*, 49. *Μαν. Παπαδάκη*, 22. *Αικατερινίδη*, *Λαϊκός πολιτισμός*, 532.

¹²⁸. *Άλεσμα*: ποσότητα καρπού (δημητριακών) που προορίζεται για άλεση.

¹²⁹. Στην περιοχή συνηθίζονται τα παρακάτω *βραστάρια*, για τα οποία δεν είναι δυνατό να παρατεθεί εδώ η άφθονη σχετική βιβλιογραφία: *Δίχταμος* ή *δίσκιαμος* (*origanum dictamnus*), *φασκόμηλο*, *ματζουράνα*, *φλισκούνι*, *χαμόμηλο*, *τσάι*, *αδενάϊδα* (*origanum microphyllum*=αντωναϊδα, φαρμακευτικό φυτό για το πεπτικό σύστημα και τα νεφρά) και το πατροπαράδοτο *θρουθόζουμο*, από βραστές *θρούβες* με λεμόνι. Με τον περιληπτικό όρο *θρούβες* δηλώνεται μια ποικιλία από εδώδιμα αγριόχορτα, όπως το *ροδίκιο* (*cichorium intibus*), η *γαλατσίδα* (*reichardia picroides*), ο *τσόχος* (*sonchus oleraceus*), ο *ασκόλυμπρος* (*scolymus hispanicus*) κ.ά., που τρώγονται και ωμά. Παρασκευάζεται επίσης ποικιλία από αγριόχορτα λαδερά, τα *γιαχνερά*.

¹³⁰. Πρβλ. *Καρανασάση*, 297 (*αχερώνας με γκλαανή*). *Μέγα*, *Άνδρος*, 88 (*αχεριώννας* σε κατοικία), 107 (*αχιουρόκελλο*-σε στάβλο). *Βασιλειάδη*, *Νίσυρος*, 344 (*σπηλάδι*). *Παπαχαράλαμπος*, 37 και *Γεωργιάδη*, 138, 144 (*ασελωνάριν* ή *ασερονάριν*). *Χατζηγιάννου*, 81 (*σ' ελωνάριν*) (Κύπρος), κ.α.

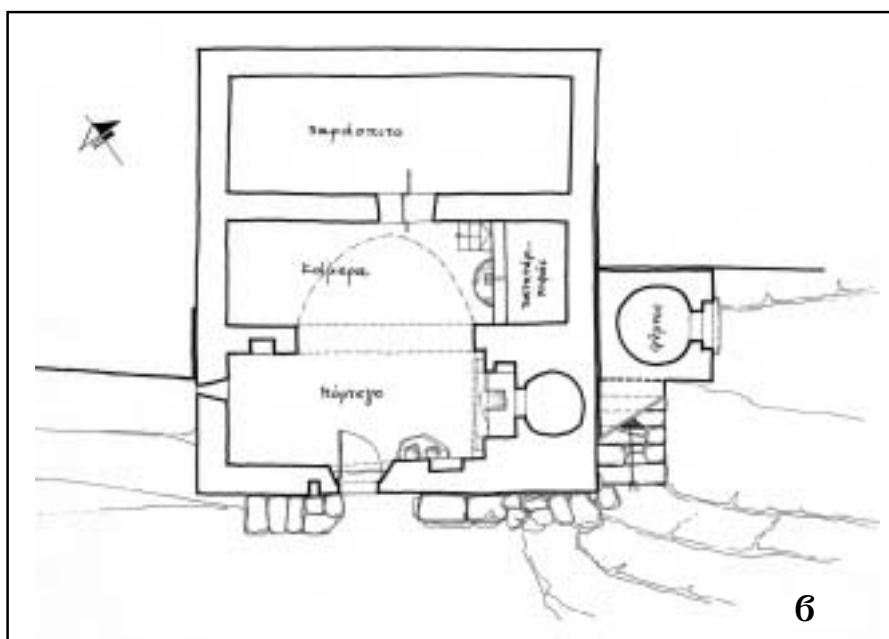
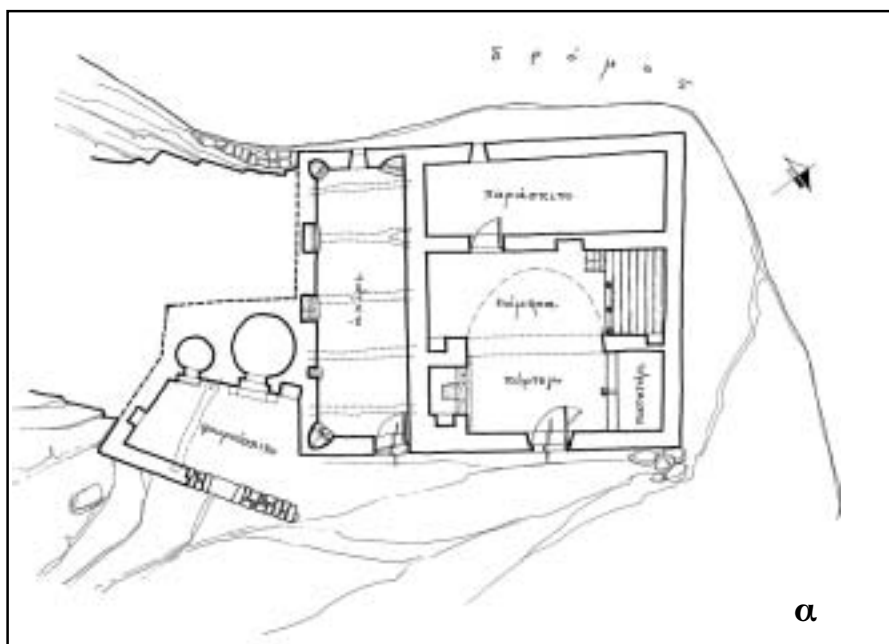
¹³¹. Από το τουρκ. *ahir*=στάβλος, λέξη η οποία, σύμφωνα με τον *Παπαρηγοράκη*, 78, προήλθε από την ελληνική *αχυρών*. Στον *Δημακόπουλο*, 88, σημ. 35, ορθογραφείται *αχίρι*.

¹³². Πρβλ. *Τριποδάκη*, *Λασήδι*, 292 και σχ. 3, 5. Η ανεξάρτητη είσοδος του *αχιριού*, το οποίο χωροθετείται δίπλα στο σπίτι, είναι γενικευμένη στο Απάνω Μεραμπέλο (*Κρεμμυδιώτη*, 52-53). Το ίδιο στην Αττική (*Κρεμέζη*, 86).

¹³³. Ιταλ. *mangiatoia*=φάτνη. *Παπαρηγοράκης*, 42. *Δημακόπουλος*, 129, σημ. 175.

¹³⁴. *Ξανθουδίδης*, *Γλωσσάριον*, 554, ζώ (το) και 640, *οζώ-οζά*. *Κουκουλές*, *Λαογραφία*, 70.

¹³⁵. Η λ. *βούγια* είναι περιληπτική. Ειδικότερα λέγονται *αϊλιά* η αγελάδα, *μουσκάρι* το

Εικ. 6. Πλατυμέτωπα καμαρόσπιτα – ενδεικτικές κατόψεις. α. Τσολομανόλη, β. Πραξίας (σκαριφήματα).

και τα πρόβατα και οι αίγες¹³⁶ αν είναι ολιγάριθμα. Σε περίπτωση που δεν υπάρχει στην αυλή κούμος¹³⁷ για τις όρνιδες, αυτές γεννούν τα αυγά τους στις ματζαδούρες του αχιριού και το θράδυ συγκεντρώνονται σ' αυτό για να κοιτάζουν¹³⁸. Τέλος, το αχίρι έχει και χρήση αποχωρητηρίου¹³⁹. Παλαιότερα, όταν ίσως ο οικισμός είχε εντονότερο το χαρακτήρα του μετοχιού, της εποχικής δηλαδή διαμονής ατόμων που έρχονταν από αλλού μόνο για τις αγροτικές δουλειές, όταν η ζωή ήταν τόσο πρωτόγονη και η ανέχεια τέτοια ώστε το σπίτι να μη διαθέτει κανένα βοηθητικό χώρο, τα ζώα της οικογένειας στεγάζονταν αναγκαστικά στο πόρτεγο τις κρύες νύκτες, που ήταν αδύνατο να παραμείνουν έξω¹⁴⁰.

Αν το κοπάδι των αιγοπροβάτων περιλαμβάνει περισσότερα από 5-6 κεφάλια, τους εξασφαλίζεται ιδιαίτερος χώρος, η μάντρα¹⁴¹, όχι απαραίτητος δίπλα στο σπίτι και κατά προτίμηση κοντά σε κάποιο μεγάλο αειθαλές δένδρο, π.χ. πρίνο. Έτσι, με την κατασκευή τράφου έξω από το κτίσμα της μάντρας, η τελευταία επεκτείνεται υπαίθρια κάτω από τον ίσκιο του δένδρου, για να σταλίζουν τα ζώα τους θερινούς μήνες (εικ. 23).

Η αυλή δεν υπάρχει σε όλες τις περιπτώσεις. Συνήθως δημιουργείται με την τοποθέτηση του αχιριού ή άλλου βοηθητικού χώρου σε διάταξη Γ με το κυρίως σπίτι (εικ. 14, 27). Περιορίζεται μόνο με χαμηλό τράφο και η προ-

νεογνό της, ντανάς (τουρκ. dana) το νεαρό βόδι, ματζέτα (βεν. manzeta) η νεαρή δάμαλις, θούϊ το βόδι. Πρβλ. Χατζηγιάννου, 87 (θούιν, δαμάλιν, μουσκάριν).

¹³⁶. Οι τουρκικής προελεύσεως λέξεις κασίκα-κασικάκι χρησιμοποιούνται εδώ πολύ λιγότερο από ό,τι οι αρχαιοπρεπείς αίγα-ρίφι (=ερίφιον) (πρβλ. Κουκουλέ, Λαογραφία, 70). Κατά τον ίδιο τρόπο, η κότα και ο κόκκορας λέγονται αποκλειστικά όρνιθα-πετεινός.

¹³⁷. Κούμος: ο ορνιθώνας. Μόνο με τη σημασία αυτή απαντά η λέξη στην Ανατολική Κρήτη, ενώ στη Δυτική σημαίνει το ορεινό ποιμενικό κατάλυμα κυλινδρικής μορφής. Βλ. Κουκουλέ, Βυζαντινή οικία, 132, σημ. 7: κούμος=παλιόσπιτο (στον Ησύχιο κομάς-κουμάσι)· του ίδιου, Λαογραφία, 34 (κούμος=ισόγειο)· Δέφνερ, 105-108· Μποζινέκη, 253 και εικ. 72, 74, 75, ποιμενικοί κούμοι από το οροπέδιο της Νίδας. Ο ορνιθώνας λέγεται σουμάς στην Κω (Αρφαράς, 73), στη Ρόδο κοίτη (Μέγας, Δωδεκάνησος, 14), στην Κύπρο γουμάς ή τζοίτα (Παπαχαραλάμπους, 37, Χατζηγιάννου, 82, 90).

¹³⁸. Κοιτώ ή κοιτάσσω: κορνιάζω. Μια ακόμη λέξη με αρχαία ρίζα, από το «κοιτών». Πρβλ. Ξανθουδίδου, Γλωσσάριον, 580: κοίτη, κοιτάσσω. Επί ανθρώπων λέγεται κοιτομαι=ξαπλώνω.

¹³⁹. Πρβλ. Δεβλέτογλου, 66. Αλλού υπάρχει ανεξάρτητο αποχωρητήριο, έστω και υπαίθριο: Τρεμπέλα, Καρπάδιο σπίτι, 46 (κι εδώ όμως δεν υπήρχε παλαιότερα)· Αρφαράς, 72-73· Μέγας, Δωδεκάνησος, 30 (απόπατος).

¹⁴⁰. Πρβλ. Γ. Ψυχουντάκη, Αητοφωλιές στην Κρήτη, Χανιά 1962, 10. Επίσης, Λασιδιωτάκη, 19· Βασιλειάδη, Κρητικό σπίτι, 119· Orlandos, 231· Μέγα, Ελληνική οικία, 33. Σε κάποια από τα παλαιότερα σπίτια του Νοφαλιά διακρίνονται ίχνη αυτής της εξελικτικής φάσης που σήμερα έχει ξεπεραστεί, άλλωστε υπάρχουν άφθονα ερημόσπιτα στον οικισμό διαθέσιμα για τη χρήση αυτή.

¹⁴¹. Κουκουλές, Λαογραφία, 71: μάντρα=περίβολος εκ ξηρολίθων. Ζευγώλης, 91-92: μάδρα.

σπέλαση σ' αυτήν είναι ελεύθερη. Σπανιότατα περικλείεται από ψηλό αυλότοιχο με δίφυλλη πορτέλα¹⁴² (εικ. 29, πιν. 5α). Κάποτε τη σκιάζει η κρεβατίνα¹⁴³, κάτω από την οποία μπορεί κανείς να καθήσει σε πετρόκτιστες πεζούλες¹⁴⁴. Στην αυλή, σε επαφή με το σπίτι ή ανεξάρτητο, συναντούμε και το φούρνο, ο οποίος σε ελάχιστες περιπτώσεις διαδέτεται και στέγαστρο, ή μικρό δικό του χώρο, το φουρνόσπιτο¹⁴⁵ (εικ. 6α-6).

Οι χώροι που περιγράφηκαν παραπάνω εκτείνονται ισόγεια, είτε σε ένα επίπεδο είτε κλιμακωμένοι σύμφωνα με την κλίση του εδάφους. Όροφος, ο λεγόμενος οντάς ή ονταδάκι¹⁴⁶, απαντά σε σπάνιες περιπτώσεις και καταλαμβάνει το μισό από το δώμα του καμαρόσπιτου, με τον έναν από τους μακρούς τοίχους στηριγμένο στην καμάρα του ισογείου¹⁴⁷ (εικ. 19, πιν. 22).

¹⁴². Η αυλή με περίβολο και πορτέλα απαιτεί πρόσθετη δαπάνη και αποτελεί δείγμα ευμάρειας που δεν υπήρχε στο Νοφαλιά. Βλ. αντίστοιχα *Κρεμμυδιώτη*, 49, 53· επίσης στους *Βαλλιάνο-Κόκκορη*, 134· *Μποζινέκη*, 244 (πορτέλλα), 278· *Γεωργιάδη*, 131 (καμαρόπορτα=αυλόθυρα, στα εξελιγμένα σπίτια)· *Δεβλέτογλου*, 65 (πλακόστρωτη αυλή)· *Μέγα, Δωδεκάνησος*, 37.

¹⁴³. *Κρεβατίνα*: η κληματαριά (πρβλ. *Μέγα, Δωδεκάνησος*, 41: κρεββατή-Σύμη). Ονομάζεται έτσι επειδή τσαρδακιάζεται (τουρκ. *çardak*=στέγαστρο) και απλώνεται σε σκελετό σαν κρεβάτι. Η κρεβατίνα είναι η μόνη προσπάθεια που απαντά στο Νοφαλιά για τη δημιουργία ενός υποτυπώδους ημιυπαίθριου χώρου, που θα προσφέρει σκιά και δροσιά τους θερινούς μήνες. Πρβλ. *Λασιδιωτάκη*, 27. *Μέγα, Ελληνική οικία*, 34: κληματαριά αντί προστώου στα πλατυμέτωπα νησιώτικα σπίτια.

¹⁴⁴. *Πεζούλα* ή *πεζούλι*=χαμηλός τοιχίσκος, πατάρι σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο του σπιτιού, που χρησιμεύει ως κάθισμα. *Λασιδιωτάκης*, 15, σχ. 1, 27, σχ. 13, 29, σχ. 16. *Δεβλέτογλου*, 65. *Μποζινέκη*, 278. Παλαιότερα βοηθούσε τους ιππείς να πεζέψουν, από όπου και η ετυμολογία. *Πεζούλα* κατασκευάζεται και στο εσωτερικό του σπιτιού (βλ. παραπάνω, σημ. 115). Πρβλ. Αναστ. Ορλάνδου, «Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά», *ΑΒΜΕ*, Γ' (1937), 70, *πεζούλλιον*. Κουκουλέ, *Βυζαντινή οικία*, 135: το ίδιο. Τέλος, *πεζούλα* ονομάζεται κάθε στενή λωρίδα καλλιεργήσιμης γης, που διαμορφώνεται σε κατηφορικά εδάφη αντιστηριγμένη με δετάδες (βλ. σημ. 22). Ξανθουδίδης, *Συμβόλαια*, 33 [έτος 1595], 345. *Μαν. Παπαδάκης*, 17-18: *πεζούλι* ή *πεζούλα*. *Χατζιδάκης*, 453: *Μακρέ πεζούλλα*. *Τωμαδάκης*, 82: το ίδιο. *Λουπάσης*, 101-102: *πεζούλα* και σύνδετα.

¹⁴⁵. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 233. *Μποζινέκη*, 257. *Ειρ. Παπαδάκη*, 399 (οξώστης=φουρνόσπιτο). *Δεβλέτογλου*, 65, εικ. 6, 70, εικ. 14. *Μέγας, Άνδρος*, πίν. XXII, 1. *Αρφαράς*, 70-71. Αναστασία Μουτσοπούλου, «Ρόδος», *ΕΠΑ*, 3, Αθήνα 1984, 199 (φουρναριό). Τρεμπέλα, *Καρπάδιο σπίτι*, 43 (φουρνοκέλλι).

¹⁴⁶. Τουρκ. *oda*=ανώγειο (*Παπαρηγοράκης*, 110). Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 34: *ανώγι* (ο προ της τουρκοκρατίας όρος). *Δημακόπουλος*, 82, σημ. 10 (κατώγι, ανώγι). *Παπαχαραλάμπους*, 33-34: *ανών* (Κύπρος).

¹⁴⁷. *Αικατερινίδης, Καρύδι*, 52-55 και εικ. 30, 33· *Γεωργιάδης*, 131 και 133, σχ. 19-20 (ανώγεια πάνω από καμαρόσπιτα). *Λασιδιωτάκης*, 36 και σχ. 20-21· *Μέγας, Δωδεκάνησος*, σχ. 13-13α, 14, 15 (ανώγεια πάνω από βοηθητικά δωμάτια του σπιτιού). *Βαρβέρης*, 47 (ανώϊ στο πίσω τμήμα στενομέτωπης κάτοψης). *Κρεμέζη*, 45 (ένα δωμάτιο σε όροφο σε αθηναϊκά σπίτια).

Η προσπέλαση στον όροφο δεν γίνεται από το εσωτερικό τού σπιτιού με ξύλινη τράπολα¹⁴⁸, όπως αλλού. Στο Νοφαλιά διαμορφώνεται ανεξάρτητη εξωτερική είσοδος¹⁴⁹ με τη βοήθεια των κλίσεων του εδάφους, που κάνουν τον οντά από τη μια πλευρά του ισόγειο ή σχεδόν ισόγειο. Το ελεύθερο τμήμα του δώματος μένει ως αυλή του οντά¹⁵⁰, *ταρατσάκι* με πετρόκτιστο στηθαίο, ή, αν αυτός βλέπει προς την αντίθετη πλευρά, δεν χρησιμοποιείται (εικ. 38).

Ο οντάς χρησιμεύει ως ξενώνας ή θερινή διαμονή. Επίσης, αν η νοικοκυρά δελήσει να στέσει *ανυφαντικό*¹⁵¹, εδώ θα εργασθεί. Η ύπαρξη ιδιαίτερου *αργαστηρόσπιτου* είναι σπανιότατη (εικ. 33). Συχνά το *αργαστήρι*¹⁵² φιλοξενείται στο πόρτεγο, απέναντι στο τζάκι¹⁵³.

Ο οντάς, ανεξάρτητος και άνετος, έχει διαφορετικό χαρακτήρα από το ισόγειο, με την πληθώρα των λειτουργιών μέσα στην ίδια κάτοψη¹⁵⁴. Στην υπό εξέταση περιοχή φαίνεται να αποτελεί νεότερη μορφή, με δείγματα αστικής επίδρασης¹⁵⁵. Ας σημειωθεί ότι μετά το 1900 οι αστικές επιδράσεις γίνονται εντονότερες και εντοπίζονται κυρίως στην προσθήκη ανεξάρτητης κουζίνας δίπλα στο σπίτι, στην οποία μεταφέρεται το τζάκι, καθώς και στο διαχωρισμό του χώρου του ύπνου, με την κατάργηση των σοφάδων και τη δημιουργία ξεχωριστού υπνοδωματίου (*κάμερας*) στη θέση του παράσπιτου¹⁵⁶ (εικ. 25, 35, 37).

¹⁴⁸. *Τράπολα*: απότομη ξύλινη σκάλα με καταπακτή (ιταλ. *trapolla*=παγίδα). Πρβλ. Τριποδάκη, *Λασιήδι*, 292 και σχ. 1, 5. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 54-55 και εικ. 32. *Λασσιδιωτάκη*, σχ. 20-21 (εσωτερική, αλλά και εξωτερική σκάλα). *Μποζινέκη*, 272.

¹⁴⁹. Η συνηθέστερη περίπτωση προσπέλασης. Βλ. ενδεικτικά: *Hatzimichali*, 172· Μέγα, *Ελληνική οικία*, 38· *Ευαγγελίδη*, 136· *Κωστάκη*, 83-84· *Γεωργιάδη*, 131.

¹⁵⁰. Τριποδάκης, *Θεώρηση*, 38, σχ. 2. *Μποζινέκη*, 272 (θεράντα του οντά). Βλ. και σημ. 147.

¹⁵¹. Πρβλ. *Δέφνερ*, 145. Ο όρος *στένω ανυφαντικό* δηλώνει τις προκαταρκτικές εργασίες που απαιτούνται, για ν' αρχίσει να εργάζεται ο αργαλειός. Πρώτη και δυσκολότερη είναι το *διάσιμο*, η τακτοποίηση δηλαδή του νήματος έτσι, ώστε να μπορεί να μεταφερθεί και να τυλιχθεί με τάξη στο *μεγάλο αντί* του αργαλειού. Βλ. ενδεικτικά Πιτυκάκη, *Γλωσσικά υφαντικής*, 350-360· του ίδιου, *Αργαλειός*, 181-190· Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 534.

¹⁵². *Αργαστήρι*: ο αργαλειός. Αλλού, *βούα* (Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 14), *βούφα* ή *αρκαστήρι* (*Γεωργιάδης*, 122). Η μορφή του είναι η πανελληνίως γνωστή. Βλ. και σημ. 387.

¹⁵³. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 35· *Μποζινέκη*, 268. Για το αργαστηρόσπιτο: Πιτυκάκη, *Αργαλειός*, 192.

¹⁵⁴. Αικατερινίδης, *Λαϊκός πολιτισμός*, 524. Τριποδάκης, *Θεώρηση*, 54. Στην Τήλο επίσης ο οντάς είναι στοιχείο των πλουσιόσπιτων, βλ. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 51.

¹⁵⁵. Κατά τους *Βαλλιάνο-Κόκκορη*, 108, οντάδες αρχίζουν να προστίθενται σε παλαιότερα ισόγεια μέσα στον 19^ο αιώνα.

¹⁵⁶. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 26 (μεταφορά εστίας) και 53-56 (προσθήκη υπνοδωματίων, ξενώνων). *Λυγίζος*, 317 (προσθήκη υπνοδωματίων, λουτρών κ.λπ.).

II. Υλικά δομής

Το βασικό οικοδομικό υλικό στο ορεινό Μεραμπέλο είναι προφανώς η πέτρα, ο σκληρός, σκούρος και δυσκολοπελέκτης ασβεστόλιθος, που κομματιάζεται με κόπο και δίδει ένα ακανόνιστο πλήθος αργών λίθων. Οι άνθρωποι εδώ συμφιλώθηκαν με την πέτρα, συνήθισαν να τη μεταχειρίζονται με στοργή, αισθάνθηκαν ίσως ένα βαθύτερο εσωτερικό δεσμό μαζί της¹⁵⁷. Με το πέρασμα των γενεών έγιναν άριστοι πελεκάνοι, έμαθαν να λαξεύουν υπομονετικά τα τραχιά λιθάρια και να διαμορφώνουν πελέκια¹⁵⁸ για καμάρες, καμπαναριά και αγιοθύριδα¹⁵⁹ για τις εκκλησίες, *καμαρικά*¹⁶⁰ για τζάκια, *ρουκούνια*¹⁶¹ για τα σπίτια. Τίποτε περισσότερο όμως: δεν υπήρχε χρόνος, διάθεση ή οικονομική δυνατότητα για κάτι περισσότερο¹⁶². Το μεγάλο πλήθος των αργών λίθων κτίζεται όπως θγαίνει από το *πετροκοπιό* (λατομείο), με μόνη επεξεργασία την αφαίρεση κάποιων αιχμηρών προεξοχών¹⁶³. Στην απομονωμένη αυτή περιοχή καθένας έκτιζε το σπίτι του μόνος, με τη βοήθεια συγγενών και φίλων¹⁶⁴. Ελάχιστοι είχαν τα μέσα να πληρώσουν επαγγελματίες κτίστες¹⁶⁵, γι' αυτό και ήξεραν όλοι λίγο-πολύ την τέχνη αυτή.

¹⁵⁷. Πρβλ. *Κρεμέζη*, 125.

¹⁵⁸. *Πελέκι*: γενικός η επεξεργασμένη πέτρα, χωρίς διάκριση για το πού ακριβώς θα χρησιμοποιηθεί. Ο όρος δηλώνει π.χ. τα λίθινα πλαίσια των ανοιγμάτων, τους δολίτες της καμάρας κ.λπ. *Δημακόπουλος*, 206, σημ. 11. Πρβλ. *Παπαχαλαλάμπους*, 9: *πέτρες πελετζητές*.

¹⁵⁹. *Αγιοθύριδο*: η θυρίδα του ιερού εκκλησίας. Στην υπό εξέταση περιοχή υπάρχουν αγιοθύριδα, έργα ντόπιων πελεκάνων, που είναι αξιόλογα δείγματα λαϊκής λιθογλυπτικής (πρβλ. σημ. 48 και πιν. 26).

¹⁶⁰. Βλ. παρακάτω, σ. 63.

¹⁶¹. *Ρουκούνη*: γωνιόλιθος, αγκωνάρι. Με αυτά κτίζονται οι *ρουκούνη*, δηλαδή οι γωνίες των σπιτιών. Από το αραβ. rukun=γωνία, βλ. *Παπαγρηγοράκη*, 114.

¹⁶². Την ίδια πρακτική και για τους ίδιους λόγους αναφέρουν οι *Λασιδιωτάκης*, 12-13 και Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 110: *...δεν υπάρχει καιρός για σκαλίσματα και ματαιότητες. Το σπίτι πρέπει να βοηθάει στο χωρισμό*. Μολονότι η τουρκική παρουσία δεν ήταν έντονη στο ορεινό Μεραμπέλο, πάντοτε υπήρχαν περιπτώσεις όπου οι κάτοικοι έπρεπε να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους για να σωθούν στα βουνά (πρβλ. σημ. 320).

¹⁶³. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα υλικά δομής. Όλα χρησιμοποιούνται σχεδόν στη φυσική τους κατάσταση (ακατέργαστα ξύλα, χώμα), όπως την προϊστορική εποχή. Πρβλ. *Μποζινέκη*, 252.

¹⁶⁴. Δ. Πετρόπουλος, «Έθιμα συνεργασίας και αλληλοβοηθείας», *ΕΛΑ*, Ε'-ΣΤ' (1943-44), 69. *Hatzimichali*, 171. Ακατερινίδης, *Καρύδι*, 32. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 143. *Κρεμέζη*, 191. Η συνδρομή αυτή, όπως και κάθε άλλη εθελοντική προσφορά εργασίας χωρίς αμοιβή (στο θερισμό, τη συλλογή αμυγδάλων, ελιάς κ.λπ.), ονομάζεται *αγγαρεία* ή *μπατάγια* (ιταλ. battaglia=μάχη) και οι συνεργαζόμενοι *αγγαρικοί* ή *μπαταγολόγοι*. Πρβλ. Αθ. Παπαθανασόπουλου, «Θεσμοί λαϊκού δικαίου στο νομό Λασιθίου», *Αμάλθεια*, Δ' (1973), 143-44 και Πιτυκάκη, *Γλωσσικά γεωργίας*, 291.

¹⁶⁵. Δεν αναφέρεται ωστόσο η παρουσία ξένων μαστόρων στον οικισμό, π.χ. Καρπα-

Από παιδιά έπαιρναν στα χέρια τους το πενταρόλι¹⁶⁶, για να κάμουν ό,τι έβλεπαν να κάνει ο πατέρας ή ο παππούς τους¹⁶⁷.

Τα κυριότερα εργαλεία του πετροκόπου, σύμφωνα με την τοπική ορολογία, είναι η *βαρά* και το *πετροσίδερο*¹⁶⁸. Τα εργαλεία του πελεκάνου είναι: ο *μπίκος*¹⁶⁹, το *δίστομο σφυρί*¹⁷⁰, ο *μαντρακάς*¹⁷¹, το *περσιλίδικο*¹⁷² με δόντια, η *δραπίνα*, το *βελόνι* ή *πενταρόλι*, το *καλέμι*, το *κοπίδι*¹⁷³. Τα εργαλεία του κτίστη είναι: το *σφυρί*, το *σκεπάρνι*, το *ζύγι* ή *μολύβι*¹⁷⁴, το *αλφάδι*, η *γωνιά*, ο *μαλάς*¹⁷⁵, το *μυστρί*¹⁷⁶. Τα εργαλεία του κάθε τεχνίτη δηλώνονται με τον περιληπτικό όρο *πρεσταμέντα*¹⁷⁷.

Η επικάλυψη των σπιτιών γίνεται κατά κανόνα με χωμάτινο δώμα. Το ξύ-

θίων, η μεγάλη κατασκευαστική πείρα των οποίων και η ευρεία δράση τους έξω από το νησί τους είναι γνωστή (ενδεικτικά στην Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 9-10). Καρπάθιοι μαστόροι αναφέρονται κυρίως στη Μεσαρά (*Πετρονώτης*, 121), ενώ στα μετόχια του Μεραπέλου η παρουσία τους ανιχνεύεται σποραδικά (*Κρεμμυδιώτη*, 36).

¹⁶⁶. *Πενταρόλι*: η σμίλη ή βελόνι, βεν. *rontariol*, βλ. *Boerio*, στο οικείο λήμμα. Πρβλ. Ξανθουδίδου, *Συμβόλαια*, 238: *...και εβάλασιν τα σταλήκια ωτικά του αλλονίου(...)* με *σταυρούς του πονταρολίου σε χαράκια ήθηα(...)* και 240, σημ. 10: *πονταρόλι*.

¹⁶⁷. Στους ντόπιους άνδρες της γενιάς του '30 οφείλονται οι εξαιρετικής κατασκευής, νευρώδεις εμφανείς λιθοδομές, που χάρισαν τον ιδιαίτερο τοπικό χαρακτήρα τους στα μεγάλα παράλια τουριστικά συγκροτήματα της επαρχίας. Δυστυχώς η λαμπρή αυτή παράδοση δεν πέρασε τους νεότερους: σήμερα σε παρόμοιες εργασίες χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά αλλοδαποί οικονομικοί μετανάστες με αμφιλεγόμενα αποτελέσματα.

¹⁶⁸. *Βαρά*: η βαριά (πρβλ. *Δημακόπουλου*, 233)· *πετροσίδερο*: βαρύς σιδερένιος λωστός.

¹⁶⁹. *Μπίκος*, αρχ. *τύκος*: το πικούνι της κοινής και ειδικότερα η παραλλαγή του η λεγόμενη τσόκος. Η κεφαλή του φέρει ένα τετράγωνο άκρο και ένα με αιχμή. Από το ιταλ. *ricco*, του ρ. *riccare*=νύσσω. Πρβλ. *Παπαρηγοράκη*, 46.

¹⁷⁰. *Δίστομο σφυρί*: η κοσκούδα, παραλλαγή του πικουνιού με δύο ακμές.

¹⁷¹. *Μαντρακάς*: η σφύρα ή ματρακάς, με δύο τετράγωνα άκρα.

¹⁷². *Περσιλίδικο*: το ντεσλίδικο (οδοντοτυπίς), με δύο οδοντωτές ακμές.

¹⁷³. Για τα εργαλεία κατεργασίας του λίθου βλ. ενδεικτικά Κ. Παπαδημητρίου, *Παράδοσεις Οικοδομικής*, έκδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1972, 19-20. Σχετική ορολογία στην Κρήτη των χρόνων της βενετοκρατίας στον *Δημακόπουλο*, 233-234 και ορολογία από την Κύπρο στον *Παπαχαλαράμπους*, 8-9.

¹⁷⁴. *Ζύγι*: το νήμα της στάθμης.

¹⁷⁵. *Μαλάς*: το μυστρί με ξύλινη λαβή (Τουρκ.-περσ. *mala*, βλ. *Παπαρηγοράκη*, 95). Μυστρί (αρχ. μύστρον) λέγεται το αντίστοιχο εργαλείο με σιδερένια λαβή, με την οποία ο κτίστης κτυπά ελαφρά την πέτρα για να εισέλθει *κολυμβητή* στο κονίαμα. Σήμερα οι δύο όροι έχουν καταλήξει ταυτόσημοι.

¹⁷⁶. Στον Πιτυκάκη, *Λεξικό*, αναφέρονται από τα παραπάνω: ο *μπίκος*, το *πενταρόλι*, ο *μαλάς* και το *μυστρί*.

¹⁷⁷. *Πρεσταμέντα*: τα σύνεργα του τεχνίτη (*Δημακόπουλος*, 233, σημ. 139). Ιταλ. *apprestamento*=προετοιμασία, προπαρασκευή και *apprestamenti*=τα αναγκαία, τα απαιτούμενα (σκεύη, εργαλεία, εφόδια κ.λπ.).

λο στα φαλακρά υψώματα του Απάνω Μεραμπέλου είναι εξαιρετικά σπάνιο¹⁷⁸. Υπάρχουν λίγοι πρίνοι, κυπαρίσσια και δρύες και με αυτά κατασκευάζεται ο φέρων σκελετός των δωματίων. Η ξυλεία χρησιμοποιείται ακατέργαστη, συχνά χωρίς καν αποφλοίωση¹⁷⁹.

Κατεργασμένη ξυλεία χρησιμοποιείται μόνο στην κατασκευή κουφωμάτων. Επίσης, στις ξύλινες κεραμοσκεπαστες στέγες, που απαντούν στην περιοχή σε παραδείγματα μικρής έκτασης και σημασίας (εικ. 3) και στα πατώματα των οντάδων, που αποτελούν νεότερες κατασκευές. Σε εντελώς μεμονωμένα παραδείγματα, ανάμεσα στα νεότερα σπίτια, συναντούμε κατεργασμένες δοκίδες στο φέροντα σκελετό των δωματίων¹⁸⁰. Η κατεργασμένη αυτή ξυλεία αγοράστηκε έτοιμη.

Το *δωματόχωμα* για την επικάλυψη του δώματος είναι ένα ειδικής σύστασης, φυλλώδες γκριζοκίτρινο πέτρωμα, που αποσαθρώνεται σε λιπαρό αργιλλόχωμα με αυξημένη στεγανότητα και θερμομονωτική ικανότητα¹⁸¹. Το χόμα για τα δώματα του Νοφαλιά εξορυσσόταν σε ένα σημείο της βόρειας ακτής κοντά στο μετόχι Λιθόμαντρα, όπου σώζεται και σήμερα το τοπωνύμιο *Χωματίστρα*¹⁸². Η μεταφορά του στο Νοφαλιά με μουλάρια ήταν μια εξαιρετικά επίπονη διαδικασία. Η αντικατάσταση του χόματος εδώ και μερικές δεκαετίες με «ψευτοταράτσες» από μπετόν¹⁸³ έλυσε ίσως εν μέρει το

¹⁷⁸. Τα δένδρα πρέπει να ήσαν κάπως αφρονότερα την εποχή που κτίζονταν τα σπίτια των μετοχιών.

¹⁷⁹. Τριποδάκης, *Λασιθήι*, 293: ξύλα αποφλοιωμένα. *Λασιδιωτάκης*, 23: καρδιά κορμού από πρίνο, λιοπρίνι ή αξίλακα. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 269-270: ξύλα ακατέργαστα.

¹⁸⁰. Όπως στο σπίτι του Αρακαδογιάννη, που κτίστηκε το 1930-1934 από τον Αρακαδογιώργη και τον Ιωάννη Κοκολάκη. Εδώ τοποθετήθηκαν *τράβες* (βεν. trave=δοκίδα, βλ. Ξανθοδίδου, *Γλωσσάριον*, 718, *Παπαρηγοράκη*, 65, *Δημακόπουλου*, 90, σημ. 49) και σανίδωμα, επάνω στο οποίο απλώθηκε αγκαθωτό σύρμα και χύθηκε ψευτοταράτσα.

¹⁸¹. Δεν πρόκειται για χόμα, αλλά για σύντριμμα σε μορφή γυαλιστερών λεπιών, από όπου και η ονομασία του: *λεπίδα*. Βλ. την περιγραφή του Honorio de Belli (Della Canea adì II ottobre 1586): *...il qual monte é tutto di un toffo molle, che facilmente si cava, et che con esso si coprono le case cioè si fanno le terrazze che resistono alle pioggie; questo tuffo si chiama volgarmente lepida et se ne trova de diversi colori in grandissima abbondanza(...)*, στο Στεργ. Σπανάκη, «Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη», *Πεπραγμένα Β' ΔΚΣ*, Β', 158-159. Επίσης, *Χωρογραφία της Κρήτης* (1818), έκδ. ΤΕΕ/ΤΑΚ, Ηράκλειο 1983, 49: *Αι οικία των προυχόντων οθωμανών εισί λιθόκτιστοι και κεραμοσκεπασμένοι, των δε λοιπών λιθόκτιστοι μεν ομοίως, πλην σκεπασμένοι εκ μιας γής, λεπίδα καλουμένης, ήτις εστίν ελαιώδης, βαρεία και μολυβδόχρους. Χουρμούζη-Βυζάντιο*, 35: *...τους σκεπάζουν δε [τους οίκους] με λεπίδα (είδος κυανού χόματος)*. Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη, «Λεπίδα-πατελλιά-πατέλλα-Ζόμιδος», *Κρητολογία*, τευχ. 9 (Ιουλ.-Δεκ. 1979), 119-120.

¹⁸². Στη δέση *Πινακάς ή Καστρί*. Πληροφορία Γεωργίου Συσκάκη από τον Αμυγδαλιά, κατοίκου Νοφαλιά, 67 ετών (1994). Πρβλ. *Δημακόπουλου*, 232 (*λεπιδόλακκος*).

¹⁸³. Η ίδια πρακτική και σε άλλες περιοχές, βλ. π.χ. στους Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 34, *Λυγίζο*, 317.

πρόβλημα της υγρασίας, μείωσε όμως δραστικά και τη θερμομονωτική ικανότητα του δώματος. Γι' αυτό πολλές ταράτσες ασβεστώνονται, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης της καλοκαιρινής ζέστης.

Ως συνδετικά κονιάματα στις λιθοδομές χρησιμοποιούνται ο πηλός¹⁸⁴ και το ασβεστόχωμα¹⁸⁵. Τα επιχρίσματα, από τα ίδια υλικά, είναι σπάνια. Χρήση χρωμάτων δεν παρατηρείται¹⁸⁶. Το εσωτερικό του σπιτιού χρίεται με μπαντανά¹⁸⁷.

Ένα υλικό με σποραδική χρήση στο Νοφαλιά είναι ο σχιστόλιθος, που απαντά αυτοφυής στην περιοχή. Με σχιστολιθικές πλάκες καλύπτονται οι απολήξεις των καπνοδόχων, διαμορφώνονται προεξοχές στους εξωτερικούς τοίχους και κατασκευάζονται πλακοστρώσεις, που όμως είναι σπάνιες, καθώς τα δάπεδα των σπιτιών αποτελούνται συνήθως από καλά πατημένο χώμα¹⁸⁸. Με πλάκες μπηγμένες όρδιες στο χώμα (γυραλωνίτες¹⁸⁹) σχηματίζονται επίσης τα περιμετρικά χείλη των αλωνιών.

III. Κατασκευαστικά στοιχεία και λεπτομέρειες

α. Τοιχοποιίες

Στο σπίτι του Νοφαλιά οι τοιχοποιίες είναι κατά κανόνα αργολιθοδομές με πηλό ή πηλάσβεστο και αποτελούν τα φέροντα στοιχεία. Εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις μικρών κτισμάτων η ξερολιδιά αποφεύγεται, επειδή δεν μπορεί να σηκώσει με ασφάλεια το βάρος του δώματος¹⁹⁰.

Για την κατασκευή της δεμελίωσης σκάβεται χαντάκι στο συνήθως βραχύδες έδαφος, το οποίο γεμίζεται με μίγμα από πέτρες και ασβεστόχωμα. Έτσι σχηματίζεται ένα υπόβαθρο, με το πάχος της τοιχοποιίας που πρόκει-

¹⁸⁴. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 666: πηλά (τα)=θόρβορος, πηλός=η λάσπη της οικοδομικής (στον Δημακόπουλο, 205, σημ. 10, πηλά=οικοδομικά κονιάματα). Πρβλ. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 268· Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 9 (χωματόλασπη)· *Hatzimichali*, 171.

¹⁸⁵. *Ασβεστόχωμα*: μίγμα από χώμα και ασβέστη, πηλάσβεστος.

¹⁸⁶. Πρβλ. *Μποζινέκη*, 272.

¹⁸⁷. *Μπαντανάς*, τουρκ. badana=ασβεστόχωμα. *Παπαρηγοράκης*, 100.

¹⁸⁸. Πρβλ. *Μποζινέκη*, 268· Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 12· *Αρφαρά*, 51· *Κρεμέζη*, 27· *Γεωργιάδη*, 118.

¹⁸⁹. Βλ. και παραπάνω, στη σημ. 33.

¹⁹⁰. Ο πηλός δεν έχει μεγάλη συνδετική ικανότητα, προσδίδει όμως ελαστικότητα στο σύνολο. Αικατερινίδης, *Καρούδι*, 29 και σημ. 5· *Λασιδιωτάκης*, 21-22· Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 9· *Αρφαράς*, 35· *Παπαχαράλαμπος*, 8. Στη *Δεβλέτογλου*, 62, αναφέρονται ξερολιθικές τοιχοποιίες στα σπίτια και κατ' εξαίρεση χρήση χωματόλασπης, πρόκειται όμως μάλλον για ανακρίβεια. Ξερολιθικές κατασκευές είναι συνήθως οι ποιμενικές εγκαταστάσεις, εκτός αν πρόκειται για καμαρόσπιτα. Χρ. Βαλλιάνος, «Κυλινδρικοί ποιμενικοί καταυλισμοί στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Ε' ΔΚΣ* (Αγ. Νικόλαος 1981), Γ', 47. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 268: ξερολιθίες μόνο στα μικρά και χαμηλά ζευγόσπιτα.

ται να κτιστεί ή λίγο μεγαλύτερο¹⁹¹.

Κατά την κατασκευή της ανωδομής τοποθετούνται στους *ρουκούνους*¹⁹² μεγάλα αγκωνάρια προσεκτικά πελεκημένα, ενώ στο υπόλοιπο των όψεων η λιθοδομή έχει την τραχιά υφή της σχεδόν ακατέργαστης πέτρας. Οι δυσκολίες στο κτίσιμο ενός υλικού με τόσο ακανόνιστα σχήματα αντιμετωπίζονται με το *χαλικολόημα*¹⁹³, έντεχνη παρεμβολή μικρών χαλκιών ανάμεσα στις πέτρες, ώστε να καλυφθούν τα κενά και να δέσει ικανοποιητικά το σύνολο (πιν. 32, 33β). Τα πάχη των τοίχων κυμαίνονται γύρω στα 50-60 εκ.¹⁹⁴.

Σε μερικά γωνιακά σπίτια ο ρούκουνας παρουσιάζει, από το ύψος των 80 εκ. περίπου, τη γνωστή τριγωνική απότμηση που σκοπό έχει να διευκολύνει τη διέλευση φορτωμένων ζών και *καβαλάρηδων*¹⁹⁵, συγχρόνως όμως αποτελεί και ένα από τα ελάχιστα πλαστικά στοιχεία στις γυμνές, αυστηρές όψεις. Η εγκοπή συνεχίζεται ως επάνω, ή διακόπτεται, όταν δεν είναι πλέον αναγκαία, για να συνεχιστεί η γωνία κανονικά (εικ. 11, πιν. 33β).

Μιαν ακόμη πλαστική λεπτομέρεια στις τοιχοποιίες των όψεων προσδίδουν οι προεξέχουσες σχιστόπλακες, που πακτώνονται είτε δίπλα στο άνοιγμα της πόρτας, στο ύψος του υπερθύρου, οπότε χρησιμεύουν για την τοποθέτηση του κλειδιού ή γλάστρας (*βασιλικόπλακες*¹⁹⁶) (πιν. 29, 31), είτε επάνω από τους χωρίς κούφωμα στενούς φεγγίτες για την προστασία τους από τη βροχή¹⁹⁷ (πιν. 56).

Οι τοιχοποιίες αρμολογούνται με ασβεστόχωμα, είτε μέσα-έξω, είτε μόνον εσωτερικά, με απλό χαλικολόημα εξωτερικά. Με παρόμοιο μίγμα επιχρίονται πρόχειρα οι εσωτερικές όψεις των τοίχων και σπάνια οι εξωτερικές¹⁹⁸ (πιν. 8α, 34, 38α). Συνηθέστερο είναι η αρμολογημένη λιθοδομή στο

¹⁹¹. Αικατερινίδης, *Καρούδι*, 29 (η ίδια πρακτική). Πρβλ. *Αρφαρά*, 34.

¹⁹². Βλ. σημ. 100.

¹⁹³. Πρβλ. *Λασιδιωτάκη*, 22· Βασιλειάδη, *Κρητικό Σπίτι*, 267-68· *Πετρονώτη*, 120· *Γεωργιάδη*, 112: λιθοδομές *απετέζητες με γιομωσές χαλίτζια*.

¹⁹⁴. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 9: 50-75 εκ.

¹⁹⁵. Πρβλ. *Δεβλέτογλου*, 64.

¹⁹⁶. Πρβλ. *Πετρονώτη*, 123 (*βασιλικόπλακες*). Βασιλειάδη, *Κρητικό Σπίτι*, 229, σχ. 290. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 9 (γλαστροθήκες). Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 18. *Κωστάκη*, 88.

¹⁹⁷. Η συνήθεια να τοποθετούνται εν σειρά σχιστόπλακες σε προεξοχή σε όλο το μήκος των όψεων, υπό μορφή γείσου κάτω ακριβώς από τα χείλη του δώματος, δεν παρατηρείται στο Νοφαλιά και στην περιοχή. Η διαμόρφωση αυτή απαντά στο οροπέδιο του Λασιθίου, στα Σφακιά και αλλού: Τριποδάκης, *Λασιθί*, 293 και σχ. 2, 6· Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 322· *Λασιδιωτάκης*, 41, σχ. 27 (οικία Φασουλάκη, Ανώπολη), και προφανώς συνδέεται με ψυχρό κλίμα και αυξημένες βροχοπτώσεις.

¹⁹⁸. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρούδι*, 30 και *Μποζινέκη*, 268 (επίχρισμα εσωτερικά). *Δέφνερ*, 17-18 (*σκυδροπά, ασοβάτιστα σπίτια*). Σε άλλες περιοχές: Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 9 (αρμολόγημα εξωτερικά). *Αρφαρά*, 36 (λιθοδομές εμφανείς, αρμολογημένες εσωτερικά). Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 18-20 (επιχρίσματα μέσα-έξω· στα φτωχά χωριά, εξωτερικά μόνον αρμολόγημα, το λεγόμενο *σκλίβωμα*).

εσωτερικό του σπιτιού να ασβεστώνεται απ' ευθείας και όποτε το ασβέστωμα λερώνεται από τον καπνό να μπαίνει νέο στρώμα. Με τον καιρό οι επάλληλες στρώσεις του ασβέστη αποκτούν αξιοσημείωτο πάχος, οπότε η αποκόλλησή τους είναι πολύ εύκολη, από υγρασία κ.λπ.

Οι ξερολιδικές λιθοδομές αφδονούν στον οικισμό και τη γύρω ύπαιθρο, σε αυλότοιχους, μάντρες, τοίχους αντιστηρίξεως (δετάδες) που διαμορφώνουν πεζούλες¹⁹⁹ στις πλαγιές, όρια ιδιοκτησιών κ.λπ. Οι αναλημματικοί και οροθετικοί αυτοί τοίχοι, οι *τράφοι*²⁰⁰, χαράζουν με τις αδρές γραμμές ενός ιδιόμορφου καννάβου το τραχύ πρόσωπο όλων των γύρω υψωμάτων (πιν. 6α).

6. Δώμα

Ο τρόπος κάλυψης που σχεδόν αποκλειστικά εφαρμόζεται στα σπίτια του Νοφαλιά είναι το χωμάτινο δώμα, στηριγμένο επάνω σε πλέγμα από ξύλινα δοκάρια, κατά το γνωστό πανάρχαιο τρόπο²⁰¹ που επικρατεί στην

¹⁹⁹. Βλ. σημ. 144.

²⁰⁰. Βλ. σημ. 22.

²⁰¹. Βλ. ενδεικτικά Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, Lipsiae (Teubner) 1877, XV, 3.10. Χρ.Ν. Πέτρου-Μεσογείτου, «Θ' Αρχαιολογική Περιφέρεια Ανατολικής Κρήτης, Πεπραγμένα 1938», *ΕΕΚΣ*, Β' (1939), 532 (ανασκαφή στο Καρφί οροπεδίου Λασιδίου): *Η στέγη δ' απετελείτο εκ μεγάλων δοκών και κλάδων, των οποίων τ' απηνθρακωμένα λείψανα ευρέθησαν επί του διαπέδου των δωματίων, και εκ στρώσεως αδιαβρόχου αργίλου, φερούσης νύν εν Κρήτη το όνομα δωματόχωμα. Τα κράσπεδα της ούτω σχηματιζομένης στέγης επλαισίωσαν και τότε μεγάλα σχιστολιδικά πλάκες (αι νύν πασπαρόπλακες), των οποίων ευρέθησαν επίσης κατά την ανασκαφήν άφθονα τεμάχια. Το σύστημα δηλαδή της στεγάσεως είναι ακριβώς το αυτό προς το σημερινόν εις τα χωρία της περιοχής. Άλλως τε και η όλη διάταξις και η εσωτερική διαρρύθμισις των οικιών του συνοικισμού με την συσσωρεύσειν των δωματίων είναι καθ' όλα ομοιοτάτη προς τον ρυθμόν των σημερινών οικιών(...). Χρονολογικώς τα ευρήματα ταύτα και επομένως και ο συνοικισμός δύνανται να χαρακτηρισθούν ως υπομινωικά(...). Συμπίπτουν δηλαδή περίπου προς τους χρόνους της καθόδου των Δωριέων. Επίσης, Γ. Μέγα, «Ζητήματα Ελληνικής Λαϊκής Αρχιτεκτονικής», *Λαογραφία*, ΙΔ' (1952), 311. Αναστ. Ορλάνδου, «Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά», *ΑΒΜΕ*, Γ' (1937), 66, 74: *δωματηρά σπίτια. Κουκουλέ, Βυζαντινή οικία, 98 (δωματαρά οικία) και του ίδιου, Λαογραφία, 35. Κυρ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Α' (333μ.Χ.-1700), Αθήνα 1970, 346 (περιγραφή των σπιτιών του Χάνδακα από τον Felix Faber, 1480) και 363 (ομοίως, από τον Jacques le Saige, 1518). J.P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Amsterdam 1718, 35, 36 (Κρήτη): *La plupart des villages y sont bâtis de marbre blanc, mais il est tout brut et ne paroît pas plus que nôtre moilon: on n' employe le marbre que parce qu'il est plus commun(...). Dans les villages les maisons n' ont qu'un seul étage, partagé en deux ou trois pièces, éclairées chacune par une ouverture, où l' on à engagé une cruche de grez d' un pied et demie de diamètre, ouverte par les deux fonds, et maçonnée dans le couvert: ce couvert est en terrasse et consiste en une couche de terre épaisse de demi pied, étendue sur les fagots soutenus, chez les plus aisez, par des fablières couvertes de planches.***

Κρήτη²⁰², τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου και όλες τις ξηρές, ανεμώδεις περιοχές της Μεσογειακής λεκάνης μέχρι τις ερήμους της Εγγύς Ανατολής και του Ιράν²⁰³.

Η μορφή του ξύλινου σκελετού εξαρτάται από το σχήμα και τις διαστάσεις της κάτοψης. Αν η μικρή διάσταση του χώρου δεν υπερβαίνει τα 2.6-2.8 μ., τα φέροντα δοκάρια στηρίζονται στους μακρούς τοίχους. Σε ανοίγματα έδρασης άνω των 3.0 μ. παρεμβάλλεται ενδιάμεσα λίθινο τόξο (σ. 37, πίν. Α). Σε περιπτώσεις οριακών ανοιγμάτων καθίσταται αναγκαία η τοποθέτηση διπλού πλέγματος φερόντων δοκαριών.

Η διαδικασία κατασκευής του δώματος λέγεται *στεγή*²⁰⁴ και, σύμφωνα με προφορική αφήγηση, έχει ως εξής²⁰⁵: Τα μεγαλύτερα φέροντα δοκάρια, τα *μεσοδόκια*, από ξεκλαδισμένους ακατέργαστους κορμούς, τοποθετούνται κατά τη μικρότερη διάσταση του χώρου ανά αποστάσεις 0.6-1.0 μ. περίπου, που αυξομειώνονται ανάλογα με τις διατομές των ξύλων και το άνοιγμα ανάμεσα στα σημεία έδρασής τους. Επάνω τους στηρίζονται κατά την κάθετη έννοια τα *δοκάρια*, χονδρά κλαδιά ακατέργαστα επίσης, κατά το δυνατόν σε επαφή μεταξύ τους (πιν. 66). Το σκελετό συμπληρώνουν τα *φ(χ)ιαλώματα*²⁰⁶, που μπορεί να είναι σχίζες από λεπτά κλαδιά, καλάμια ή στρώμα από αστοιβίδες, οι οποίες αφθονούν στη γύρω ύπαιθρο (εικ. 7). Πριν στρωθεί το δώμα χρίονται τα φιαλώματα με πηλό από αργιλλόχωμα και νερό, ώστε να κλείσουν και τα μικρότερα κενά. Κατόπιν τοποθετείται η πρώτη στρώση χώματος, το *ρόδωμα*²⁰⁷, που κοπανίζεται και βρέχεται²⁰⁸

²⁰². Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρούδι*, 30-33· *Λασιδιωτάκη*, 23-25· Τριποδάκη, *Λασήθι*, 293· *Δεβλέτογλου*, 62-63· *Δημακόπουλου*, 226-227· *Μποζινέκη*, 237.

²⁰³. Πρβλ. *Hatzimichali*, 168. Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 3-4: κοινό χαρακτηριστικό των νοτίων μεσογειακών νήσων και των περιοχών της Βορείου Αφρικής-Μικράς Ασίας-Ιράν. Του ίδιου, *Ελληνική οικία*, 6-7: πιθανή η προέλευσή του από τα σκιάδια των ερήμων. *Ευαγγελίδη*, 434. *Κρεμέζη*, 192-194 (με βιβλιογραφία) και 200-201, πίν. Ιε (διάδοση του δωματοσκέπαστου σπιτιού στις μεσογειακές χώρες). Ν.Κ. Μουτσόπουλου, «Η αρχιτεκτονική της λάσπης. Οικοδομικά υλικά και τεχνικές στην αρχιτεκτονική της Μεσοποταμίας», *Επιστ. Επετηρίδα ΠΣΑΠΘ-Τμ. Αρχιτεκτόνων*, ΙΓ' (1991-93) [=Αφιέρωμα στον Γ.Μ. Νιτσιώτα], μέρος Β', 817-818.

²⁰⁴. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 524.

²⁰⁵. Περιγραφή από τον ντόπιο μάστορα Ιωάννη Κοκολάκη, 76 ετών το 1978 (απεβίωσε το 1983).

²⁰⁶. *Φχιαλώματα*, στην τοπική εκφορά της λέξης. Βλ. και Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 74.

²⁰⁷. Κουκουλές, *Βυζαντινή οικία*, 97: *δορώνω*, *δόρωμα*, *ρόδωμα*. Στέφ. Ξανθουδίδης, «Γλωσσικά εκλογαί, Δωδεκάς πρώτη», *Λεξικογραφικόν Αρχείον Γ'*, *Αθηνά*, 28 (1916) [=Μελετήματα], 276-279 (ροδώνω, ρόδωμα, ηηλορόδωμα). *Δημακόπουλος*, 230 και σημ. Π6. Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 524-525.

²⁰⁸. Στα περισσότερα κείμενα το στρώσιμο του πηλού παραλείπεται και αναφέρεται μόνον το κυρίως ρόδωμα, δηλαδή το στρώσιμο αργιλοχώματος που βρέχεται κατόπιν (=πηλορόδωμα). Η συμπύεση του χώματος γινόταν με βαριά πελεκητή κυλινδρική πέτρα, τον *κύντρα* (*Δημακόπουλος*, 230).

και τέλος το στεγνό *δωματόχωμα*²⁰⁹. Το συνολικό πάχος του χώματος φθάνει έτσι τα 15-20 εκ. Στην επιφάνειά του δημιουργούνται ήπιες κλίσεις για την απορροή των ομβρίων²¹⁰.

Το στρώμα του χώματος συγκρατείται περιμετρικά από ένα υποτυπώδες στηθαίο, ελάχιστα ψηλότερο από την επιφάνεια του δώματος, που σχηματίζεται από την προς τα άνω απόληξη των εξωτερικών τοίχων. Τα χείλη του στηθαίου λέγονται *ματσιπέδια*²¹¹. Στα περισσότερα νοφαλιώτικα σπίτια η επιφάνεια του δώματος είναι βαθιά μέσω απότομης λίδινης κλίμακας, τοποθετημένης στο σημείο με τη μικρότερη υψομετρική διαφορά από το έδαφος (εικ. 19). Τους θερινούς μήνες απλώνονται για ξήρανση στο δώμα²¹² τα όσπρια και ο *ξινόχοντρος*²¹³ της οικογένειας.

Το δώμα απαιτεί τακτική συντήρηση, για να διατηρηθεί στεγανό. Κατά διαστήματα, συνήθως κάθε φθινόπωρο, πρέπει να μεταφέρεται μικρή ποσότητα χώματος και να στρώνεται στην επιφάνειά του²¹⁴. Έτσι το πάχος του αυξάνει σταδιακά και κατά συνέπεια και το βάρος του, με αποτέλεσμα ο ξύλινος σκελετός ν' αρχίζει κάποτε να παρουσιάζει «κοιλιά», ή και να υποχωρεί. Το τελευταίο όμως δεν συμβαίνει ποτέ σχεδόν σε κατοικημένα σπίτια, στα οποία ο χώρος θερμαίνεται και τα δοκάρια δεν κινδυνεύουν να σαπίσουν από την υγρασία.

²⁰⁹. Με τον όρο νοείται το χώμα το γενικότερα γνωστό ως *λεπίδα*. Η λέξη είναι γνωστή αλλά λιγότερο σε χρήση στην υπο εξέταση περιοχή. Βλ. σημ. 181.

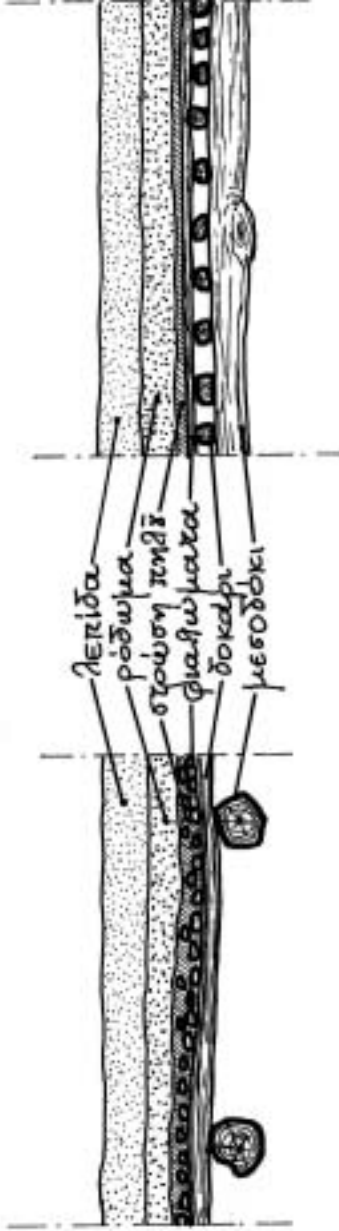
²¹⁰. Για τη στρωματογραφία του δώματος και την κατά τόπους ορολογία βλ. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 50, σχ. 3· *Δεβλέτογλου*, 62-63 (Κριτσά)· Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 82-83 και εικ. 5· Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 30-34· *Λασιδιωτάκη*, 23-25 (Σφακιά)· *Μποζινέκη*, 267. Ακόμη, Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 8, του ίδιου, *Ελληνική οικία*, 31. *Orlandos*, 225. *Παπαχαράλαμπος*, 10-12 και *Γεωργιάδη*, 113 (Κύπρος). *Κωστάκη*, 83, 92, 105 (Φούρνοι). Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 21-25. Της ίδιας, *Η Αστυπάλαια και η λαϊκή της αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1980, 32-33. Αρφαρά, 41-46. Δ. Βασιλειάδη, *Εισαγωγή στην αιγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1955, 41-76. *Κρεμέζη*, 182-183, κ.α.

²¹¹. *Ματζιπέτι* (από το ιταλ. *mezzo petto*): το μικρό, χαμηλό στηθαίο. Πρβλ. *Λασιδιωτάκη*, 25. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 55: *βατσιπέτι*, *ματζιπέτι*. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 32: *σεπέρι*. Στα Δωδεκάνησα *κουμούλες* (Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 9 και Βασιλειάδη, *Νίσυρος*, 355), στην Κύπρο *σεμέρια* (*Γεωργιάδη*, 114), στα Μέγαρα *σαμαράτσι* (*Κρεμέζη*, 182), κ.λπ.

²¹². Πρβλ. *Κρεμέζη*, 192, *Γεωργιάδη*, 114.

²¹³. *Ξινόχοντρος*: ο ντόπιος τραχανάς. Παρασκευάζεται από ξινόγαλα αναμειγμένο με χονδροαλεσμένο στο χερόμυλο σιτάρι, αποξηραίνεται στον ήλιο και τρίβεται σε κομμάτια. Βράζεται συνήθως σε ζωμό από χοιρινό.

²¹⁴. Πρβλ. *Λασιδιωτάκη*, 23-24· *Δεβλέτογλου*, 63· Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 33· *Ζαγορησιού*, 59, κ.λπ. Στο Νοφαλιά το *χωμάτισμα* των δωματίων γινόταν συνήθως το Σεπτέμβριο.

Εικ. 7. Σκαριφήματα της στρωματογραφίας του δόματος όπως κατασκευάζεται στο Νοφαλία. Τομές εγκάρσια και κατά μήκος των κυρίων φερόντων στοιχείων.

γ. Στέγη

Η κάλυψη με στέγη εφαρμόζεται σπάνια, κυρίως στους οντάδες και σποραδικά σε ισόγεια σπίτια. Μπορεί να θεωρηθεί χρονολογική ένδειξη, όπως και ο ίδιος ο οντάς²¹⁵. Οι στέγες στον οικισμό, εκτός από εκείνη στο κτίριο του Σχολείου, είναι όλες μονόριχτες, ελαφρές κατασκευές με σχετικά ήπιες κλίσεις, επειδή οι χιονοπτώσεις εδώ δεν λείπουν μεν, ούτε όμως παρουσιάζουν τη συχνότητα και την ένταση που έχουν στα ορεινά της ηπειρωτικής χώρας.

Ο σκελετός της στέγης αποτελείται από κατεργασμένη ξυλεία (καδρόνια) και είναι εμφανής εσωτερικά. Σπανιότατα υπάρχει οροφή από σανίδωμα (ταβάνι) (εικ. 15, 39). Η στέγη καλύπτεται με γαλλικά κεραμίδια και προεξέχει κατά 30-35 εκ. περίπου (πιν. 216).

δ. Καμάρα

Το λίθινο φέρον τόξο (βόλτο), η *καμάρα*, είναι το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του νοφαλιώτικου σπιτιού. Επειδή φέρει το μισό από το βάρος του δώματος, η κατασκευή της είναι πάντοτε ιδιαίτερα επιμελημένη, ακόμη και αν το υπόλοιπο σπίτι είναι πρόχειρης κατασκευής. Έχει πάχος 40-45 εκ., κάποτε μέχρι και 50 εκ.

Για την κατασκευή της ο μάστορας σχεδιάζει αρχικά το *αχνάρι* ή *φυλλάδιο*, το ίχνος δηλαδή της καμπύλης, επάνω στο οποίο σημαδεύει και αριθμεί τα *πελέκια* (θολίτες). Κατόπιν τα πελεκά και τα γωνιάει λαξεύοντας με επιμέλεια όλες τις όψεις, εκτός από εκείνη που αντιστοιχεί στο εξωράχιο του τόξου, η οποία παραμένει ακατέργαστη. Η καμάρα κτίζεται προσεκτικά, με λεπτούς αρμούς, συγχρόνως με τους τοίχους του σπιτιού. Όταν φθάσουν στη γένεση της καμπύλης κατασκευάζουν ξυλότυπο, που οδηγεί και στηρίζει την κατασκευή μέχρις ότου τοποθετηθεί το κορυφαίο πελέκι και κτυπηθεί καλά, ώστε να σφίξει με τα υπόλοιπα²¹⁶. Το κεντρικό πελέκι λέγεται *κλειδί*²¹⁷, εξ αιτίας του γνωστού ρόλου του στο «κλειδωμα» και τη στερέωση της όλης κατασκευής. Κατά την τοποθέτησή του ο μάστορας

²¹⁵. Πρβλ. *Hatzimichali*, 172. *Πετρονώτη*, 121 (από το 1900 και εξής). *Μποζινέκη*, 272 (κυρίως στους οντάδες). *Τριποδάκη*, *Θεώρηση*, 54 (συνηθέστερη στα καμπίσια χωριά). *Γεωργιάδη*, 113 (σπάνια η χρήση της στην Κύπρο, κυρίως σε αρχοντικά).

²¹⁶. Τις πληροφορίες οφείλω στον Μανόλη Πρινωτάκη από το Νοφαλιά, πελεκάνο και κτίστη, 54 ετών (1993). Πρβλ. *Αικατερινίδη*, *Καρύδι*, 34-35. *Μποζινέκη*, 267-268. *Παπαχαραλάμπους*, 28-29 και *Γεωργιάδη*, 125-126 (Κύπρος: *καρβατζά*=ξυλότυπος, *μουρέλλο*=καλάμι με το οποίο χαράσσεται η καμπύλη του τόξου, *μονομούρελλη*=χαμηλωμένη, *διπλομούρελλη*=τεθλασμένη, οξυκόρυφη καμάρα). *Κρεμέζη*, 103.

²¹⁷. *Αικατερινίδης*, *Καρύδι*, 34. *Λασιδιωτάκης*, 22, κ.λπ. Αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτελούν οι καμάρες της Αττικής στις οποίες, αντί κλειδιού, σχηματίζεται κεντρικός αρμός (*Κρεμέζη*, 103).

προνοεί συνήθως να σφηνώσει δίπλα του ένα σιδερένιο κερκέλι²¹⁸, για το κρέμασμα αντικειμένων (πιν. 86). Η καμάρα έχει απεριόριστη διάρκεια ζωής: στα ερειπωμένα σπίτια είναι συνήθως το μόνο στοιχείο που διατηρείται ακέραιο (πιν. 7α) και το τελευταίο που καταρρέει²¹⁹.

Στα νοφαλιώτικα καμαρόσπιτα, των οποίων το ύψος σπάνια υπερβαίνει τα 2.5-2.7 μ., οι καμάρες είναι χαμηλές, με ήμερη και ομαλή καμπύλη. Επειδή επικρατεί ο πλατυμέτωπος τύπος σπιτιού, συνηθέστερη μορφή καμάρας είναι η ημικυκλική και κατά δεύτερο λόγο η τεθλασμένη (οξυκόρυφη)²²⁰ με ανοικτά σκέλη (εικ. 22, 39, πιν. 86). Η δεύτερη θεωρείται στερεότερη²²¹. Το υψίκορμο βυζαντινό ημικυκλικό τόξο είναι σπανιότατο και απαντά στα στενομέτωπα σπίτια (εικ. 17, πιν. 8α).

Στις τεθλασμένες καμάρες η καμπύλη αρχίζει από το έδαφος (πιν. 7α), δεν έχουν δηλαδή κατακόρυφες πλευρικές παραστάδες. Στις υπόλοιπες οι παραστάδες συχνά δεν διακρίνονται με σαφήνεια, καθώς η γένεση του τόξου βρίσκεται χαμηλά και δεν σημειώνεται με κανενός είδους διακοσμητικό στοιχείο, όπως αλλού²²². Όπως φαίνεται στον πίνακα Β, οι ημικυκλικές καμάρες έχουν συνήθως τη γένεσή τους σε ύψος 0.50-0.85 μ. από το δάπεδο. Σε δύο περιπτώσεις η καμπύλη αρχίζει μόλις 0.25-0.30 μ. από το έδαφος. Οι υπερυψωμένες ημικυκλικές (εικ. 17) έχουν αντίθετα ευδιάκριτες παραστάδες ύψους 1.10-1.50 μ.²²³. Ο λόγος του ανοίγματος προς το ύψος κυμαίνεται στις ημικυκλικές από 1.20-1.75 περίπου, με τις περισσότερες τιμές συγκεντρωμένες γύρω στο 1.4-1.5 και μόνον δύο πάνω από το 1.7, οι οποίες αντιστοιχούν ακριβώς στις καμάρες με τις χαμηλές παραστάδες. Οι οξυκόρυφες καμάρες έχουν αντίστοιχο λόγο πάνω από 1.4 και μέχρι 1.8 και οι υψίκορμες ημικυκλικές περίπου 1.0.

²¹⁸. Βλ. σημ. 236.

²¹⁹. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 35: ...άμα γίνεται σεισμός σταματούνε κάτω από την καμάρα, γιατί δεν πέφτει ποτέ.

²²⁰. *Orlandos*, 225 και 228, εικ. 3. *Hatzimichali*, 181. Η τεθλασμένη καμάρα οφείλεται ίσως σε βενετσιάνικη επίδραση, δεν αποτελεί όμως χρονολογική ένδειξη, δεν χαρακτηρίζει δηλαδή τα παλαιότερα σπίτια, πιθανώς επειδή η χάραξή της με δύο κέντρα είναι συνδεδεότερη από εκείνη της ημικυκλικής. Μέχρι σήμερα επιβιώνει με μεγαλύτερη συχνότητα στα νεότερα κτίσματα, άλλωστε για την εφαρμογή της απαιτείται επί πλέον ένα ικανοποιητικό ελεύθερο ύψος χώρου. *Δημακόπουλος*, 220-222. *Κρεμέζη*, 116: όπου υπάρχουν επιδράσεις πολλών πολιτισμών, η μορφή του τόξου δεν αποτελεί κριτήριο.

²²¹. Πρβλ. Βασιλειάδη, *Νίσυρος*, 359, σημ. 1: *αρσενικιά*=οξυκόρυφη, *θηλυκιά*=χαμηλωμένη καμάρα. Του ίδιου, *Κρητικό σπίτι*, 275-276 και *Κρεμέζη*, 99, 103: στατική λειτουργία του τόξου.

²²². Σε ορισμένες περιοχές, κυρίως της Δυτικής Κρήτης, η παραστάδα απολήγει σε επίκρανο, που σημαίνει με σαφήνεια τη γένεση του τόξου. *Λασιθιωτάκης*, 22, σχ. 7, 30, σχ. 17 (Σφακιά). Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 186, σχ. 226 (Σκαλωτή), 193, σχ. 235 (Στέρνες), 197, σχ. 240 (Σελιά). Το ίδιο στην Αττική (*Κρεμέζη*, 103).

²²³. Πρβλ. *Κρεμέζη*, 75: οι αττικές καμάρες έχουν παραστάδες ύψους 0.80-1.20 μ. για ανοίγματα 4 μ. περίπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β
Καμάρες

Καμαρόσπιτο	Τύπος	X	R	Y	Π=Y-R	X/Y
Γραμματικάκη α'	HY	2.40	1.20	2.30	1.10	1.04
» β'	HY	2.55	1.27	2.75	1.48	0.93
Αρακαδοσταυρούλη α'	AO	2.75	—	1.98	—	1.39
» β'	AO	2.75	—	1.92	—	1.43
» γ'	HY	2.90	1.45	2.65	1.20	1.09
Κατερίνης	H	3.00	1.50	2.17	0.67	1.38
Κακουδοδημήτρη	H	3.40	1.70	1.95	0.25	1.74
Δοξανιάς	H	3.72	1.85	2.60	0.75	1.43
Κρουσταλλένιας	H	3.90	1.95	2.50	0.55	1.56
Καρμαλίγκο	H	3.15	1.57	2.30	0.73	1.37
Λυροσταυρούλη	O	3.57	—	2.40	—	1.49
Σελεβερδέ	O	3.75	—	2.10	—	1.78
Μαναστηρικό α'	H;	3.62	1.80	2.30	0.50	1.57
» β'	H	2.60	1.30	2.10	0.80	1.24
Δεσποτογιώργη	H;	3.20	1.60	2.45	0.85	1.31
Αριστεΐδη α'	H;	3.72	1.85	2.15	0.30	1.73
» β'	H	2.40	1.20	1.95	0.75	1.23
Π. Μανόλη Αρακαδάκη	H	3.65	1.82	2.35	0.53	1.55

[X=χορδή (άνοιγμα στη βάση), R=ακτίνα, Y=μέγιστο ύψος, Π=ύψος παραστάδας, HY= ημικυκλικό υψίκορμο, H=ημικυκλικό, O=οξυκόρφο, A=ακανόνιστο, H;=ημικυκλικό, με ανεπαίσθητη κορυφή]

ε. Ανοίγματα

Τα ανοίγματα στο νοφαλιώτικο σπίτι ακολουθούν την τυπολογία που χαρακτηρίζει τους ορεινούς οικισμούς της Κρήτης. Κλιματολογικοί κυρίως παράγοντες, αλλά και λόγοι ασφαλείας κατά την τουρκοκρατία, θέλουν το σπίτι κλειστό από παντού σαν οχυρό²²⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι στενές φωτιστικές θυρίδες, που θυμίζουν έντονα πολεμίστρες και σε δύσκολες εποχές χρησιμοποιήθηκαν και γι' αυτόν το σκοπό, λέγονται μέχρι σήμερα *σμαγδάλια*²²⁵.

²²⁴. Βαλλιάνος-Κόκκορη, 124 (αμυντική μορφολογία λόγω ανασφάλειας). Τριποδάκης, Λασηθί, 292-293. Αικατερινίδης, Καρύδι, 37 (πλήρης απουσία παραθύρων). Μποξινέκη, 268. Βλ. και σημ. 79.

²²⁵. Μασγάλι ή σμαγδάλι (τουρκ. masgal): η πολεμίστρα (Παπαρηγοράκης, 118). Πρβλ. Δ.Π. Πασχάλη, «Κάστρα, Πύργοι και Βίγλαι εν Άνδρω», ΕΕΚΜ, Ε' (1965-66), 366, 367: *μασγάλια*=πολεμίστρες πάνω από ανοίγματα επικοινωνίας, στα συνεχόμενα τυφλά εξωτερικά τοιχώματα των σπιτιών. Του ίδιου, *Ανδριακόν γλωσσάριον*, Εν Αθήναις 1933, 76. Κατά τον ίδιο τρόπο, *αρσέρες* (archères=τοξοθυρίδες) λέγονται οι θυρίδες αυτής της μορφής στην Κύπρο (Γεωργιάδης, 114-115) και *φραγκοθυρίδες* στη Ρόδο (Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 10 και 19, εκ. 7).

Το κυριότερο και συχνά το μοναδικό άνοιγμα του σπιτιού είναι η θύρα. Το *κατώφλιο* της είναι λίθινο μονοκόμματο ή από δύο μικρότερες συναρμοσμένες πέτρες. Το *ανώφλιο* είναι συνήθως οριζόντιο ολόσωμο πελέκι ή χονδρό κομμάτι ξύλου²²⁶. Η σπανιότατη στον οικισμό μορφή της *καμαρόπορτας* φέρει κυκλικό είτε χαμηλωμένο τοξωτό υπέρθυρο²²⁷ (πιν. 24α). Τα *πορτομάγουλα* (παραστάδες) σχηματίζονται από τα πελέκια της τοιχοποιίας, ή αποτελούνται από 2-3 επιμήκη λαξευμένα τμήματα τα οποία, μαζί με το κατώφλιο και το ανώφλιο, σχηματίζουν λίθινο πλαίσιο (*πορτοστασά*)²²⁸ (εικ. 8). Το πλαίσιο έχει μικρότερη περίμετρο προς τα έξω, ώστε να εξασφαλίζεται στοιχειωδώς η επικάλυψη του ανοίγματος από το πάντοτε ορθογωνικό θυρόφυλλο, που βρίσκεται πίσω του. Συνήθως οι παραστάδες της πόρτας διευρύνονται λοξά προς το εσωτερικό του σπιτιού, πίσω από το λίθινο εξωτερικό πλαίσιο, για να μπορεί να λειτουργεί με άνεση το θυρόφυλλο και να διευκολύνεται ο φωτισμός και ο αερισμός του χώρου²²⁹.

Το βαρύ, αυστηρό κούφωμα από αδρά κατεργασμένο ξύλο τρίζει με οργή, καθώς ο επισκέπτης το σπρώχνει για να μπει. Αποτελείται από 4-5 φαρδιές σανίδες, ενωμένες στην εσωτερική του όψη με 2-3 καρφωτές τραβέρσες. Η μεσαία τραβέρσα τοποθετείται κυρίως για να μπορεί να ανοιγοκλείνει αυτόνομα το μισό από το άνω τμήμα του θυροφύλλου, το *πανωπόρτι*, α-

²²⁶. Ξύλινα ανώφλια απαντούν κυρίως σε βοηθητικούς χώρους, αχίρια κ.λπ. και όχι στις εισόδους των σπιτιών (βλ. παρακάτω).

²²⁷. Όπως στο σπίτι του Κοτσουφού, με οξυκόρυφο τόξο (βλ. παρακάτω, σ. 78) και στον Σελεβερδέ, με χαμηλωμένο. Αλλού είναι πολύ διαδεδομένη, βλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 36, εικ. 6, 41, εικ. 10. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 292, σχ. 405 (Πραιτώρια), 294, σχ. 407 (Κριτσά) κ.α. *Λαοσιθιωτάκη*, πίν. Α' (Καλλικράτης), Η'-Ι' (Βουβάς) κ.λπ. *Δεβλέτογλου*, 63, εικ. 2. *Μέγα, Δωδεκάνησος*, 9 (πόρτα με καμάραν). Το (βυζαντινής προέλευσης) βενετσιάνικο τοξωτό υπέρθυρο παραχωρεί τη θέση του στο οριζόντιο από τα μέσα του 19^{ου} αι. και εξής, σύμφωνα με τον *Πετρονώτη*, 120 και τους *Βαλλιάνο-Κόκκορη*, 110. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι τα σπίτια του Νοφαλίου είναι όλα μεταγενέστερα του 1850: η σπανιότητα αυτή οφείλεται προφανώς στο γεγονός ότι στο φτωχικό μετόχι ένα τοξωτό υπέρθυρο αποτελούσε περιττή πολυτέλεια. Το χαμηλωμένο τοξωτό είναι νεότερη από το οριζόντιο υπέρθυρο μορφή (πρβλ. *Γρατσία-Ρούσση*, 25).

²²⁸. *Κουκουλές, Λαογραφία*, 34 (*κατώφλιο-ανώφλιο*). *Βαλλιάνος-Κόκκορη*, 140 (λίθινα πλαίσια, κομματιαστοί παραστάδες, ξύλινα ανώφλια σε φτωχικές κατασκευές, το προς τα μέσα τμήμα των ανωφλίων χαμηλωμένο τόξο). *Γρατσία-Ρούσση*, 25, 28 (ορθογώνια ή τοξωτά πλαίσια, ξύλινα σε εσωτερικά ανοίγματα για ευκολία στην κατασκευή). *Μποζινέκη*, 268 (συνήθως λίθινα πλαίσια). *Βαρβέρης*, 45 (στη Σαντορίνη, ανώφλια ευθύγραμμα προς τα έξω, χαμηλωμένα τοξωτά προς τα μέσα). *Αρφαράς*, 40 και *Τρεμπέλα, Καρπάθικο σπίτι*, 41 (*μάντωμα*=πλαίσιο πόρτας). *Μέγας, Δωδεκάνησος*, 10 (*παράσταφνος*=παραστάδα, στη Ρόδο-Κάρπαδο). *Παπαχαράλαμπους*, 13-14 και *Γεωργιάδης*, 117 (στην Κύπρο, ανώφλι, κατώφλι, *παραστατοί*).

²²⁹. *Βαλλιάνος-Κόκκορη*, 140, *Γρατσία-Ρούσση*, 25.

πό το οποίο φωτίζεται και αερίζεται το σπίτι, ενώ η υπόλοιπη πόρτα παραμένει κλειστή²³⁰. Το κούφωμα στηρίζεται απ' ευθείας στον τοίχο, χωρίς κάσα, με δύο ή τρία βαριά σιδερένια μάσκουλα που εισέρχονται και στρέφονται σε κατάλληλες κρικοειδείς υποδοχές από το ίδιο υλικό, πακτωμένες στη λιθοδομή²³¹ (εικ. 8).

Τόσο το θυρόφυλλο όσο και το πανωπόρτι διαθέτουν ξύλινο μάνταλο²³² και κλειδωνιά με ζεμπερέ²³³, που λειτουργεί με μεγάλο, βαρύ σιδερένιο κλειδί²³⁴ (πιν. 96). Σε άλλη υποδοχή στη μεσαία τραβέρσα αγκυρώνεται από μέσα το κόντε μηρί²³⁵, σιδερένια αμπάρα της οποίας το ελεύθερο άκρο στηρίζεται επίσης απ' ευθείας στον τοίχο (εικ. 8).

²³⁰. Έτσι παρεμποδίζεται η είσοδος ζώων στο χώρο και οι ένοικοι βλέπουν τον επισκέπτη πριν τού ανοίξουν. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 36. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 296-97, σχ. 412. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 51, σχ. 5. Του ίδιου, *Λασιθί*, 295 και *Δεβλέτογλου*, 70 (παραπόρτι). Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 10, *Αρφαρά*, 38-39 και *Κωστάκη*, 82, πανωπόρτι, κατωπόρτι. *Κρεμής*, 27, πόρτες με πανωπόρτι σε παλιά παραδείγματα σπιτιών. *Γρατσία-Ρούση*, 28 και 116, σχ. 115, εξώπορτα με πανωπόρτι (περιγραφή-κατασκευή).

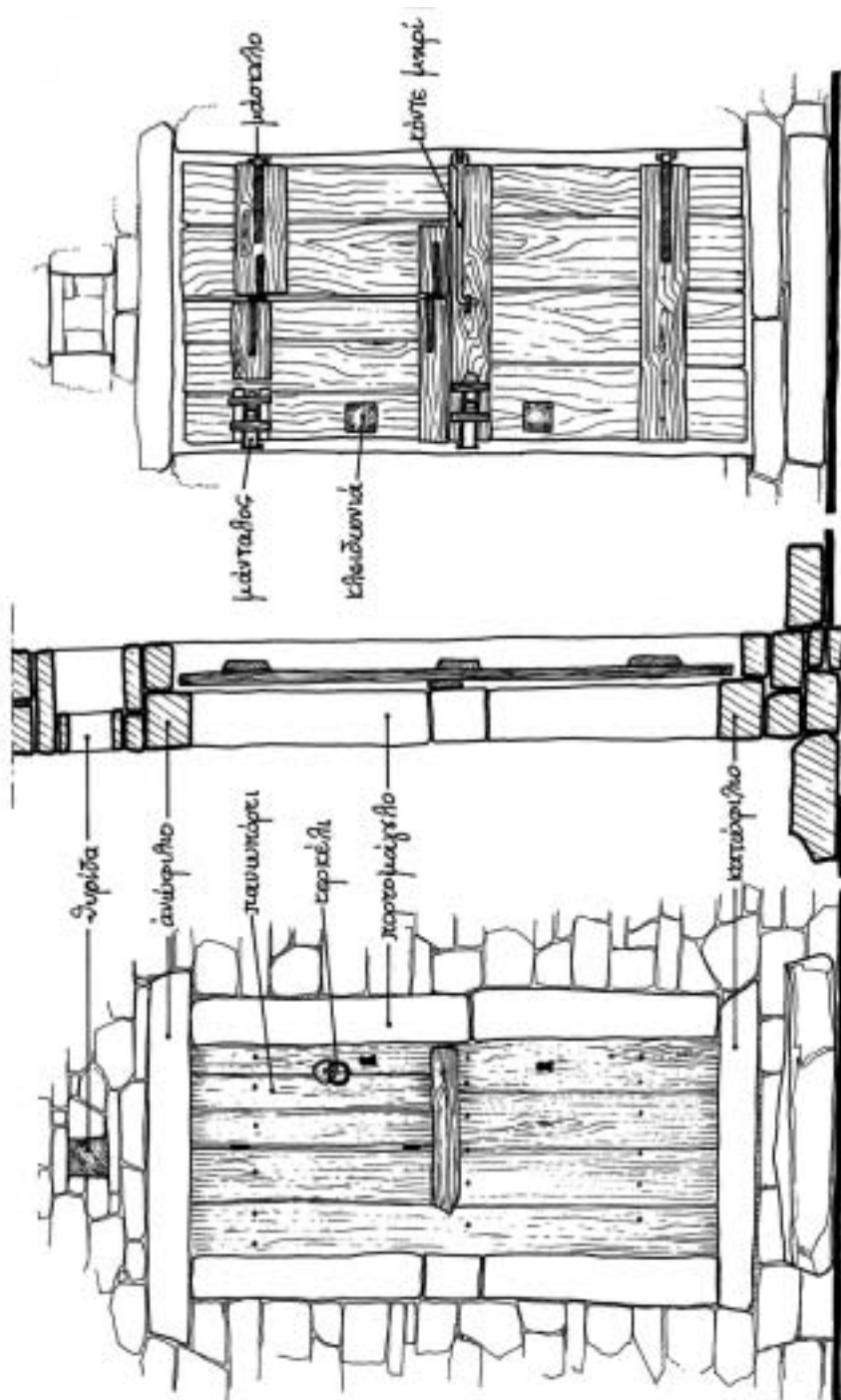
²³¹. Μάσκουλο (ιταλ. mascolo): στρόφιγγα θυροφύλλου, μεντεσές. *Παπαρηγοράκης*, 42. *Γρατσία-Ρούση*, 37-41 (αρσενικά-θηλυκά μάσκουλα). Η πρωτόγονη μορφή στήριξης του θυροφύλλου με *στρουφουγκαρά*, δηλαδή με ξύλινους πύρους στο άνω και κάτω άκρο του θυροφύλλου, που περιστρέφονται μέσα σε κατάλληλες κοιλότητες στο κατώφλιο και το ανώφλιο, δεν απαντά στον οικισμό, αν και ο όρος είναι γνωστός. Η λέξη από το αρχ. *στροφίγξ*, βλ. Κουκουλέ, *Βυζαντινή οικία*, 105 (*στροφίγγια*). Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 36 (*στροφίγγες*, ο όρος όμως σημαίνει και τα σιδερένια μάσκουλα). Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 298 και σχ. 416 (πόρτα με στρουφουγκαρές από το Καθαρό). Λεπτομέρειες για το συγκεκριμένο στοιχείο και την αντίστοιχη ξύλινη κλειδωνιά στο Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 85, 94-95 και εικ. 6.

²³². Μάνταλος: ο σύρτης. Πρβλ. Κουκουλέ, *Βυζαντινή οικία*, 110. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 50, σχ. 3. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 36. *Γρατσία-Ρούση*, 30, σχ. 15. Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 10, κ.λπ. Η γλώσσα του σύρτη εισέρχεται σε αντίστοιχη εσοχή στην τοιχοποιία.

²³³. Ζεμπερές: το βυζαντινό κοράκιον. Κουκουλέ, *Βυζαντινή οικία*, 107-108. *Γρατσία-Ρούση*, 46-47: ζεμπερές (σιδηρικό ανοιγοκλεισίματος), 49: κλειδαριά ζεμπερές (η οποία από έξω λειτουργεί με το κλειδί και από μέσα ανοιγοκλείνει με το χέρι), και 50-53, σχέδια. *Παπαγαλαάμπους*, 16: ζεμπερέκκι.

²³⁴. Είναι και εδώ σε χρήση οι όροι *ασερνικό* και *θηλυκό* κλειδί, βλ. *Γρατσία-Ρούση*, 56 και 82-83 (εικόνα δύο κλειδιών από την Κριτσά). Το θηλυκό έχει στέλεχος με το κάτω του άκρο κοίλο, ώστε να προσαρμόζεται στην αντίστοιχη προεξοχή της κλειδωνιάς και λαβή καρδιάσχημη ή οβάλ. Το ασερνικό έχει στέλεχος που απολήγει σε προεξοχή και είναι πολύ σπάνιο.

²³⁵. Κόντε μηρί: τοπική παραφθορά του ορθού όρου *κοντομηρί*, βλ. *Γρατσία-Ρούση*, 44. Πρβλ. Γ.Χ. Τσαγκαράκη-Μεραμπελλιώτη, *Μεραμπελλιώτικα Ανεγυρίσματα*, Ηράκλειο 1993, Λεξιλόγιο, 239: *κόντε μηρί*. Δεν αναφέρεται από τους Πιτυκάκη και Ξανθινάκη. Στην Κάρπαδο λέγεται *κοντεμίρι* (Τρεμπέλα, *Καρπάδικο σπίτι*, 30), στην Αττική *κοντεμίρι* (*Κρεμής*, 52) και στην Κύπρο *σκούντρος* (*Παπαγαλαάμπους*, 17, *Γεωργιάδης*, 118, *Χατζηγιάννου*, 82).

Εικ. 8. Πόρτα με πανωφόρι. Σκαριφήματα όψεων (εξωτερικής-εσωτερικής) και κατακόρυφης τομής.

Στο πανωπόρτι στερεώνεται συνήθως ένας απλά διακοσμημένος σιδερένιος ρόδακας, από τον οποίο κρέμεται το *κερκέλι*²³⁶ τηςθύρας (πιν. 9α). Σε σπάνιες περιπτώσεις η οπή της κλειδαρότρυπας φέρει διακοσμητικό κάλυμμα από σιδερένιο έλασμα (πιν. 10α).

Τα εσωτερικά ανοίγματα προς τους βοηθητικούς χώρους είναι απλά, χωρίς λοξές παραστάδες και συχνά με ξύλινα ανώφλια. Το κούφωμα, αν υπάρχει, είναι απλό καρφωτό. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχουν οι ανάλογες εξαιρέσεις, δηλαδή εξώθυρες χωρίς και εσωτερικές πόρτες με πανωπόρτι, που οφείλονται στο ότι τοποθετήθηκαν κουφώματα σε δεύτερη χρήση από παλαιότερα χαλασμένα σπίτια.

Αν το σπίτι διαθέτει άλλα ανοίγματα, συνήθως πρόκειται για σμαγδάλια, θυρίδες διαστάσεων 20-25X30-35 εκ., τοποθετημένες στο ύψος των ματιών όρθιου ανθρώπου. Απαντούν στην πρόσοψη, κάποτε πάνω ακριβώς από την είσοδο (εικ. 8), αλλά και στους πλευρικούς τοίχους και σ' εκείνους των βοηθητικών χώρων (πιν. 56). Τα σμαγδάλια δεν έχουν κούφωμα και οι παρειές τους διευρύνονται λοξά προς τα μέσα²³⁷, αφήνοντας να περάσει λίγο περισσότερο φως. Επίσης, καθώς ανοίγονται σε αρκετά μεγάλο ύψος από το δάπεδο, διευκολύνουν την κυκλοφορία του αέρα, η οποία το καλοκαίρι δημιουργεί ένα ευχάριστο αίσθημα φυσικού δροσισμού.

Στα παράσπιτα ανοίγονται συχνά φωτιστικές θυρίδες ανάμεσα στα δοκάρια της οροφής²³⁸. Μεγαλύτερες θυρίδες 40X40 εκ. περίπου βρίσκουμε στις οροφές των αχειρώνων, τις *αχειρότρυπες* ή *αχειρονοίχτες*²³⁹, από τις οποίες αδειάζουν μέσα στο χώρο τα τσουβάλια με τα ξερά άχαρα ή χόρτα (εικ. 16, πιν. 76). Για να μην πέφτουν δωματόχωμα και βροχή μέσα στον αχειρώνα οι αχειρονοίχτες προστατεύονται εξωτερικά με μισό σπασμένο κουρούπι και κλείνονται κατά βούληση με σχιστόπλακες.

Τα παράθυρα είναι λίγα και αποτελούν χρονολογική ένδειξη: απαντούν κυρίως στα νεότερα σπίτια και πάντοτε στους οντάδες (πιν. 29, 31). Συνήθως έχουν πελεκητά λίθινα πλαίσια, ορθογωνικά και σε λίγες περιπτώσεις τοξωτά (πιν. 36α), λοξές προς το εσωτερικό παραστάδες και, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, φέρουν πυκνή σταυρωτή σιδεριά. Έχουν μόνο σκούρα,

²³⁶. *Κερκέλι* ή *κέρκελος*: σιδερένιος κρίκος. Κουκουλές, *Βυζαντινή οικία*, 106: *κικέλιον*. Ο ίδιος, *Λαογραφία*, 34: *κερκέλι*. *Αρφαράς*, 38: *κρίκελι*. Πρβλ. *Γρατσιά-Ρούσση*, 57-58 και σχ. 55 (κατασκευή), 182-183 και σχ. 203-209 (παραδείγματα). Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 297 και σχ. 415. Ο ίδιος όρος σημαίνει και τον απλό σιδερένιο κρίκο, που πακτώνεται σε τοίχους ή καμάρες για την ανάρτηση αντικειμένων (*Λασιδιωτάκης*, 22: *κέρκελλος*).

²³⁷. *Γρατσιά-Ρούσση*, 32, *Λασιδιωτάκης*, 20.

²³⁸. Στο Νοφάλια δεν ακούεται κάποια ιδιαίτερη ονομασία γι' αυτές. Αλλού λέγονται *αηφοράδες*. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 37. Τριποδάκης, *Λασιδί*, 293 (φωτιστική θυρίδα και συγχρόνως καπναγωγός). *Λασιδιωτάκης*, 18. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 276-78, σχ. 375-376, κ.α.

²³⁹. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 39 (*αχειρονοίχτης*). Τριποδάκης, *Θεώρηση*, 55 (*αχειρονόκτης*).

δίφυλλα καρφωτά που ανοίγουν προς τα μέσα, εκτός αν απουσιάζει η σιδερία, οπότε μπορούν να ανοίγουν προς τα έξω. Όπως τα θυρόφυλλα, είναι αναρτημένα απ' ευθείας στους τοίχους με μάσκουλα και συχνά ασφαλιζονται με κοντομηρί²⁴⁰ (πιν. 106, 366). Τα τζαμωτά παράθυρα (πιν. 31, 36α) απαυτούν σποραδικά και αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες.

στ. Τζάκι και ανηφοράς

Στα πιο πρωτόγονα σπίτια δεν υπάρχει τζάκι, παρά μόνο μια παραδιά²⁴¹ σε μια γωνία του χώρου (εικ. 31) και επάνω, στην οροφή, μια κυκλική τρύπα για την έξοδο του καπνού, την οποία καλύπτει μισό σπασμένο λαήνι²⁴² μπηγμένο στο χώμα του δώματος. Η διάταξη αυτή είναι πανομοιότυπη με ό,τι σώζεται και σήμερα στα μετόχια στο οροπέδιο του Καθαρού και παραπέμπει απ' ευθείας στην εποχική φάση της ζωής του Νοφαλιά²⁴³.

Η παραδιά στη στοιχειώδη μορφή της σχηματίζεται από δύο χονδροτελεκημένες ορθογωνικές πέτρες, τους παραστάτες²⁴⁴, στην κατάλληλη μεταξύ τους απόσταση ώστε να μπορεί να στηθεί επάνω τους το τσικάλι²⁴⁵. Συνήθως, αλλά όχι πάντοτε, μια τρίτη πέτρα συμπληρώνει σε κάτοψη το σχήμα Π (εικ. 9).

Στα πιο εξελιγμένα σπίτια του οικισμού η παραδιά καλύπτεται από το πέτρινο καμαρικό²⁴⁶, που απολήγει στον ανηφορά²⁴⁷, διασφαλίζοντας την καλή απαγωγή του καπνού και τον εξαερισμό του χώρου. Το καμαρικό τοποθετείται χαμηλά (0.8-1.0 μ. από το δάπεδο), για να μην καπνίζει το τζά-

²⁴⁰. Κουκουλές, *Λαογραφία*, 35 (σιδερόφρακτα παράθυρα). Βαλλιάνος-Κόκκορη, 124 (ισόγεια χωρίς παράθυρα, μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αι.), 132 (τοξωτά παράθυρα 18^{ου}-19^{ου} αι.). *Γρατσία-Ρούσση*, 24, 32-34 και σχ. 19-20, 20α (παράθυρα με σκούρα ανοιγόμενα προς τα μέσα και προς τα έξω). Πρβλ. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 278-281. Δ. Πασχάλη, «Κάστρα, Πύργοι και Βίγλαι εν Άνδρω», *ΕΕΚΜ*, Ε' (1965-66), 428. *Γεωργιάδη*, 118, κ.λπ.

²⁴¹. Κουκουλές, *Βυζαντινή οικία*, 129: *ιστία, παραστία ή κάμινος*. *Hatzimichali*, 184: *στιά, παραστία*. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 10: *παραστία, κουμούλι, κούμελο ή τσιμνιά*. *Αρφαράς*, 66: *παραστία ή πυροσκιά*. *Καραναστάσης*, 236: *παραστία ή κουμούλι*. *Παπαχαραλάμπους*, 36 και *Γεωργιάδης*, 119: *νισκιά*. Για την εκφορά του όρου παραστία-παραδιά βλ. παραπάνω, σημ. 105.

²⁴². *Λαήνι*: η μικρού μεγέθους στάμνα. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 594: *λαήνι* (αρχ. *λάγγνος*). Κουκουλές, *Λαογραφία*, 37. Πρβλ. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 14: *λαήνια*. Χατζηϊωάννου, 85: *λαήνιν*.

²⁴³. Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 96-97. Πρβλ. Αναστασίας Μουτσοπούλου «Ρόδος», *ΕΠΑ*, Γ', Αθήνα 1984, 195 (το ίδιο σε παλιά ροδίτικα σπίτια στην Κατταβιά). *Κρεμέζη*, 27 (*καμπαδόκι*, οπή πάνω από τη *βάτρα*=εστία). Βλ. και σημ. 238.

²⁴⁴. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 37: *πυρομάχοι*. Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 27: *κούμιλα* (τα).

²⁴⁵. *Παπαγρηγοράκης*, 124, *cukal*. Κουκουλές, *Λαογραφία*, 37: *τσικκάλι*.

²⁴⁶. Η «σκούφια» του τζακιού. Τρεμπέλα, *ό.π.*, 27: *ανεκαπνά*. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 12: *καμάρι ή τσιμνιά*. *Αρφαράς*, 69: *τσιμνιά*. *Γεωργιάδης*, 118: το ίδιο, 119: *λούρουπας*.

²⁴⁷. *Ανηφοράς*: η κάθε μορφής καπνοδόχος. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 37-38. Κουκουλές, *Βυζαντινή οικία*, 100: *καπνοδόχος ή καπνοδόχη*. *Σπυριδάκης*, 57: *αναφάντης ή ανεφάντης* (Ικαρία). Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 45: *αλεφάντης*. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 12 και *Αρφαράς*, 48-49: *φανόχης ή αλαφάντης* (Κως). *Γεωργιάδης*, 114: *καπνοούφα* (Κυρήνεια), κ.λπ.

κι. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων το τζάκι βρίσκεται στη ΝΑ. γωνία του σπιτιού (εικ. 16, 29, 33), πράγμα που ίσως σχετίζεται και με τη συνήδη κατεύθυνση των ανέμων (Β.-ΒΔ.)²⁴⁸. Στο Νοφαλιά απαντούν δύο παραλλαγές τζακιού, με την ανάλογη κάθε φορά μορφή καμαρικού: τα γωνιακά και τα χωνευτά²⁴⁹.

Τα γωνιακά τζάκια, η απλούστερη και προγενέστερη εξελικτικά μορφή, απαντούν κυρίως σε σπίτια χωρίς καμάρα²⁵⁰. Σε αυτά το καμαρικό υποδοσάζεται από έναν κορμό ή χονδρό κλαδί δένδρου (πιν. 12α), αποφλοιωμένο και ελαφρά κυρτό προς τα επάνω. Τα άκρα του είναι στερεωμένα στους δύο παρακείμενους τοίχους, που σχηματίζουν τη γωνία του τζακιού, σε απόσταση 80-90 εκ. από το δάπεδο. Η λιθοδομή του καμαρικού, στηριγμένη στο κούτσουρο αυτό, συνεχίζεται προς τα επάνω κατακόρυφα, ή με μικρή κλίση προς τα πίσω για μεγαλύτερη ευστάθεια, μέχρι το δώμα.

Νεότερες μορφές γωνιακού τζακιού, με λίθινο χαμηλωμένο τόξο (εικ. 13, πιν. II), υπάρχουν σε αρκετά σπίτια, ιδίως σε εκείνα με ξεχωριστή κουζίνα (εικ. 37).

Στα πλατυμέτωπα καμαρόσπιτα κυριαρχεί ο τύπος του χωνευτού τζακιού, που καταλαμβάνει ένα ολόκληρο κουλτούκι του πορτέγου και είναι κατασκευασμένο από πέτρα (εικ. 9, πιν. 13). Το άνοιγμά του είναι 1.0-1.2 μ. Οι πλάγιες παρειές του σχηματίζονται από δύο πελεκητούς ορθοστάτες²⁵¹, που μπορεί να εξέχουν ή όχι από την τοιχοποιία. Επάνω στους τελευταίους στηρίζονται, εξέχοντας ελαφρά προς τα εμπρός, δύο οριζόντια πελεκητά στοιχεία, οι *κάνοι*²⁵², με τα πίσω άκρα τους πακτωμένα στον τοίχο. Ακριβώς στο προεξέχον άκρο κάθε κάνου στηρίζεται το αντίστοιχο άκρο του τοξωτού καμαρικού²⁵³. Σε σπάνιες περιπτώσεις το τόξο του καμαρικού αποτελείται από λαξευμένο ολόσωμο πελέκι. Συνήθως διαμορφώνεται από δύο

²⁴⁸. Πρβλ. *Γεωργιάδη*, 118.

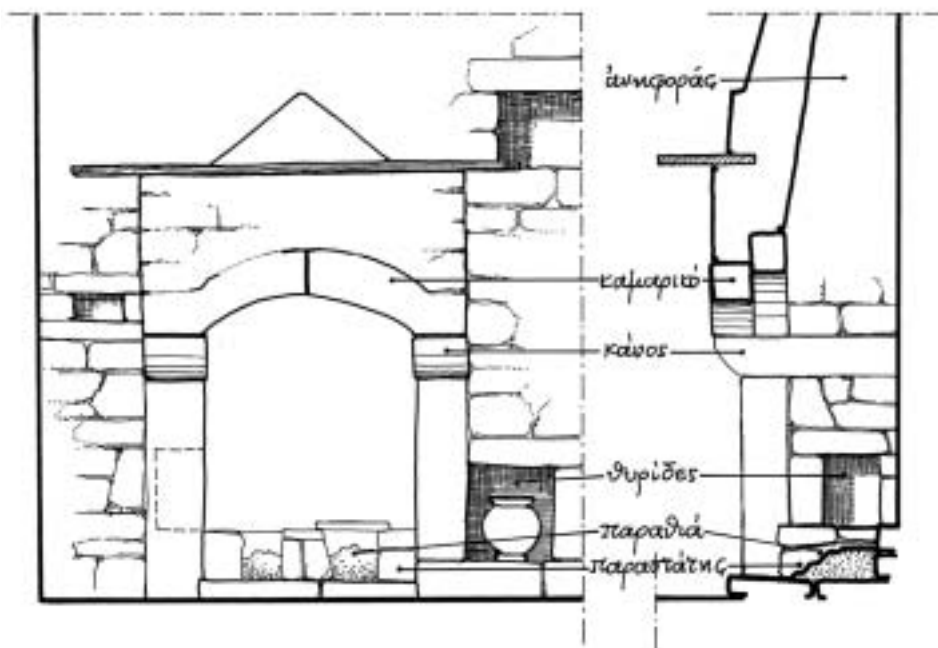
²⁴⁹. Πρβλ. *Hatzimichali*, 184.

²⁵⁰. Πρβλ. *Δεβλέτογλου*, εικ. 7-12, 14-17 (τα τζάκια στην Κριτσά είναι κατά κανόνα γωνιακά). Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 118, σχ. 144, 120-121, σχ. 145-146, 124, σχ. 149-151 κ.λπ. Ζαγορησίου, 123, 168-169 (Σελιά Αγ. Βασιλείου, Πετροκεφάλι και Σκούρβουλας Καινουρίου). Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 17-20, εικ. 5-8, 22, εικ. 9 (γωνιακά τζάκια σε σπίτια με πιλιέ-ρια της Ρόδου). *Σπυριδάκη*, 59, σχ. 2.

²⁵¹. Δεν διαπίστωσα την ύπαρξη κάποιας ιδιαίτερης ονομασίας για τα στοιχεία αυτά.

²⁵². *Κάνος*: φουρούσι. Ο Πιτυκάκης, *Λεξικό*, Α', 400, αναφέρει ετυμολογία από το αρχ. κανών, όχι ιδιαίτερα πειστική. Δεν αποκλείεται η συγγένεια της λέξης με το *κα-νί=κνήμη*, λόγω μήκους και σχήματος.

²⁵³. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 306 και 308, σχ. 440. *Μποζινέκη*, 260, σχ. 84. *Γεωργιάδης*, 118, σχ. 6. Αλλού το τζάκι με προεξέχον καμαρικό αποτελεί μάλλον εξαίρεση. Η συνηθέστερη μορφή χωνευτού τζακιού έχει απλή χαμηλωμένη καμάρα χωρίς κάνους. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 43, εικ. 13, 46, εικ. 17. *Λασιδιωτάκης*, σχ. 4, 9, 11, 14, (τζάκια κατά κανόνα χωνευτά-καμινάδες, συνδυασμένα με το φούρνο). Βασιλειάδης, *ό.π.*, 306-307, σχ. 436. *Μποζινέκη*, 259, σχ. 80, 82 και 262, σχ. 88. *Ζαγορησίου*, 120 (Σελιά Αγ. Βασιλείου, τζάκι και φουρνάκι σε παράθεση κάτω από το ίδιο καμαρικό).

Εικ. 9. Σκαρίφημα χωνευτού τζακιού με κάνους: όψη και τομή.

πελέκια αντιστηριγμένα στο μέσον του, ή από 4-5 μικρότερα (εικ. 26, 28).

Τα τζάκια και των δύο τύπων διαδέτουν ξύλινο ράφι για την τοποθέτηση αντικειμένων, που διαμορφώνεται από μια σανίδα πλάτους 15-20 εκ., στερεωμένη σε ύψος 1.4-1.5 μ. από το δάπεδο²⁵⁴. Μερικές φορές επάνω από το ράφι σχηματίζεται ένα μικρό τριγωνικό ή τεταρτοσφαιρικό σκουφί (εικ. 22, 24) για το οποίο δεν υπάρχει ιδιαίτερη ονομασία²⁵⁵.

Δεξιά και αριστερά, συχνά μάλιστα και μέσα στο τζάκι, λίγο ψηλότερα από το επίπεδο της παραδιάς, αφήνονται στην τοιχοποιία διαφόρων μεγεθών κοιλότητες, θυρίδες και θυριδάκια, όπου η νοικοκυρά φυλάσσει διάφορα αντικείμενα: το μουζουράκι²⁵⁶, ένα δεύτερο τσικάλι, ένα λαήνι νερό, τα τσικαλόπανα, ένα κουρουπάκι με αλάτι (εικ. 28, πιν. 126). Έτσι το τζάκι γί-

²⁵⁴. Πρβλ. Βασιλειάδη, *ό.π.*, 310, σχ. 444. Τρεμπέλα, *Καρπάδιο σπίτι*, 27 (λίθινο ράφι). *Γεωργιάδη*, 119.

²⁵⁵. Σύμφωνα με τους Νοφαλιώτες μαστόρους δεν είναι διακοσμητικό στοιχείο, αλλά χρησιμεύει για την αντιστήριξη της βάσης του ανηφορά.

²⁵⁶. Βλ. σημ. 352.

νεται ένας λειτουργικός οργανισμός, που επιτρέπει στη νοικοκυρά να έχει *έντρομα*²⁵⁷ τα αναγκαία για το μαγείρεμα, αλλά και μια ζεστή, φιλική γωνιά, που θερμαίνει, φωτίζει και συντροφεύει με το τρίξιμο των ξύλων τις χειμωνιάτικες *αποσπερίδες*²⁵⁸. Επειδή ακριβώς η χρήση του τζακιού είναι μικτή (μαγείρεμα-θέρμανση), δεν απαντά ποτέ στους οντάδες.

Ο ανηφοράς εξέχει σε μικρό ύψος επάνω από το δώμα, για να μην τον πειράζουν οι ισχυροί άνεμοι. Η απόληξή του παίρνει διάφορες μορφές, με συνηθέστερη εκείνη της λεπτής οριζόντιας σχιστόπλακας, καδισμένης επάνω σε τέσσερα λίδινα ποδάρια, που πακτώνονται γύρω στο στόμιό του (εικ. 13, πιν. 22). Υπάρχει επίσης η τριγωνική μορφή (εικ. 26, 28) από δύο αντιστηριγμένες σχιστόπλακες ή γαλλικά κεραμίδια, με το άνοιγμα κατάλληλα προσανατολισμένο, ώστε να μη μπουκώνει το τζάκι από τα ισχυρά ρεύματα των ανέμων. Τέλος, υπάρχει και το σπασμένο κεραμικό σε δεύτερη χρήση (κουρούπι, πιδαράκι), με τρύπες ανοιγμένες στο επάνω μέρος. Όλες οι μορφές έχουν τη δική τους πλαστικότητα και ποικίλλουν με μια λυρική νότα τις απέριτες όψεις των σπιτιών²⁵⁹ (εικ. 34).

ζ. Σοφάς

Στα περισσότερα σπίτια του Νοφαλιά ο χώρος του ύπνου είναι ένα πρωτόγονο κρεβάτι από τάβλες με σκληρό αχυρόστρωμα, καλυμμένο με βαριά σπιτικά υφαντά²⁶⁰. Παλαιότερα οι χωρικοί έστρωναν για ύπνο καταγής, επάνω σε πρόχειρα στρώματα από κλαδιά και φύλλα.

Ο *σοφάς*²⁶¹ είναι μια πολυτέλεια που απαντά σε λίγα σπίτια. Είναι ένα ξύλινο πατάρι με οριζόντια επιφάνεια από σανίδες πλάτους 10-15 εκ., σε ύψος

²⁵⁷. Προφέρεται *έδρομα*=φανερά, πρόχειρα (εν δρόμο-ένδρομα). Στέφ. Ξανθουδίδης, «Γλωσσικά εκλογαί. Δωδεκάς Τρίτη», *Αθηνά*, 38 (1926) [=Μελετήματα], 327.

²⁵⁸. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 506: αποσπερνή-αποσπερίδα.

²⁵⁹. Πρβλ. *Δεβλέτογλου*, 72 και 74, εικ. 21. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 37-38 (*σπασοπίδαρο*, ή σχιστόπλακες σε σχήμα Λ). Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 310-314, σχ. 446-454 και *Ζαγορησίου*, 45 (μορφές ανηφοράδων). *Βαρβέρη*, 57· Αρφαρά, 48· *Hatzimichali*, 184· Αριστ. Παγιάννου, «Η ελληνική καπνοδόχος», *Ζυγός*, τευχ. 22-23 (Σεπτ.-Δεκ. 1976), 145, 148.

²⁶⁰. *Πατσιδιώτης*, 107, πραξ. 85 [1551]: *παλέτζα*. Πρβλ. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 36 (κρεβάτι ή κλινάρι, *παλέτσα*-βεν. *ragiazzo*=αχυρόστρωμα). *Δημακόπουλου*, 86 (κλινάρι). Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 40 (*ταβλάδο*). *Δέφνερ*, 31 (λεπτό αχυρόστρωμα σε τάβλες). *Orlandos*, 230, εικ. 4. *Γεωργιάδη*, 121, εικ. 9 (τάβλα).

²⁶¹. *Σοφάς*, από το αραβ.-τουρκ. sofa: πατάρι. *Παπαγρηγοράκης*, 118. *Λαοσιδιωτάκης*, 19 (σοφάς για *κοιμητέ*), 27, σχ. 14. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 121, σχ. 146, 137, σχ. 165 κ.λπ., αλλά και 128 (Κριτσά, οικία Δ. Κλώντζα). *Δεβλέτογλου*, 73. Αικατερινίδης, *Λαϊκός πολιτισμός*, 524. Είναι πιο διαδεδομένος στη Δυτική Κρήτη, πιθανότατα επειδή η ξυλεία για την κατασκευή του ανευρίσκεται ευκολότερα, ενώ και το υγρότερο κλίμα τον καθιστά περισσότερο απαραίτητο για τον ύπνο. Πρβλ. *Hatzimichali*, 176 (σοφάς, *κρέβατος*)· *Τρεμπέλα*, *Καρπάδιο σπίτι*, 33-35 (*σοφάς*, *πανωσούφι*)· *Κωστάκη*, 89, κ.α.

περίπου 1.0 μ. από το δάπεδο και καταλαμβάνει το ένα από τα κουλούκια της κάμερας. Οι σανίδες στηρίζονται στο πίσω μέρος τους σε προεξοχή της τοιχοποιίας και μπροστά σε οριζόντιο δοκάρι, που με τη σειρά του ακουμπά σε δύο ξύλινους στύλους, στερεωμένους στο δάπεδο και στα δοκάρια της οροφής. Μικρή πρόχειρη κλίμακα, ξύλινη ή λίθινη με απότομες βαθμίδες, οδηγεί στην επιφάνεια του ύπνου (εικ. 25, 34, πιν. 14). Στο χείλος του σανιδώματος, ανάμεσα στους στύλους, τοποθετείται χαμηλό κιγκλίδωμα από κατακόρυφες ράβδους, για να προστατεύει από πτώσεις τα παιδιά, που κοιμούνται εδώ όλα μαζί. Σε αντίθεση με την περίτεχνη εμφάνιση των ξυλόγλυπτων στοιχείων του σοφά που απαντά σε άλλες περιοχές, καμμία διακοσμητική προσπάθεια δεν παρατηρείται στην όλη κατασκευή²⁶². Ο χώρος κάτω από το σοφά, απομονωμένος οπτικά με ένα υφαντό ή πανί στερεωμένο στο μπροστινό οριζόντιο ξύλο, χρησιμεύει στην αποθήκευση αντικειμένων²⁶³.

η. Χρηστικές θυρίδες στους εσωτερικούς τοίχους

Σε πολλά σημεία στους εσωτερικούς τοίχους του σπιτιού αφήνονται κοιλότητες διαφόρων μεγεθών²⁶⁴, χωρίς αυστηρά καθορισμένη χρήση. Μία από αυτές, στην κάμερα, χρησιμεύει ως εικονοστάσι²⁶⁵ (εικ. 28, πιν. 14) και οι υπόλοιπες για την τοποθέτηση αντικειμένων. Συνήθως οι κόγχες αυτές μένουν ανοικτές, άλλοτε κλείνονται πρόχειρα με παραπέτασμα από σπιτικό υφαντό ή άλλο ύφασμα.

Συχνά οι κόγχες-ντουλάπια έχουν διαστάσεις αρκετά μεγάλες, π.χ. 0.8X1.0 μ. και χωρίζονται σε δύο ή τρία καθ' ύψος τμήματα με ράφια από πακτωμένες στην τοιχοποιία οριζόντιες σχιστόπλακες (πιν. 16α). Σε μερικά νεότερα σπίτια και οντάδες τα ντουλάπια αυτά έχουν ξύλινα ράφια και κλείνουν με μονό ξύλινο φύλλο²⁶⁶ χρησιμεύουν δε, κατά αστική προφανώς επίδραση, στη φύλαξη γυαλικών και μικροαντικειμένων κάποιας αξίας (εικ. 15, 39). Εναλλακτική περίπτωση ντουλαπιού κατασκευασμένου εξ ολοκλήρου από ξύλο συναντούμε σε κάποια πιο εύπορα σπίτια, όπου αυτό τοποθετείται σε επαφή με τη μία από τις παραστάδες της καμάρας και έχει ύψος 0.8-0.9 μ. (εικ. 33-34, 37, 39).

²⁶². Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 13 (κράτος με σκαλιστά κάγκελα και κεντητά παραπετάσματα). *Hatzimichali*, 176, εικ. 11 (Αμοργός), 180, εικ. 17 (Ρόδος). *Αρφαράς*, 62: ταβλάδος, άφθονα διακοσμημένος.

²⁶³. Μέγας, *ό.π.*, 13: *Orlandos*, 229 (αποκράβατος ή αποκρέβατος ή αποκρίατος).

²⁶⁴. Τριποδάκης, *Λασηθι*, 294 (θυρίδες). Αικατερινίδης, *Καρούδι*, 38 (παραθύρες=τυφλές κόγχες). Γ.Κ. Σπυριδάκης, «Η αγροτική κατοικία (ο στάβλος) εις την Κέα», *ΕΕΚΜ*, Β' (1962), 758 και *Κωστάκης*, 86 (φυρίδες). Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 13 (θυρίαι). *Αρφαράς*, 68 (ντουλάπια). *Κρεμέζη*, 28 (πονίτσες).

²⁶⁵. *Hatzimichali*, 186.

²⁶⁶. *Ο.π.*

Η σημαντικότερη από τις επιτοίχιες κοιλότητες με συγκεκριμένη, ειδική χρήση είναι ο *σταμνοτάτης*. Η συνηθέστερη θέση του είναι στο πόρτεγο, δίπλα στην είσοδο, ή στη μια πλευρά της καμάρας²⁶⁷ (εικ. 13, 25). Η σημαντική του λειτουργία αποτελεί την αφορμή για μια κάπως πιο επιμελημένη κατασκευή, με κάποιες αισθητικές αξιώσεις. Κατά κανόνα η επίστεψή του είναι τοξωτή, με έντονα χαμηλωμένο τόξο λαξευμένο σε ολόσωμη πέτρα. Ο πυθμένας του επίσης αποτελείται από ολόσωμη πλάκα σε ελαφρά προεξοχή από τον τοίχο, που φέρει μία ή δύο ρηχές κοιλότητες (μεγάλη-μικρή), για το *σταμνί* και το *λαήνι* (πιν. 15α). Δεξιά και αριστερά του ανοίγματος, κοντά στη βάση του, πακτώνονται στην τοιχοποιία δύο σιδερένια στηρίγματα σχήματος L, που συγκρατούν μπροστά στο σταμνοτάτη μια ξύλινη «ποδιά» από φαρδιά σανίδα²⁶⁸. Έτσι οι χρήστες μπορούν να γείρουν τις στάμνες και να πάρουν νερό χωρίς αυτές να κινδυνεύουν να πέσουν. Για πρόσθετη ασφάλεια τις τοποθετούν επάνω σε υπόστρωμα από *θύμους*²⁶⁹.

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο σταμνοτάτης δεν είναι επιτοίχια κόγχη, αλλά μια ογκώδης ορθογωνισμένη πέτρα ακουμπημένη στο δάπεδο, η οποία φέρει λαξευμένες στην επιφάνειά της μία ή δύο κοιλότητες για τις στάμνες²⁷⁰ (πιν. 126, 156).

δ. Φούρνος

Στο φτωχικό συνοικισμό του Νοφαλιά τα σπίτια με δικό τους φούρνο είναι μάλλον ολιγάριθμα²⁷¹. Σώζονται ωστόσο μερικά δείγματα του παραδοσιακού κρητικού φούρνου με το λίθινο δόλο και το χωμάτινο δώμα. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις συναντούμε συγκρότημα από φούρνο για το ψήσιμο ψωμιού και φουρνάκι για φαγητά²⁷² (εικ. 6α).

²⁶⁷. Μποζινέκη, 268· Αικατερινίδης, *Λαϊκός πολιτισμός*, 526. *Hatzimichali*, 185-186. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 13 (*σταμνοστάση* ή *σταμνοθήκη*, κοντά στην πόρτα)· Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 37 (*σταμνοθύκι*)· Κωστάκης, 86 (*σταμνοθήκη*)· Αρφαράς, 66 (*σταμνοστάτης*)· Μέγας, *Λήμνος*, 8 (*λαηνουστάτ'ς*)· Γεωργιάδης, 120 (στην Κύπρο *κουζοστάτης*, στη μακρά πλευρά του χώρου). Βλ. και σημ. 105.

²⁶⁸. Η μορφή είναι κοινή σε όλη την Κρήτη και αλλού. Βλ. *Δεβλέτογλου*, 75, εικ. 22-23· Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 38· *Λασσιδιωτάκη*, 40, σχ. 26, κ.λπ.

²⁶⁹. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 38: επάνω σε αστοιβίδα, ή *κουλούρα* από πλεχτή του κρομμυδιού. *Hatzimichali*, 186: σε θυμάρι.

²⁷⁰. Πρβλ. Τριποδάκη, *Λασηδί*, 294· Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 256· Αρακαδάκη, *Καθάρ*, 100 και 91, εικ. 22. *Hatzimichali*, 179, εικ. 16.

²⁷¹. Το ίδιο σε πολλούς άλλους οικισμούς, όπου λίγοι φούρνοι εξυπηρετούν τις ανάγκες όλων των κατοίκων από κοινού. *Κρεμμυδιώτη*, 73 και 46, εικ. 26 (τοπογραφικό μετοχίου Περονίδες). Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 39: 3-4 φούρνοι στο χωριό. *Δεβλέτογλου*, 72: φούρνοι διαμέτρου 2.5 μ. περίπου, για μεγάλες ποσότητες ψωμιού στην Κριτσά. Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 43.

²⁷². Πρβλ. *Hatzimichali*, 184-185.

Ο φούρνος βρίσκεται συνήθως έξω από το σπίτι, στην αυλή, είτε τελείως ανεξάρτητος, οπότε κατασκευάζεται χωρίς ανηφορά, είτε, σπανιότερα, στεγασμένος μέσα σε δικό του φουρνόσπιτο²⁷³, οπότε χρειάζεται να διαδέχεται ανηφορά (πιν. 166, 17α). Σε μεμονωμένες περιπτώσεις τοποθετείται πίσω από το τζάκι του σπιτιού (εικ. 66, πιν. 176) σε μια βολική παραλλαγή που εξυπηρετείται από τον ίδιο ανηφορά²⁷⁴, ή και στη μια πλευρά τού πορτέγου²⁷⁵ (εικ. 18, 33).

Το δάπεδο του φούρνου βρίσκεται συνήθως σε στάθμη 0.80-0.90 μ. από το έδαφος και ο χώρος κάτω από αυτό είναι συμπαγής (πιν. 166). Άλλοτε το δάπεδο κατασκευάζεται πάνω σε δοκάρια και ο κενός χώρος κάτω από αυτό, με ένα μικρό τετράγωνο άνοιγμα μπροστά (εικ. 24, πιν. 30α), χρησιμεύει για τη συγκέντρωση του άθου²⁷⁶, ως αποθήκη καύσιμης ύλης (ξύλων, αστοιβίδας για το προσάναμμα), ή ως κούμος²⁷⁷.

Ο θόλος του φούρνου κτίζεται με κατά το δυνατόν ομοιόμορφες πλακοειδείς πέτρες σφηνοειδούς σχήματος σε περιμετρικές στρώσεις με εναλλάξ αντίθετη κλίση, πράγμα που δίδει στην τοιχοποιία ψαδωτή εμφάνιση (πιν. 186). Στις ανώτερες ζώνες του θόλου εφαρμόζεται το εκφορικό σύστημα²⁷⁸ (πιν. 18α). Ο τεχνίτης, όρθιος στο κέντρο του φούρνου, κτίζει τους θολίτες με *πηλόρουκα*²⁷⁹. Ιδιαίτερη σημασία δίδεται στις αναλογίες του θόλου: για να

²⁷³. Βλ. σημ. 145.

²⁷⁴. Η διάταξη αυτή συνηθίζεται περισσότερο στη Δυτική Κρήτη, πιθανώς για κλιματολογικούς λόγους. *Λασιδιωτάκης*, 17-18, 34, 40. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 121, σχ. 146, 122, σχ. 148, 123, 150, σχ. 180, 157, σχ. 191, κ.α. Στο Νοφαλία υπάρχουν 2-3 παραδείγματα (στο σπίτι της Πραξίας, του Δεσποτογιώργη κ.α.).

²⁷⁵. Στο οροπέδιο του Λασιδιού, όπου το κλίμα είναι ψυχρό, φροντίζουν επίσης να είναι ο φούρνος προσιτός από το εσωτερικό του σπιτιού. Τριποδάκης, *Λασήθι*, 294 και σχ. 3, 4, 5. Πρβλ. Hatzimichali, 189, εικ. 26 (Ικαρία).

²⁷⁶. Άθος: η στάχτη (πληθ. *άθουδες*), από το αρχ. αιθάλη, του ρ. αίθω=καίω. Ξανθοουδίδης, *Γλωσσάριον*, 481. Ο άθος συλλέγεται για την παρασκευή της *αλουσάς*, που είναι απαραίτητη στη μπουγάδα και, επειδή περιέχει ποτάσσα (ανθρακικό κάλιο), στην παρασκευή μερικών σπιτικών γλυκών, όπως οι *μελομακαρούνες*.

²⁷⁷. Πρβλ. *Ειρ. Παπαδάκη*, 399· Τριποδάκη, *Λασήθι*, 294· *Δεβλέτογλου*, 73· Τρεμπέλα, *Καρπάδικο σπίτι*, 43· Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 14 και 44, σχ. 24, 47, σχ. 26 (κοίτη για τις κότες ή *αγουμάς* για το χοίρο). *Γεωργιάδης*, 129· *Χατζηγιάννου*, 82. Για τον κούμο βλ. παραπάνω, σημ. 137.

²⁷⁸. Hatzimichali, 185, *Κωστάκης*, 91.

²⁷⁹. Λασπώδες αργιλόχωμα που σχηματίζει ρωγμές όταν ξεραθεί, τελείως ακατάλληλο για επικαλύψεις δωμαίων, αλλά άριστη συνεκτική ύλη όταν στερεοποιηθεί στη φωτιά. Γι' αυτό χρησιμοποιείται ως συνδετικό υλικό σε παραδιές και φούρνους. Από το πηλός+ορούσσω, επειδή εξορύσσεται όπως το δωματοχώμα. Πρβλ. Κ. Άμαντου, «Κρητικά τοπωνύμια», *ΕΕΚΣ*, Γ' (1940), 224. Η *Ειρ. Παπαδάκη*, 398, αναφέρει ότι η εσωτερική επιφάνεια του θόλου είναι από κομματάκια σπασμένων κεραμικών (*γαστριά*), πρβλ. Τρεμπέλα, *Καρπάδικο σπίτι*, 44. Στην Κύπρο χριεται εσωτερικά με *ασ'εροσπηλόν* (*Γεωργιάδης*, 129).

γίνεται κανονικά η θέρμανση, πρέπει το ύψος του να είναι το 1/2 της διαμέτρου του, να είναι δηλαδή κανονικό ημισφαίριο²⁸⁰. Όταν το κτίσιμο φθάσει στην αρμονία του δόλου (που λέγεται επίσης *κλειδί*), αυτή μερικές φορές δεν σχηματίζεται από μία, αλλά από τέσσερις πέτρες, οι οποίες αφήνουν μεταξύ τους μια μικρή οπή, το *αρθούνη*²⁸¹ (πιν. 18α). Άλλοτε το αρθούνη είναι τετράγωνο θυριδάκι επάνω ακριβώς από τον τοξωτό *πόρο* του φούρνου (εικ. 24, πιν. 30α). Και στις δύο περιπτώσεις κλείνεται κατά το ψήσιμο με *βουτσά*²⁸².

Οι φούρνοι με ανηφορά έχουν καμαρικό όμοιας μορφής, μικροτέρων όμως διαστάσεων από εκείνο του τζακιού, στηριγμένο κατά τον ίδιο τρόπο επάνω σε *κάνους*²⁸³. Η απόληξη του ανηφορά τους καλύπτεται με οριζόντια σχιστόπλακα (εικ. 36). Στην πρόσοψη των φούρνων χωρίς ανηφορά επιβιώνουν συνήθως οι *κάνοι* και οι *ορθοστάτες* του καμαρικού, αν και δεν έχουν πλέον καμιά λειτουργική σκοπιμότητα (πιν. 166). Αυτό ίσως υποδηλώνει ότι η κατάργηση του ανηφορά συνέβη σε σχετικά πρόσφατη εποχή και κατά συνέπεια ότι παλαιότερα ο φούρνος σε φουρνόσπιτο ήταν συνηθέστερος.

Ο δόλος του φούρνου δεν αφήνεται ποτέ εμφανής για λόγους θερμομόνωσης. Όταν η κλίση του εδάφους δεν επαρκεί για να γίνει υπόγειος, ανυψώνονται περιμετρικά οι τοίχοι και το μεταξύ τους διάστημα γεμίζεται με *χώμα*²⁸⁴.

Το μέγεθος του φούρνου εκφράζεται με το βάρος του ψωμιού που μπορεί να ψήσει σε μια *φουρνιά*. Φούρνος με διάμετρο 1.5 μ. χωράει περίπου 40 οκάδες [51.2 κιλά] ψωμί.

ι. Πατητήρι

Στην περιοχή του Νοφαλιά τα αμπέλια είναι λίγα και μικρά. Ωστόσο αρκετά σπίτια διαθέτουν δικό τους *παπητήρι*²⁸⁵, καθώς η καλή σπιτίσια ρακή

²⁸⁰. Πληροφορίες από τον Μανόλη Πρινωτάκη. Πρβλ. *Δεβλέτογλου*, 72: κατασκευή του δόλου πάνω σε σωρό από ξερά κλαδιά και χώμα αντί ξυλοτύπου. Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 44: ξυλότυπος για το άνω μισό του δόλου. *Μποζινέκη*, 258, εικ. 82: ...το φούρνο τον *έφτιαχναν οι γυναίκες από πιδάρια σπασμένα* (Βαφές Χανίων). Πιτυκάκη, *Λεξικό*, Β', 864, *πιδαρόφουρνος*. *Γεωργιάδη*, 128-129 (κατασκευή και ορολογία στην Κύπρο).

²⁸¹. *Αρθούνη*: ρουθούνη, αρχ. ρώδων. Ο Πιτυκάκης, *Λεξικό*, δεν σημειώνει στη λέξη τη σημασία που αναφέρεται εδώ. Πρβλ. *Δεβλέτογλου*, 72 (δεν αναφέρεται ονομασία). *Ειρ. Παπαδάκη*, 399: *κουτσουλιάνη*. *Κωστάκη*, 91: *φουάρο*. *Γεωργιάδη*, 128: μάτι.

²⁸². *Βουτσά*: η κοπριά των βοοειδών. Των ιπποειδών ονομάζεται *καβαλίνα* (ιταλ. *cavallina*) και των αιγοπροβάτων *προβατσουλιά*.

²⁸³. Πρβλ. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 51, σχ. 5. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 225, σχ. 283, 227, σχ. 285. *Ειρ. Παπαδάκη*, 399: *ανηφορές* (ο), πάνω από τη μπούκα του φούρνου.

²⁸⁴. *Λασσιδιωτάκης*, 28 (υπόσκαφος). *Δεβλέτογλου*, 72-73 (ανεξάρτητο δώμα πάνω από το φούρνο). Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 44 (επικάλυψη με χώμα).

²⁸⁵. Τοπική παραφθορά της λέξης.

και το κόκκινο κρασί είναι προϊόντα που εκτιμώνται ιδιαίτερα. Οι Νοφαλιώτες κοπιάζουν πολύ καθημερινά πάνω στην ξερή γη τους, γι' αυτό και αισθάνονται την ανάγκη να συνοδεύουν με ένα ποτήρι κρασί όχι μόνον το λιτό φαγητό τους, αλλά ακόμη και το απλό κολατσό από *λαδόψωμο*²⁸⁶ και ελιές. Κάθε Οκτώβριο λειτουργούν μέσα σε γιορτινή ατμόσφαιρα τα καζάνια απόσταξης, έστω και με *στράφυλα* που, σήμερα πλέον, αγοράζονται συνήθως από αλλού.

Το πατητήρι κατασκευάζεται μέσα στο σπίτι, συνήθως σε ένα από τα κουλουκία της κάμερας, στο παράσπιτο ή στην αυλή (πίν. 19α-19β). Όταν βρίσκεται μέσα στο σπίτι, τον καιρό που δεν χρησιμοποιείται σκεπάζεται με σανίδες και μετατρέπεται σε χώρο ύπνου, όπως αναφέρθηκε²⁸⁷ (εικ. 33, 37).

Το πατητήρι είναι λιθόκτιστο, επιχρισμένο με σκληρό στεγανό κονίαμα από λεπτή άμμο και ασβέστη²⁸⁸. Σε κάποιο σημείο του πυθμένα του ανοίγεται η οπή για την εκροή του μούστου, η οποία προς τα έξω απολήγει σε λαξευτό πέτρινο *μουσουλούκι*²⁸⁹. Συνήθως στο δάπεδο του χώρου κάτω από το στόμιο του πατητηριού διαμορφώνεται λακκοειδές υπολήνιο, όπου τοποθετείται το δοχείο για τη συλλογή του μούστου²⁹⁰. Όταν το πατητήρι δεν είναι σε χρήση, το κοίλωμα σκεπάζεται επίσης με δικό του κάλυμμα (εικ. 66, πιν. 19α).

²⁸⁶. Βρεγμένο παξιμάδι ραντισμένο με ξίδι και λάδι. Το συνοδεύουν με ελιές, τυρί κι ένα ποτήρι κρασί ή ρακή. Πρβλ. Παπαδογιάννη, *Ξαρέσκια*, 20, σημ. 9.

²⁸⁷. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 38· του ίδιου, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 531-532· Τριποδάκη, *Λασηθι*, 294· *Λασιδιωτάκη*, 19 (πατητήρι-κοιμητέ). *Κρεμέζη*, 49.

²⁸⁸. Πριν διαδοθεί η χρήση του τσιμέντου έχριαν τα πατητήρια με κουρασάνι, τη λεγόμενη *αστρακάσβεστο* (από το *αστράκι*=όστρακον+άσβεστος). Αγγελική Πανοπούλου, «Κατασκευές πατητηριών στην Κρήτη του 16^{ου} αιώνα», Πρακτικά Συμποσίου *Οίνον Ιστορώ-IV: Θλιπτήρια και πιεστήρια*, Αθήνα 2005, 186-188. Πρβλ. Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 8: *κουρασάνι, αστρακιά*. *Κρεμέζη*, 49: στεγανοποίηση με κουρασάνι ή επένδυση με πλάκες. Βασιλειάδη, *Νίσυρος*, 353-54.

²⁸⁹. *Μουσουλούκι*, από το τουρκ. *musluk*=κρουνός. Λέγεται για όλα τα στόμια εκροής υγρών. *Παπαρηγοράκης*, 99.

²⁹⁰. Πρβλ. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 51, σχ. 7. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 176, 178, 189. Στην Κρήτη και αλλού το κοίλωμα αυτό λέγεται *δοχείο* (πρβλ. Βασιλειάδη, *Νίσυρος*, 354· Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 51, αλλά και *Κρεμέζη*, 49: *πουρλάκι* στην Αττική). Στο Νοφάλια δεν ακούεται ο όρος και δεν κατόρθωσα να εξακριβώσω κάποιον αντίστοιχο. Είναι όμως βέβαιο ότι τον χρησιμοποιούσαν στην περιοχή, ιδίως παλαιότερα: Ξανθοουδίδης, *Συμβόλαια*, 178-179, 324. *Μαν. Παπαδάκης*, 20. Βλ. επίσης Χαρ. Γάσπαρη, «Τα πατητήρια στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)», *Οίνον Ιστορώ-IV: Θλιπτήρια και πιεστήρια*, Αθήνα 2005, 177 (dochio) και Αγγελικής Πανοπούλου, *ό.π.*, 185, 188-190 (doghio, κατασκευαστικά).

ια. Ματζαδούρες και δεματαρές

Τα παχυνία για το τάϊσμα των ζώων, οι ματζαδούρες²⁹¹, κατασκευάζονται μέσα στα αχίρια και παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες μορφολογικές παραλλαγές. Είναι συνήθως επιτοίχιες, είτε γωνιακές, είτε χωνευτές σε άλλα σημεία των πλευρικών τοίχων (εικ. 6α, 27).

Η γωνιακή ματζαδούρα σχηματίζεται από μian ευμεγέθη σχιστόπλακα, πακτωμένη στην τοιχοποιία στο σημείο συμβολής δύο τοίχων, έτσι ώστε το μεγαλύτερο μέρος της να εξέχει μέσα στο χώρο (πιν. 20α). Το ύψος της πλάκας από το δάπεδο ποικίλλει, ανάλογα με την κατηγορία των ζώων για τα οποία προορίζεται (αιγοπρόβατα, ή αγελάδες και γαϊδούρια). Αμέσως επάνω από την πλάκα ανοίγεται στην τοιχοποιία μια περίπου τριγωνικού σχήματος ρηχή κόγχη²⁹². Ένα αποφλοιωμένο και καμπυλωμένο κούτσουρο σχηματίζει το εξωτερικό χείλος της ματζαδούρας και συγκρατεί τα άχερα ή τα χόρτα, που τοποθετούνται εκεί για τη διατροφή των ζώων.

Η χωνευτή ματζαδούρα είναι κόγχη μέσα στο πάχος του τοίχου, με στόμιο σχήματος ισοσκελούς τριγώνου, που σχηματίζεται από δύο αντιστηριζόμενα μεταξύ τους επιμήκη πελέκια. Η βάση της κόγχης κλείνεται μπροστά με χονδρό ξύλο ή με τρίτο, οριζόντιο πελέκι για τη συγκράτηση της ζωτροφής (εικ. 6α). Όταν η χωνευτή ματζαδούρα βρίσκεται στη γωνία του χώρου, η κόγχη σχηματίζεται μέσα στο πάχος του ενός από τους τοίχους (εικ. 14), ενώ ο άλλος αφήνεται ανέπαφος. Πάνω στον τελευταίο αντιστηρίζεται λοξά ένα επιμήκες πελέκι, έτσι ώστε το στόμιο της κόγχης να έχει σχήμα ορθογωνίου τριγώνου. Η υποτείνουσα του τριγώνου μπορεί να είναι ευθύγραμμη, ή λαξευμένη σε σχήμα τοξωτό, με μικρό βέλος, για να διευρυνθεί κάπως το στενό στην περίπτωση αυτή στόμιο της ματζαδούρας.

Η μορφή της επιτοίχιας ματζαδούρας επικρατεί σχεδόν καθολικά. Ματζαδούρα διαμορφωμένη κατ' ευθείαν στο δάπεδο απαντά σπάνια και ανήκει στη γωνιακή παραλλαγή. Σποραδική επίσης αλλά άξια μνείας είναι η παρουσία ματζαδούρας στον υπαίθριο χώρο σταυλισμού των ζώων, στην αυλή του σπιτιού ή στην υπαίθρια μάντρα (εικ. 21), οπότε τη συναντούμε σε κάποιον από τους περιμετρικούς τοίχους.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, στο χώρο διαμονής των ζώων και συνήθως κοντά στις ματζαδούρες απαντούν και οι δεματαρές²⁹³, επιμήκεις πλακοειδείς πέτρες πακτωμένες στην τοιχοποιία, με μια τρύπα ανοιγμένη στο ελεύθερο άκρο τους. Η διάμετρος της τρύπας είναι τέτοια, ώστε να περ-

²⁹¹. Πρβλ. Μέγα, Άνδρος, 108 (ταϊσές). Χατζηγιάννου, 81 (πάγνες στην Κύπρο). Τρεμπέλα, Καρπάθικο σπίτι, 48 (πάδνες). Για τη λ. ματζαδούρα βλ. σημ. 133.

²⁹². Μέγας, Άνδρος, 109, σχ. 36 (Πετροφάς, κελλί του Κασσιδόνη).

²⁹³. Πρβλ. Τριποδάκη, Λασήθι, 294 και του ίδιου, Θεώρηση, 55· Δεβλέτογλου, 65· Δημάκοπουλου, 143, σημ. 49· Βασιλειάδη, Κρητικό σπίτι, 119: δεματαρέ ή πετροδελιά.

νά άνετα και να στερεώνεται το σχοινί, με το οποίο δένεται το ζώο²⁹⁴ (πιν. 206). Άλλη μορφή δεματαράς είναι μια ρηχή σωληνοειδής και διαμπερής τρύπα που σχηματίζεται στην επιφάνεια κάποιας πέτρας σε εξωτερικές όψεις τοιχοποιιών. Δεματαρές από άλλο υλικό π.χ. ξύλο, δεν συνηθίζονται.

ιβ. Κουτσουνάρες

Κατά την επιχωμάτωση του δώματος, όταν στρώνεται το ανώτερο στρώμα στεγανού χώματος, διαμορφώνονται στην επιφάνειά του ήπιες κλίσεις, ώστε να διευκολύνεται η απορροή των ομβρίων προς ορισμένα σημεία της περιμέτρου του²⁹⁵, στα οποία και τοποθετούνται οι *κουτσουνάρες*²⁹⁶ (εικ. 4).

Η απλούστερη μορφή κουτσουνάρας είναι ένα βυζαντινό κεραμίδι ή το στόμιο κάποιου σπασμένου λαηνιού σε δεύτερη χρήση, που προεξέχει κατά 20-25 εκ. από τα ματσιπέδια (εικ. 24). Σε νεότερες εποχές η κατεστραμμένη πήλινη υδρορροή συχνά αντικαταστάθηκε πρόχειρα με αυτοσχέδια τενεκεδένια λούκια. Δεν σώζονται στον οικισμό κουτσουνάρες με το λούκι λαξευμένο σε ξύλο²⁹⁷, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η συγκεκριμένη μορφή ήταν άγνωστη παλαιότερα (πιν. 21α).

Η δεύτερη μορφή υδρορροής που απαντά εδώ, πάλι με την ονομασία *κουτσουνάρα*, είναι η γνωστή επιτοίχια μορφή (εικ. 11, πιν. 24), που επιχωριάζει σε ολόκληρο το νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Κάτω από το αντίστοιχο άνοιγμα που υπάρχει στα ματσιπέδια διαμορφώνεται στην όψη του τοίχου με σκληρό ασβεστοκονίαμα ένα αυλάκι, με τα χείλη ελαφρά υπερυψωμένα, ώστε να ελέγχεται καλύτερα η ροή του νερού²⁹⁸.

²⁹⁴. Σε ανοικτούς χώρους, όταν δεν υπάρχει κοντά κάποιο δένδρο ή άλλη δυνατότητα στερέωσης του σχοινιού, αυτό στερεώνεται σε σιδερένιο πασσαλίσκο με κρίκο στο επάνω μέρος του, το *καζίκι* (τουρκ. *kazik*, Παπαρηγοράκης, 86) ή *τζένιο*, το οποίο κρφώνεται στο χώμα.

²⁹⁵. Πρβλ. Δεβλέτογλου, 63· Βασιλειάδη, *Κρητικό Σπίτι*, 172· Λασσιδιωτάκη, 23-24 (ρέματα).

²⁹⁶. *Κουτσουνάρα* ή *κουτσουνάρι* ή *μπουτσουνάρι*: υδρορροή. Για τις διάφορες εκδοχές ετυμολογίας του όρου βλ. Ξανθουδίδου, *Γλωσσάριον*, 588-589. Επίσης, Στυλ. Αλεξίου, *Κρητική Ανθολογία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αι.)*, Ηράκλειο 1969, γλωσσάριο, 257. Στεργ. Σπανάνη, «Τα μπουτσουνάρια», *Αμάλθεια*, Α΄ (1970), 107-108.

²⁹⁷. Πρβλ. Τριποδάκη, *Λασήθι*, 293· Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 34· Βασιλειάδη, *ό.π.*, 314, 315, σχ. 456· Μποζινέκη, 268· Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 83· *Γεωργιάδη*, 114: ...από ξύλο *σαφτό*, κ.λπ.

²⁹⁸. Πρβλ. Τριποδάκη, *Θεώρηση*, 50, σχ. 3. Βασιλειάδη, *Κρητικό Σπίτι*, 213-215, σχ. 264-266 και 316-320. *Ζαγορησίον*, 26-27. Εξ αιτίας της μορφής της η κουτσουνάρα αυτή λέγεται σε ορισμένες περιοχές *αναλειχαρά* (=ανα+λείχω): *Δημακόπουλος*, 139 και σημ. 35 (κουτσουνάρα-κουτσουνάρι), 99, σημ. 67 (*αναγλυφάδα*). *Λασσιδιωτάκης*, 25· *Μποζινέκη*, 268 (κουτσουνάρα=ξύλινη υδρορροή, *αναλειχάδα*=λούκι)· ο όρος όμως δεν απαντά στο Νοφαλία. Στην Ανατολική Κρήτη ο όρος *κουτσουνάρα* καλύπτει και την επιτοίχια υ-

Και στις δύο περιπτώσεις το πολύτιμο νερό που συγκεντρώνεται από το δώμα οδηγείται προς αποθήκευση σε δεξαμενές, *στέρνες* ή *σαρνίτσια*²⁹⁹, συνήθως κλειστές όταν αποτελούν εξάρτημα της κατοικίας, αλλά κάποτε και ανοικτές. Η επιτοίχια κουτσουνάρα οδηγεί τα νερά σε μικρό άνοιγμα επάνω στο δόλο της στέρνας. Όταν η κουτσουνάρα εξέρχει από τα χείλη του δώματος τοποθετείται συμπληρωματικά ένα λοξό τσίγκινο λούκι, που οδηγεί τα όμβρια στο επιθυμητό σημείο³⁰⁰. Με τον ίδιο τρόπο συγκεντρώνονται τα όμβρια από τις κεραμοσκεπές (πιν. 216). Αν η στέρνα βρίσκεται σχετικά μακριά από το δώμα που την τροφοδοτεί κατασκευάζεται στο έδαφος, ή και εναέρια, λιθόκτιστος *κάραβος*³⁰¹ επιχρισμένος με στεγανό κονίαμα (πιν. 22). Η θολωτή στέρνα είναι μια ενδιαφέρουσα κατασκευή, που θα περιγραφεί ξεχωριστά παρακάτω³⁰².

δρορρόη, βλ. Τριποδάκη, *Λασιήδι*, 293 (*αναλυχαρές*=τα χείλη του λουκιού): Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 32· Δεβλέτογλου, 63. Ονομασίες της κουτσουνάρας σε άλλες περιοχές: *χολέτρα* (Μέγας, Άνδρος, 86, Τρεμπέλα, *Καρπάδικο σπίτι*, 26, *Παπαχαλαάμπους*, 13, Κύπρος): *χολέτρα* ή *σούλουνας* (Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 9): *σούλουνας* (*Αρφαράς*, 46-47, Κως): *ανεράο* ή *σούλουνας* (Βασιλειάδης, *Νίσυρος*, 349, 355): *κάναλος* (Βαρβέρης, 45, Σαντορίνη): *πλακούτα* (*Κρεμέζη*, 183, Μέγαρα), κ.λπ.

²⁹⁹. *Δημακόπουλος*, 83, σημ. 17: *γιστέρνα* (ιταλ. *cisterna*), 137, σημ. 29: *σερνίτσι*. Με τον τουρκικό όρο *σαρνίτσι* ονομάζεται στο Απάνω Μεραμπέλο η κλειστή δεξαμενή η κατασκευασμένη με σύγχρονα υλικά, η οποία καλύπτεται με πλάκα από σπλισμένο σκυρόδεμα και επιχρίεται με τσιμεντοκονίαμα.

³⁰⁰. Σε παλαιότερες, πιο πρωτόγονες φάσεις της ζωής του οικισμού, πιθανώς ο αγωγός αυτός να ήταν ξύλινος.

³⁰¹. *Κάραβος*: αυλάκι, οχετός (ιδίως για ακαθαρσίες). Συνών.: *γάτουλας* (=οχετός, βλ. *Boerio*, 301: *gattolo*=οχετός ομβρίων σε δρόμο), όρος γνωστός στην Ανατολική Κρήτη αλλά όχι στο Νοφαλιά. Άλλη ονομασία για την παραπάνω μορφή: *καταπότης* (=αυλάκι στο χώμα για το πότισμα). Πρβλ. *Δημακόπουλου*, *κοντότο* ή *κοντούτο*, *κουντούτο*, *κουτούτο* (*condotto*, επίσης βενετσιάνικος όρος), 84 και σημ. 18.

³⁰². Βλ. το τελευταίο κεφάλαιο, «Ειδικά κτίσματα», σ. 139.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΞΙΟΛΟΓΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΝΟΦΑΛΙΩΤΙΚΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

Με αφετηρία την τυπολογική κατάταξη των σπιτιών που παρατέθηκε παραπάνω (εικ. 5), επιλέχθηκαν και παρουσιάζονται εδώ λεπτομερέστερα ορισμένα από τα περίπου 30 σπίτια του οικισμού που αποτυπώθηκαν και τεκμηριώθηκαν σχεδιαστικά, τα οποία θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικά των διαφορών τύπων.

Ι. Μονόχωρα, στενομέτωπα ή πλατυμέτωπα, και τα σύνδετά τους

Ο τύπος του μονόχωρου σπιτιού χωρίς βοηθητικούς χώρους, συνηθισμένος ίσως παλαιότερα, σπανίζει ανάμεσα στα σωζόμενα σπίτια, επειδή ελάχιστα από αυτά ανήκουν στην αρχική περίοδο της ζωής του Νοφαλιά.

Ι. Το «Μητάτο» στ' Αρολίθια (εικ. 10)

Τα *Αρολίθια* είναι ένα χαμηλό ύψωμα από συμπαγείς βράχους στα βόρεια του Νοφαλιά (εικ. 2). Η προς τον οικισμό πλευρά του βραχώδους εξάρματος είναι απόκρημνη, η κορυφή του όμως είναι ομαλή, σχεδόν επίπεδη. Το τοπωνύμιο «Αρολίθια» οφείλεται ασφαλώς στη διάσπαρτη με μικρά κοιλώματα μορφή των βράχων, ιδίως στην κορυφή του υψώματος³⁰³.

Το *μητάτο*³⁰⁴, σφηνωμένο σε ένα πλάτωμα λίγο χαμηλότερα από την κο-

³⁰³. Δέφνερ, 243-256. Χατζιδάκις, 437, Βουϊδαρόλιθος και σημ. 4, αρός-αρόλιθος, με εκτενή βιβλιογραφία. Πλατάκης, *Τοπωνύμια*, 100, Αραφαρόλιθος. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 41.

³⁰⁴. Πρόχειρο ορεινό κατάλυμα συνεταιρισμού βοσκών, ή μεμονωμένου βοσκού (μονοκούραδο), μάντρα και τυροκομείο. Κατά την επικρατέστερη εκδοχή, από το λατ. *metatum*=υπαίθριο στρατιωτικό κατάλυμα: βλ. Γ. Κόλια, «Περί μητάτου», *Αθηνά*, 51 (1941-46), 129-130. Στεφ. Ξανθουδίδου, «Ποιμενικά Κρήτης», *Λεξικογραφικόν Αρχείον Αθηνάς*, Ε' (1918) [=Μελετήματα], 389-390. Παπαγρηγοράκη, 43. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 71. Δέφνερ, 105. Χατζιδάκις, 442 (τοπωνύμιο Παλαιομήτατα και σημ. 10, βιβλιογραφία). *Τομαδάκη*, 81 (τπν. Μητατούλια). Πλατάκη, *Τοπωνύμια*, 104 (Ξερομήτατο). Αικατερινίδη, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 532. Ζευγώλη, 92. Τρεμπέλα, *Καρπάθικο σπίτι*, 49-50 (μητάτο, μα-

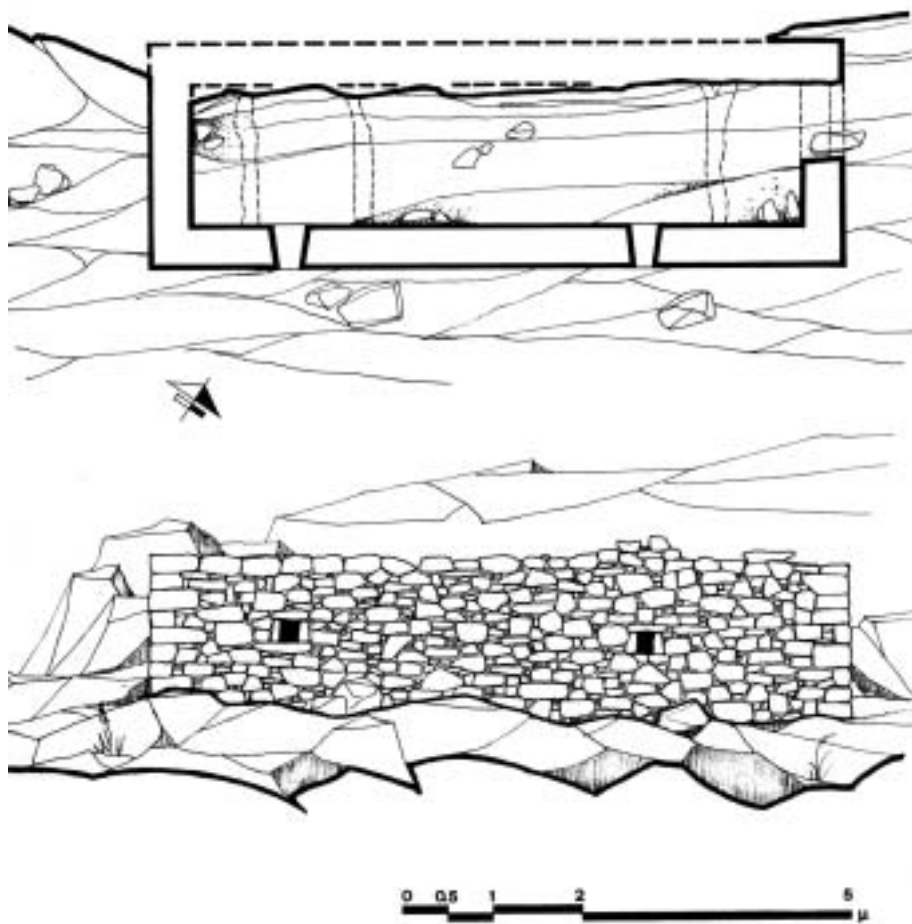
ρυφή, όπου προφυλάσσεται αποτελεσματικά από τους ψυχρούς βορειοδυτικούς ανέμους, είναι ένα επίμηκες στενομέτωπο κτίσμα με προσπέλαση από τα ΒΑ. Επειδή έχει παραμείνει έρημο πολλά χρόνια, δεν είναι γνωστή η ηλικία και ο ιδιοκτήτης του. Η προσωνομία «μητάτο» μαρτυρεί την αρχική του χρήση, η απλούστατη μορφή του όμως δεν παραπέμπει καθόλου στη γνωστή μορφολογία των κυλινδρικών ή γυριστών μητάτων της Ίδης και των Λευκών Ορέων, η οποία άλλωστε δεν απαντά στην Ανατολική Κρήτη³⁰⁵. Το κτίσμα συγγενεύει στενά με τα ξερολιδικά μητάτα που σώζονται στο οροπέδιο του Καθαρού και τα ζευγόσπιτα από τον Ομαλό Χανίων³⁰⁶.

Το εσωτερικό ύψος του χώρου, πριν αλλοιωθεί η στάθμη του δαπέδου από την υποχώρηση του δώματος, πρέπει να ήταν πολύ μικρό, γύρω στα 2.0 μ., κοινό χαρακτηριστικό και των μητάτων του Καθαρού που αναφέρθηκαν. Στη χαμηλή θύρα δεν σώζεται κούφωμα και ό,τι υπήρχε αρχικά θα ήταν τελείως πρωτόγονο. Στο νοτιοανατολικό μακρό τοίχο ανοίγονται δύο στενές θυρίδες-φεγγίτες (πιν. 23), ενώ στη βορειοδυτική πλευρά του το κτίσμα εί-

ντροκάδισμα). Βλ. και στη σημ. 41. Άλλη εκδοχή ετυμολογίας από το ρ. σμίγω, προτείνει ο Πιτυκάκης, *Λεξικό*, Β', 629-630, ο οποίος ορθογραφεί «μιτάτο», όπως και οι *Χουρμούζης-Βυζάντιος*, 112, *Μαυρακάκης*, 70-71.

³⁰⁵ Για την αρχιτεκτονική των μητάτων βλ. Χριστοφ. Βαλλιάνου, «Κυλινδρικοί ποιμενικοί καταυλισμοί στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Ε' ΔΚΣ* (Άγιος Νικόλαος 1981), Γ', Ηράκλειο 1985, 47-58. Κ. Συρμακέζη, *Τα μητάτα της Κρήτης. Διερεύνηση της στατικής λειτουργίας τους με σύγχρονες μεθόδους* [=Εκδόσεις Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας αρ. 13], Βόρειο 1988, 9-13, σχ. 1-2, φωτ. 1-6. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 112 και σχ. 132-136. *Μποζινέκη*, 253 και εκφ. 73. Μιχ. Δεληγιαννάκη, *Το «δολιαστό» μητάτο στην Κρήτη. Ανώνυμη αρχιτεκτονική και μνημείο*, Ρέθυμνο 2003, 22-40. Στο Απάνω Μεραμπέλο η μόνη παρεμφερής κυλινδρική μορφή είναι το *καλύβι* από ξερολιδιά (*βόσκινη βίγλα* στον Βασιλειάδη, *ό.π.*, 114 και σχ. 140-141), για το οποίο βλ. Μαρίας Αρακαδάκη, «Ξερολιδικά κτίσματα και κατασκευές από την Ανατολική Κρήτη. Τα «καλύβια» του Απάνω Μεραμπέλου», *Κρητολογικά Γράμματα*, 15/16 (1999-2000), 249-286, με την αντίστοιχη βιβλιογραφία. Για την τυπολογία των μητάτων στην Ανατολική Κρήτη, Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 60-61, 64.

³⁰⁶ *Μαν. Παπαδάκης*, 15: ζευγόσπιτο=πρόχειρο οίκημα στο χωράφι για τη διαμονή των ζευγάρων την περίοδο του οργώματος. Δ. Βασιλειάδης, «Ζευγόσπιτα στα Λευκά Όρη της Κρήτης», *Επιθεώρησης Τέχνης*, τευχ. 136 (1966), 382-391. Ο ίδιος, *Κρητικό σπίτι*, 170-172. Μιχ. Δωρής, «Η πέτρα και ο άνθρωπος», *Αρχιτεκτονική*, τευχ. 83 (Νοεμβρ.-Δεκ. 1970), 68, εκφ. Κ4: ζευγόσπιτο από αργολιθοδομή στην περιοχή Νεάπολης Μεραμπέλου, με οριζόντιο ξύλινο ανώφλι στην πόρτα. Διεξοδική περιγραφή και τυπολογία των ζευγόσπιτων του οροπέδιου Καθαρού, που αποκαλούνται *μετόχια* ή *μητάτα*, βλ. στο Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 64-106. Από τον ευρύτερο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου: Μέγας, *Άνδρος*, 107: *μαρμπακάς*=ζευγόσπιτο, 112: *βουδόσταυλος* ή ζευγόσπιτο. Δ. Φιλιππίδης, «Κάρπαθος», *ΕΠΑ*, Γ', Αθήνα 1984, 90-92: *βοσκαρέα* (στοιχειώδες ξερολιδικό δωματωσκέπαστο κτίσμα με παραστιά, πατάρι για τον ύπνο και χώρο παρασκευής τυριού). Ο όρος ζευγόσπιτο (=κατάλυμα για το ζευγάρι των αροτριώντων ζώων), γνωστός στους παλαιότερους Νοφालιώτες, δεν φαίνεται να είναι πλέον σε χρήση.

Εκ. 10. Νοφαλιάς: το «μητάτο» στα Αρολίδια. Κάτοψη, νοτιοανατολική όψη.

ναι σχεδόν υπόγειο. Το εσωτερικό του μητάτου, σκοτεινό ασφαλώς όταν το κτίσμα ήταν ακέραιο, είναι τελείως κενό. Πιθανότατα υπήρχε κάποια παραδιά στο δάπεδο, της οποίας τα ίχνη έχουν χαθεί, χωρίς να μπορεί να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη αντίστοιχης οπής-αηφορά στο κατεστραμμένο δώμα. Επίσης, αν και πολύ πιθανό, δεν διακρίνεται αν υπήρχε κάποια διαμόρφωση παταριού για τον ύπνο στο βάθος του χώρου.

2. Το «κατάλυμα»³⁰⁷ του Κοτσουφού (εικ. 3/12, πιν. 24α)

Το οίκημα βρίσκεται κοντά στο ναό του Προφήτη Ηλία, στον παλαιό πυρήνα του οικισμού. Αποτελείται από δύο εν σειρά στενομέτωπους χώρους. Η διάταξη των σωζομένων δοκαριών του δώματος δείχνει ότι ο ενδιάμεσος τοίχος ήταν φέρων (εικ. 11). Ο δεύτερος χώρος επικοινωνεί εσωτερικά με τον πρώτο και δεν έχει κανένα άλλο άνοιγμα.

Η θύρα εισόδου φέρει τοξωτό λίθινο πλαίσιο ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όχι μόνον επειδή οι καμαρόπορτες είναι σπανιότατες στον οικισμό³⁰⁸, αλλά και επειδή το κλειδί του ελαφρώς οξυκόρυφου τόξου της φέρει ανάγλυφο σταυρό, που ίσως σχετίζεται με την εκεί παλαιά μονή³⁰⁹.

Απέναντι από τη θύρα σώζεται απλή παραδιά, ενώ ένας σταμνοτάτης ανοίγεται στο παράσπιτο, αμέσως μετά την ενδιάμεση πόρτα. Σε μερικά σημεία των τοίχων εξέχουν εντοιχισμένα λίθινα ράφια, λεπτομέρεια ασυνήθιστη για κατοικία³¹⁰ (εικ. 11).

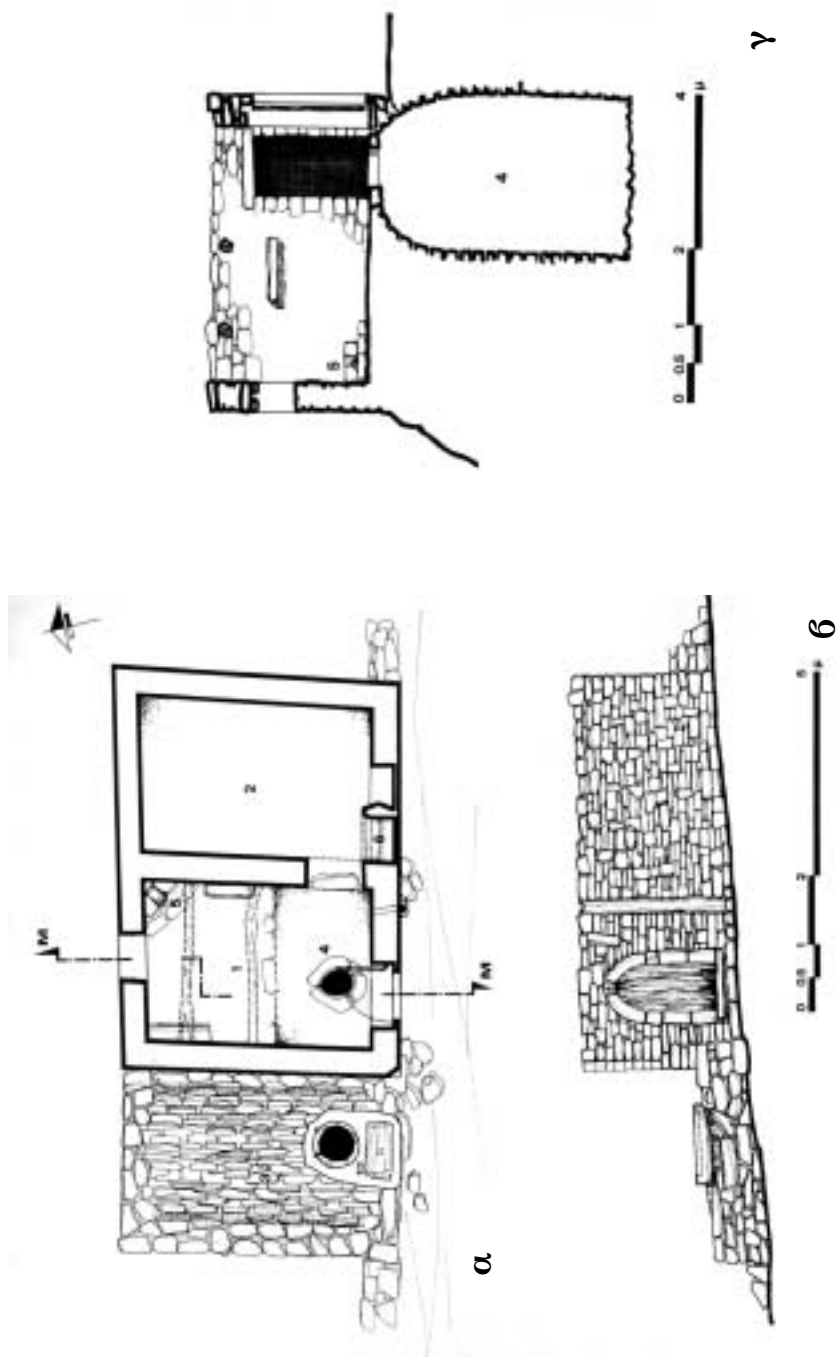
Η κυριότερη ιδιομορφία του σπιτιού είναι το ότι διαθέτει δύο δολωτές στέρνες, μία έξω από τον δυτικό τοίχο του και μία κάτω από τα δωμάτια του. Η πρώτη έχει το στόμιό της και μια ρηγή γούρνα λαξευμένα μαζί σε ολόσωμη πλάκα (πιν. 24β), πάνω στην οποία διακρίνεται κατεστραμμένη επιγραφή, με τη χρονολογία «1828» ή «1848»(;) και ημερομηνία δυσανάγνωστη. Το στόμιο της δεύτερης βρίσκεται σε σημείο πολύ επικίνδυνο, α-

³⁰⁷. Στη ντοπιολαλιά της περιοχής, *κατάλυμα* σημαίνει κτίσμα γκρεμισμένο, χαλασμένο, ερμηνεία που αναφέρει και ο *Ξανθινάκης*, 226 (στον Πιτυκάκη, *Λεξικό*, δεν μνημονεύεται η λέξη). Πρβλ. *Χουρμούζη-Βυζαντίου*, 110: *καταλώ*=φθείρω. *Τωμαδάκη*, 79: *πιν. Καταλύματα* (στα), με ερείπια. Πράγματι, στο σπίτι του Κοτσουφού (παρωνύμιο του τελευταίου ιδιοκτήτη Σεργάκη), το δώμα έχει *πάει κάτω*.

³⁰⁸. Βλ. σημ. 227. Καμαρόπορτα με έντονα χαμηλωμένο τόξο υπάρχει στο σπίτι του Σελεβερδέ, που χρονολογείται στα τέλη του 19^{ου} αι. (βλ. παρακάτω, σ. 106).

³⁰⁹. Προφανώς αποτροπαϊκός σταυρός, πρβλ. *Πετρονώτη*, 124, *Hatzimichali*, 186, *Orlandos*, 224, αν και στην Κρήτη ο αποτροπαϊκός σταυρός απαντά συνήθως στο υπέρθυρο της αυλόπορτας (*Βαλλιάνος-Κόκκορη*, 134), όπως και στην Κύπρο (*Γεωργιάδης*, 131: στην *Ύψορτα*=αυλόθυρα).

³¹⁰. Επίσης, τελείως διαφορετική ως μορφή από τα περιμετρικά ξύλινα ράφια που συνήθιζονται στα δωμάτια των νησιώτικων σπιτιών, βλ. *Hatzimichali*, 179-180.

Εικ. 11. Νοφαλιάς: το «κατάλυμα» του Κοτσουφού. α. κάτοψη: 1. σπήτι, 2. παράσπιτο, 3-4. θολωτές στέρνες, 5. παραδιά, 6. σταμνοτάτης. β. πρόσοψη, γ. τομή Μ-Μ.

μέσως μετά την είσοδο, ενώ η τροφοδοσία της γινόταν από επιτοίχια υδρορροή που καταλήγει σε οπή στο δόλο της.

Στην πρόσοψη του οικήματος διακρίνεται αρμός ανάμεσα στα δωμάτια, περίπου μέχρι το ύψος του υπερθύρου της τοξωτής θύρας (πιν. 24α). Είναι λοιπόν πιθανό να υπήρχε αρχικά μόνον ο δυτικός στενομέτωπος χώρος ερειπωμένος και σε μεταγενέστερη επισκευή του να προστέθηκε το ανατολικό δωμάτιο, να διανοίχθηκε το μεγάλων διαστάσεων βόρειο παράθυρο και να κατασκευάστηκε και ο απαραίτητος σταμνοτάτης. Οι δεξαμενές, από τον τρόπο της τροφοδοσίας τους, φαίνεται να συνόδευαν τον αρχικό χώρο, συνεπώς η χρονολογία «1828» μπορεί να συνδεθεί και με το κτίσμα. Οπωσδήποτε, δεν αποκλείεται η πιθανότητα ακόμη και ο αρχικός χώρος να είναι νεότερο κτίσμα στην ανωδομή των δεξαμενών και το πλαίσιο της θύρας να προέρχεται από οικοδομικό υλικό της μονής σε δεύτερη χρήση.

Το οίκημα επισκευάστηκε πρόσφατα με σύγχρονα υλικά και οι όψεις του επικαλύφθηκαν με τσιμεντοκονίαμα.

3. Το σπίτι της Όλγας [Μαγριπλή] (εικ. 3/11).

Πλατυμέτωπο ορθογωνικό κτίσμα με μονόριχτη στέγη, κοντά στον παλιό πυρήνα του οικισμού. Από το 1899 ως το 1934 στέγαζε το σχολείο του χωριού και εγκαταλείφθηκε μετά την ανέγερση του νέου, όπως αναφέρθηκε. Αρχικά ήταν κατοικία, όπως φαίνεται από το όνομα της ιδιοκτήτριας με το οποίο είναι γνωστό³¹¹ και τα επί μέρους στοιχεία στο εσωτερικό του: το γωνιακό τζάκι με τα απλά κυμάτια στο καμαρικό και το σταμνοτάτη με την τοξωτή επίστεψη (εικ. 12-13). Προς Δ. του οικήματος διακρίνονται ερείπια κτισμάτων, δεν είναι όμως σαφές αν κάποιο από αυτά αποτελούσε πρόσκτισμα του σπιτιού της Όλγας, που είναι εμφανώς μεταγενέστερο από τα ερείπια³¹².

Η μονόριχτη στέγη με τα γαλλικά κεραμίδια πρέπει να συνδεέται με την κατά 1-1,2 μ. αύξηση του πλάτους του σπιτιού προς τα πίσω, που διακρίνεται στους πλευρικούς τοίχους, καθώς το σημερινό πλάτος του χώρου (3.85 μ.) υπερβαίνει αισθητά τα συνήθη ανοίγματα έδρασης των δωματίων στον οικισμό (2.60-2.80 μ., πιν. Α). Η οροφή από φαρδιές σανίδες με αρμοκάλυπτρα, πο-

³¹¹. Βλ. παραπάνω, σημ. 75. Το σπίτι στο Νοφαλία πολύ συχνά χαρακτηρίζεται με το όνομα της ιδιοκτήτριας, και όχι μόνον όταν αυτή είναι χήρα (σπίτι *την Φωτεινής, την Πραξίας, Κατερίνης, Κρουσταλλένιας, Αργυρής* κ.λπ., βλ. πίν. Α). Παρόμοια πρακτική αναφέρει ο Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 4 και οφείλεται στο ανέκαθεν ισχύον στα νησιά κληρονομικό δίκαιο, που αφήνει στη γυναίκα την κυριότητα της προίκας της.

³¹². Παρόμοιας μορφής μονόχωρα σπίτια, αλλά με δώμα, βλ. στην *Κρεμμυδιώτη*, 78-79 (Χοντροβολάκοι) και στον Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 150, σχ. 179-180 (Αγία Ρουμέλη και Καλύβες Χανίων).

λυτέλεια πρωτοφανής στο φτωχό Νοφαλιά, οφείλεται ίσως σε επισκευή τα χρόνια της λειτουργίας του σχολείου, όπως και τα επιχρίσματα και οι χρωματισμοί στους εσωτερικούς τοίχους. Η οροφή, μάλλον πλημμελώς στηριγμένη κατά την κατασκευή της, είχε ήδη υποχωρήσει κατά την αποτύπωση του σπιτιού το 1978 (εικ. 13).

Το παράθυρο με το λίθινο πλαίσιο και τη σιδεριά³¹³ πρέπει να είναι το αρχικό. Από την πόρτα, στην οποία το λίθινο κατώφλι είναι λίγο μικρότερο από το πλάτος του ανοίγματος και όχι μεγαλύτερο, όπως θα έπρεπε, ίσως να αφαιρέθηκαν τα πελεκητά πορτομάγουλα, για να διαπλατυνθεί το άνοιγμα και να τοποθετηθεί το σωζόμενο δίφυλλο κούφωμα για τη νέα χρήση. Δίφυλλη θύρα εισόδου σε κατοικία δεν απαντά στο Νοφαλιά.

Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 το σπίτι έχει μεταβληθεί σε ερείπια (πιν. 25).

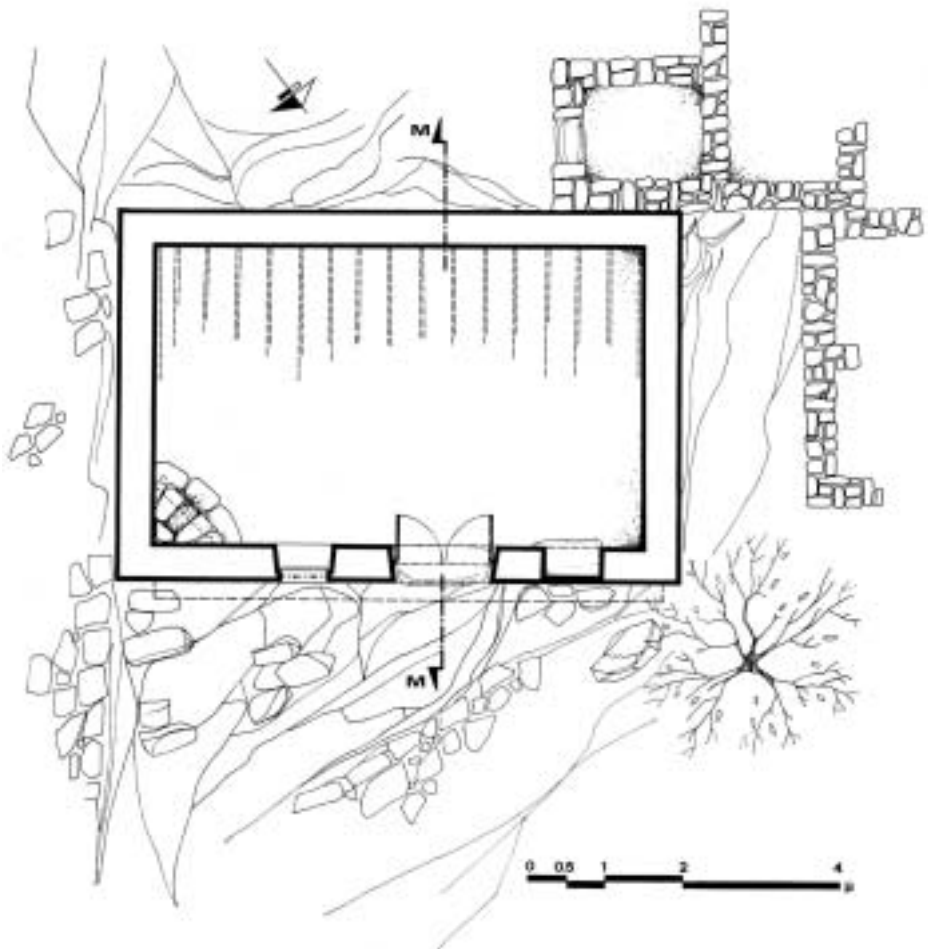
4. Το σπίτι του Μαστοροβασίλη (εικ. 3/13)

Βρίσκεται στην ίδια γειτονιά με το σπίτι της Όλγας, με το οποίο παρουσιάζει μορφολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες και κτίστηκε γύρω στα 1890, σύμφωνα με πληροφορία του ιδιοκτήτη του. Αποτελείται από το κυρίως σπίτι, τον αχειώνα και ένα αχίρι σε διάταξη Γ. Τα σκέλη του Γ συμπληρώνονται με τοίχους από ξερολιδιά και σχηματίζουν μικρή αυλή (εικ. 14-15).

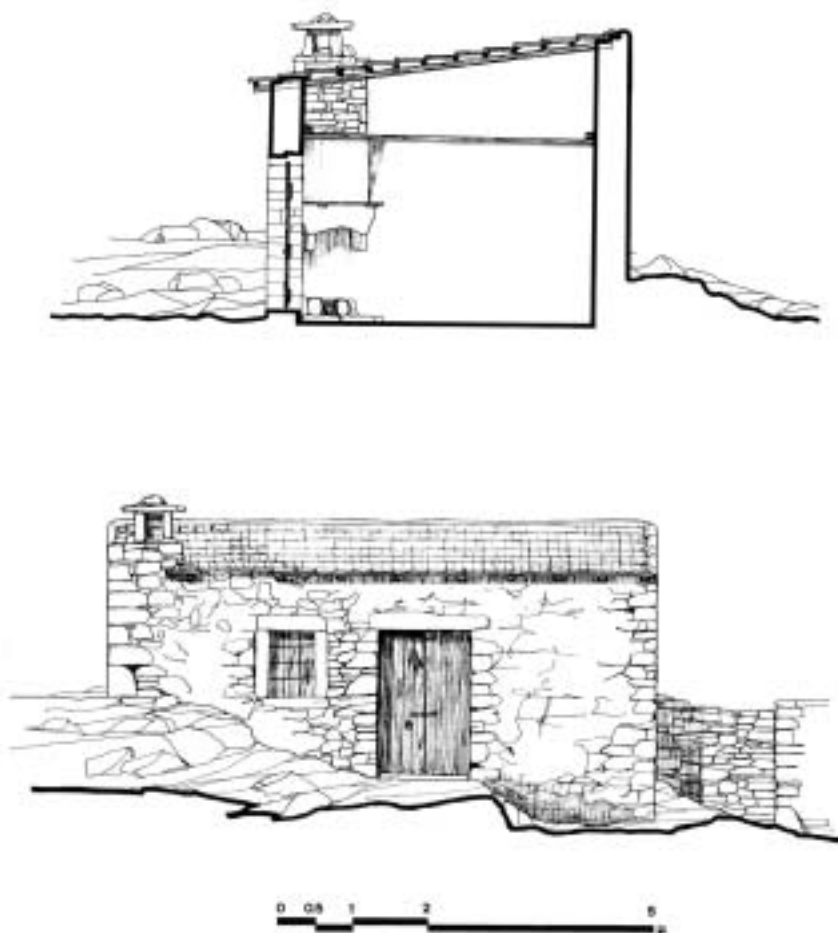
Το κτίσμα είναι αρκετά νέο σε σχέση με τα περισσότερα του οικισμού, πράγμα που διακρίνεται στα καλά διατηρημένα ξύλινα στοιχεία του: στο σκελετό της μονόριχτης στέγης του κυρίως σπιτιού (πιν. 26), στο λιτό αλλά γερό σανιδένιο ταβάνι, στο παράθυρο με τα καρφωτά σκούρα και το εσωτερικό δίφυλλο κούφωμα με τζάμια. Στα δεξιά της εισόδου βρίσκεται η κουζίνα, αριστερά ο χώρος του ύπνου. Το τζάκι είναι χωνευτό έτσι, ώστε ο όγκος της εστίας και ο αηφοράς να εξέχουν προς τα πίσω, μέσα στον αχειώνα, διάταξη μάλλον ασυνήθιστη³¹⁴. Αμέσως αριστερά του τζακιού βρίσκεται ο σταμνοτάτης (πιν. 15α). Στους τοίχους υπάρχουν δύο ντουλάπια με κασώματα και ξύλινα μονά φύλλα (εικ. 15). Το δωμάτιο είναι σοβατισμένο και ασπρισμένο και οι εξωτερικοί τοίχοι επίσης διασώζουν αποσπασμένους σοβάδες, πολυτέλειες άγνωστες στα παλαιότερα σπίτια.

³¹³. Το παράθυρο είναι μάλλον μικρό και χαμηλό, με λόγο διαστάσεων 1.4 περίπου. Όπως είναι γνωστό, οι διαστάσεις των παραθύρων αυξάνουν στα νεότερα παραδείγματα (βλ. Γρασία-Ρούση, 32). Τα ραδινά «νεοκλασικά» παράθυρα του τέλους του 19^{ου} αι. με τα χαμηλωμένα τοξωτά ανώφλια έχουν συντελεστή γύρω στο 1.8 (Βαλλιάνος-Κόκκορη, 152).

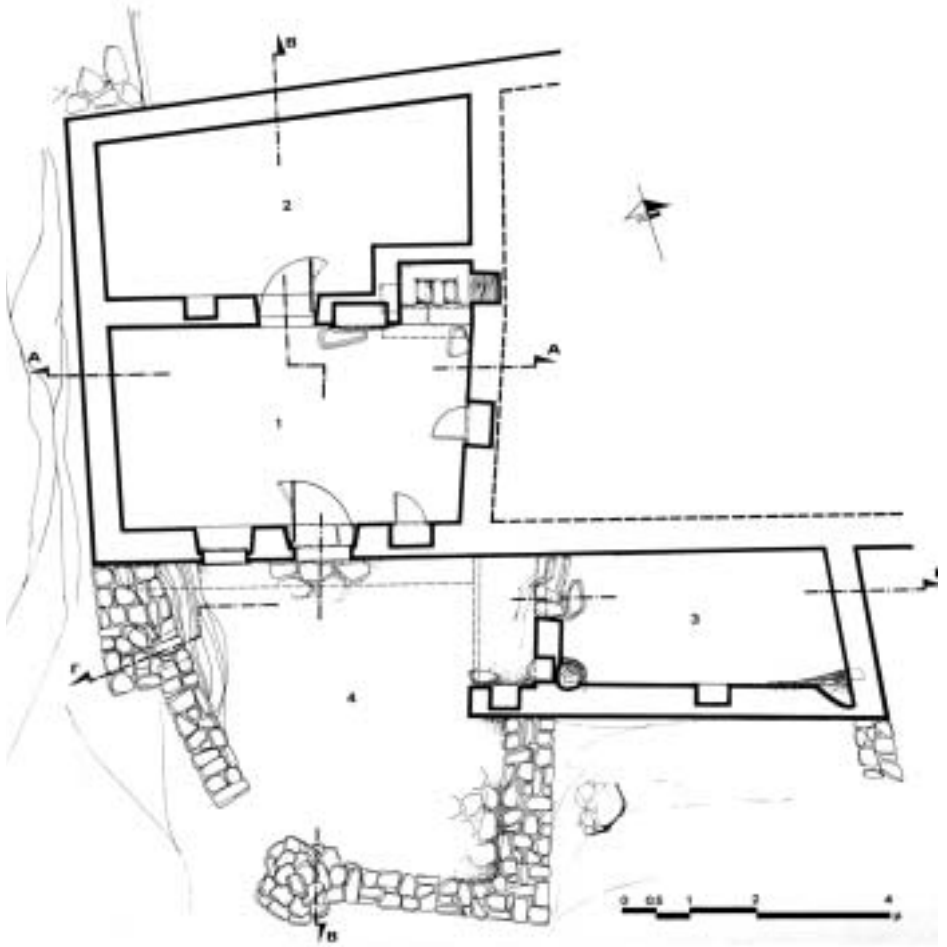
³¹⁴. Πρβλ. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 125, σχ. 150 (οικία Μ. Αποστολάκη, Γεροπόταμος). Ζαγορησίου, 36-37 (Αγαλιανού και Σελιά Αγ. Βασιλείου).

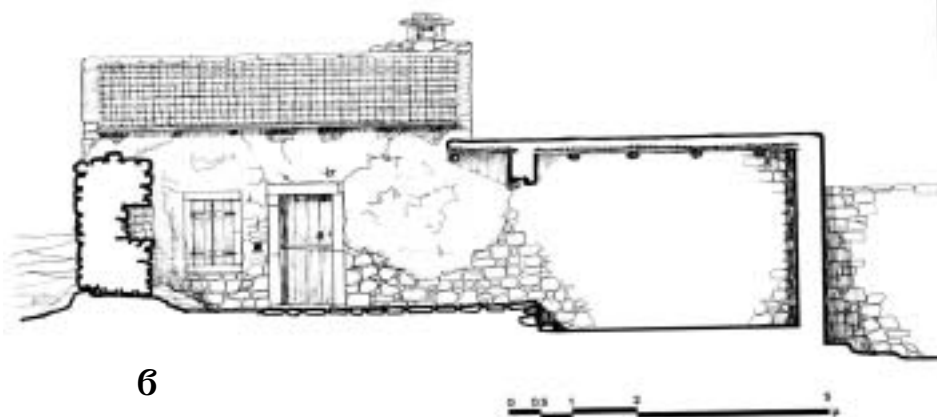
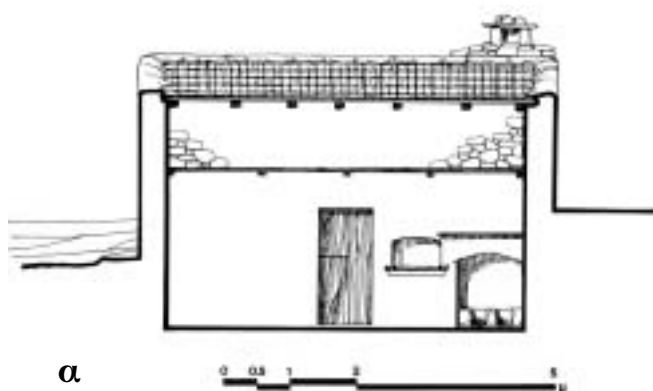
Εκ. 12. Νοφαλιάς: σπίτι της Όλγας, κάτοψη.

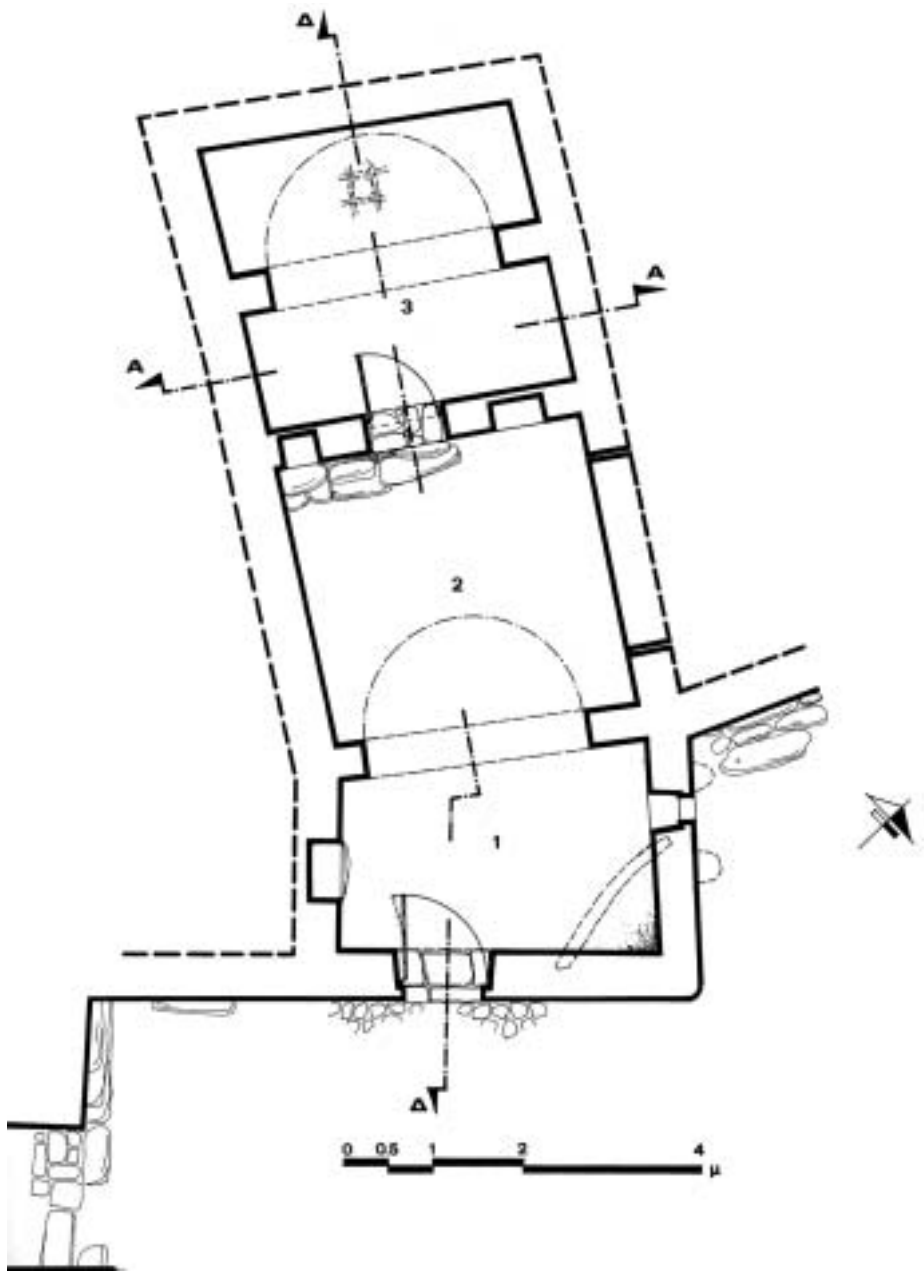
Εκ. 13. Νοφαλιάς: σπίτι της Όλγας, τομή Μ-Μ και πρόσοψη.

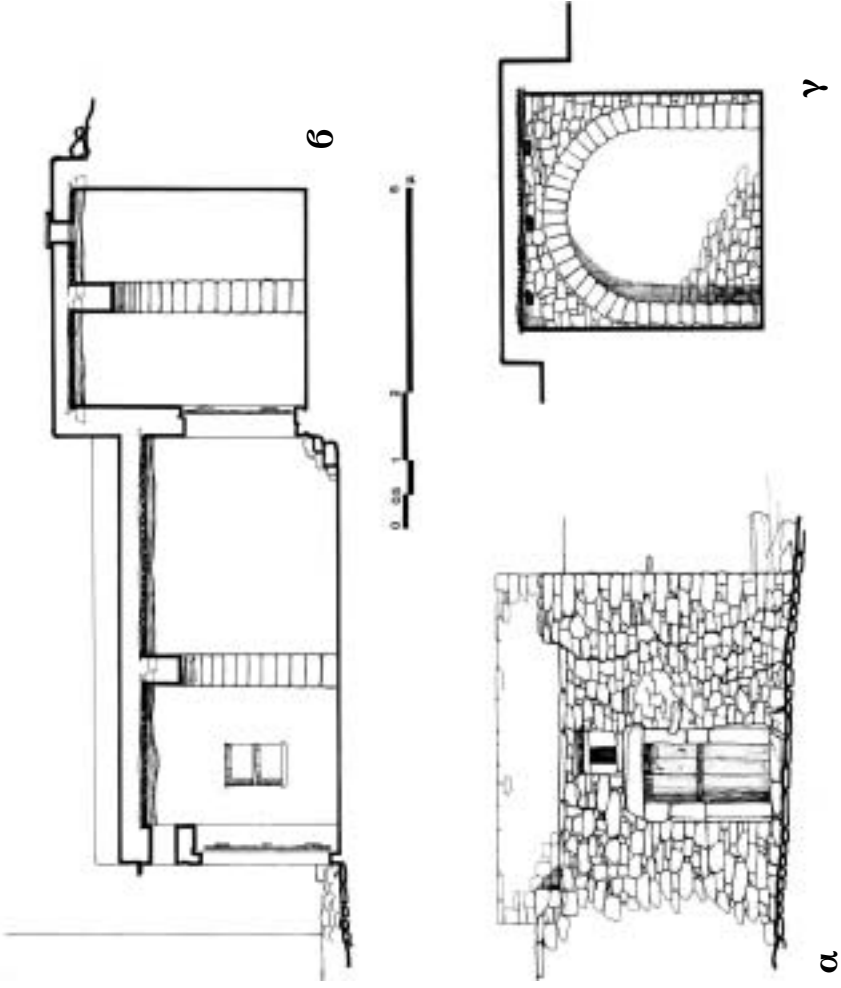
Εκ. 14. Νοφαλιάς: σπίτι του Μαστοροβασίλη, κάτοψη. 1. σπίτι, 2. παράσπιτο, 3. αχίρι, 4. αυλή.

Εκ. 15. Νοφαλιάς: σπίτι του Μαστοροβασίλη. α. τομή Α-Α, β. τομή-όψη Γ-Γ, γ. τομή Β-Β.

Εκ. 16. Νοφαλιάς: σπίτι του Γραμματικάκη, κάτοψη. 1. πόρτεγο, 2. κάμερα, 3. α-χειρώνας.

Εικ. 17. Νοφαλιάς: σπίτι του Γραμματικάκη. α. πρόσοψη, β. τομή Δ-Δ, γ. τομή Α-Α.

Σε σχέση με το σπίτι του Μαστοροβασίλη, εκείνο της Όλας φαίνεται παλαιότερο από την κατάσταση των λιθοδομών του (η κατάσταση των ξύλινων στοιχείων δεν αποτελεί τεκμήριο, επειδή εκείνο είχε εγκαταλειφθεί). Επίσης οι ραδινότερες αναλογίες του παραθύρου στο σπίτι του Μαστοροβασίλη δείχνουν νεότερη ηλικία³¹⁵. Συνεπώς, η αρχική φάση στο σπίτι της Όλας μπορεί να χρονολογηθεί στα 1870 περίπου.

IIα. Στενομέτωπα καμαρόσπιτα

Ο συγκεκριμένος τύπος σπανίζει στο Νοφαλιά και στην περιοχή, ίσως επειδή είναι παλιός και δεν έχουν διασωθεί αρκετά σχετικά παραδείγματα. Τα δύο σπίτια που περιγράφονται εδώ είναι εμφανώς παλαιότερα από τα υπόλοιπα του οικισμού και ασφαλώς το γεγονός δεν οφείλεται σε σύμπτωση.

5. Το σπίτι του Γραμματικάκη (εικ. 3/14)

Βρίσκεται απέναντι και στα δυτικά του ναού του προφήτη Ηλία. Σύμφωνα με αφηγήσεις ηλικιωμένων Νοφαλιωτών, χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία από το 1840 περίπου, ενώ προηγουμένως ήταν μέρος συγκροτήματος που ανήκε στη μονή του παλαιού Προφήτη Ηλία. Το συγκεκριμένο συγκρότημα είναι από τα παλαιότερα σωζόμενα κτίσματα στο Νοφαλιά, η κατάστασή του όμως είναι κακή: οι κουρασμένες και βαθιά ρηγματωμένες λιθοδομές του δείχνουν καθαρά τους αιώνες της ηλικίας του και απειλούνται με άμεση κατάρρευση (πιν. 27).

Το στενομέτωπο που παρουσιάζεται εδώ περιλαμβάνει δύο διαδοχικά καμαρόσπιτα (εικ. 16), το κυρίως σπίτι και πίσω του τον αχειριώνα³¹⁶. Το μοναδικό άνοιγμα είναι η θύρα, με χονδρολαξευμένο ορθογωνικό λίθινο πλαίσιο και κούφωμα με πανωπόρτι. Επάνω από το υπέρθυρο ανοίγεται στενή θυρίδα και μια δεύτερη στον ανατολικό τοίχο του πορτέγου. Στην οροφή του αχειριώνα υπάρχει αχερότρυπα, ίσως μεταγενέστερη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο καμάρες του σπιτιού, με καθαρή μορφή θυζαντινού ημικυκλικού τόξου (άνοιγμα 2.5 μ.), μοναδικό παράδειγμα στο Νοφαλιά (εικ. 17). Προφανώς, το μικρό πλάτος του χώρου (3.40 μ.) επέβαλε τη μορφή αυτή. Η κατεργασία των αψιδολίθων τους είναι μέτρια, με αρμούς υπολογίσιμου πλάτους. Η πανομοιότυπη εμφάνιση των δύο φερόντων στοιχείων επιτρέπει το συμπέρασμα ότι το διπλό καμαρόσπιτο κατασκευάστηκε συγχρόνως.

³¹⁵. Ο λόγος των διαστάσεων του παραθύρου είναι 1.7. Το γεγονός ότι, αν και ισόγειο, έχει σκούρα ανοιγόμενα προς τα έξω χωρίς σιδεριά ασφαλείας, είναι πρόσδετη ένδειξη νέας ηλικίας, εφ' όσον το κούφωμα είναι το αρχικό. Η πόρτα του σπιτιού έχει επίσης υψηλό λόγο διαστάσεων, 2.0. Πρβλ. *Γρατσία-Ρούσση*, 32 και *Βαλλιάνου-Κόκκορη*, 118.

³¹⁶. Παρόμοιο παράδειγμα στον Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 52, εικ. 27 (οικία Μωυσάκη).

Στη δεξιά πλευρά του πορτέγου σώζεται το απλό καμαρικό ενός γωνιακού τζακιού³¹⁷ στηριγμένο σε αποφλοιωμένο κούτσουρο, ενώ ο ανηφοράς έχει αφαιρεθεί, προφανώς όταν έγινε η «ψευδοταράτσα» για τη μετατροπή του σπιτιού σε αχίρι.

Στον ανατολικό τοίχο της κάμερας διακρίνεται τρίτο τόξο, στενότερο και χαμηλότερο από τα δύο προηγούμενα, φραγμένο με λιθοδομή. Το σπίτι επικοινωνούσε επομένως με το όμοιας μορφής παρακείμενό του, στενομέτωπο επίσης³¹⁸. Η λιθοδομή πληρώσεως έχει την ίδια σχετικά άτεχνη εμφάνιση με τους αρχικούς τοίχους, άρα η τείχιση του τόξου δεν είναι πρόσφατη. Πιθανότατα αντιστοιχεί στην επέμβαση με την οποία το οίκημα μετατράπηκε σε συγκρότημα κατοικιών. Δυστυχώς το παρακείμενο σπίτι ήταν κλειστό και έρημο και δεν υπήρξε δυνατότητα αποτύπωσης του.

6. Το σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη (εικ. 3/15)

Σύμφωνα με αφηγήσεις των ηλικιωμένων ιδιοκτητών του³¹⁹, το σπίτι του προπάππου μου Αρακαδοσταυρούλη και της προγιαγιάς μου Αφροδίτης (γέννηση 1860 περίπου) κατοικήθηκε προηγουμένως από τη μητέρα της Αφροδίτης Μαρία και τον πατέρα της Μαρίας Βασίλη³²⁰. Πιθανότατα κτίστηκε από τους γονείς του Βασίλη. Με βάση αυτά τα στοιχεία η ανέγερσή του τοποθετείται γύρω στα 1780. Δεν ανήκει στον αρχικό πυρήνα του οικισμού, ο οποίος επομένως είναι παλαιότερος.

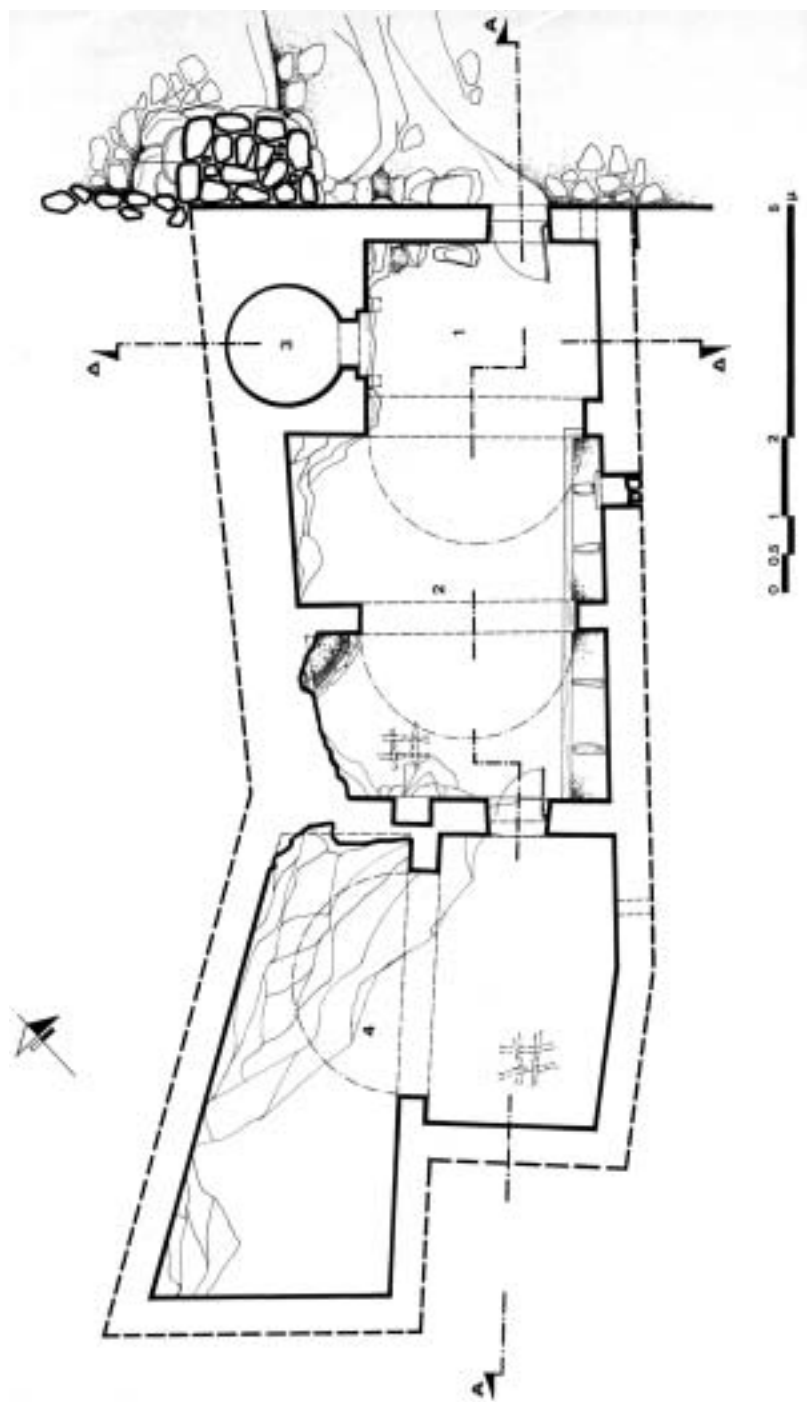
Μπορούμε να φανταστούμε το σπίτι αυτό, μόνο του και σχετικά απομακρυσμένο από τη μονή, σφηνωμένο στους βράχους σε ένα σημείο προστατευμένο από τους ψυχρούς βορειοδυτικούς ανέμους. Με το πέρασμα των χρόνων δημιουργήθηκε γύρω του η «κάτω» γειτονιά του Νοφαλιά. Το δικάμαρο στενομέτωπο σπίτι προηγήθηκε χρονικά του δεύτερου καμαρόσπιτου, που προσαρτήθηκε στο βόρειο άκρο του (εικ. 18) και χρησιμοποι-

³¹⁷. Πρβλ. *Μποζινέκη*, 256: στα στενομέτωπα σπίτια η είσοδος τοποθετείται έκκεντρα στην πρόσοψη, για να χωρέσει στην ίδια πλευρά το γωνιακό τζάκι.

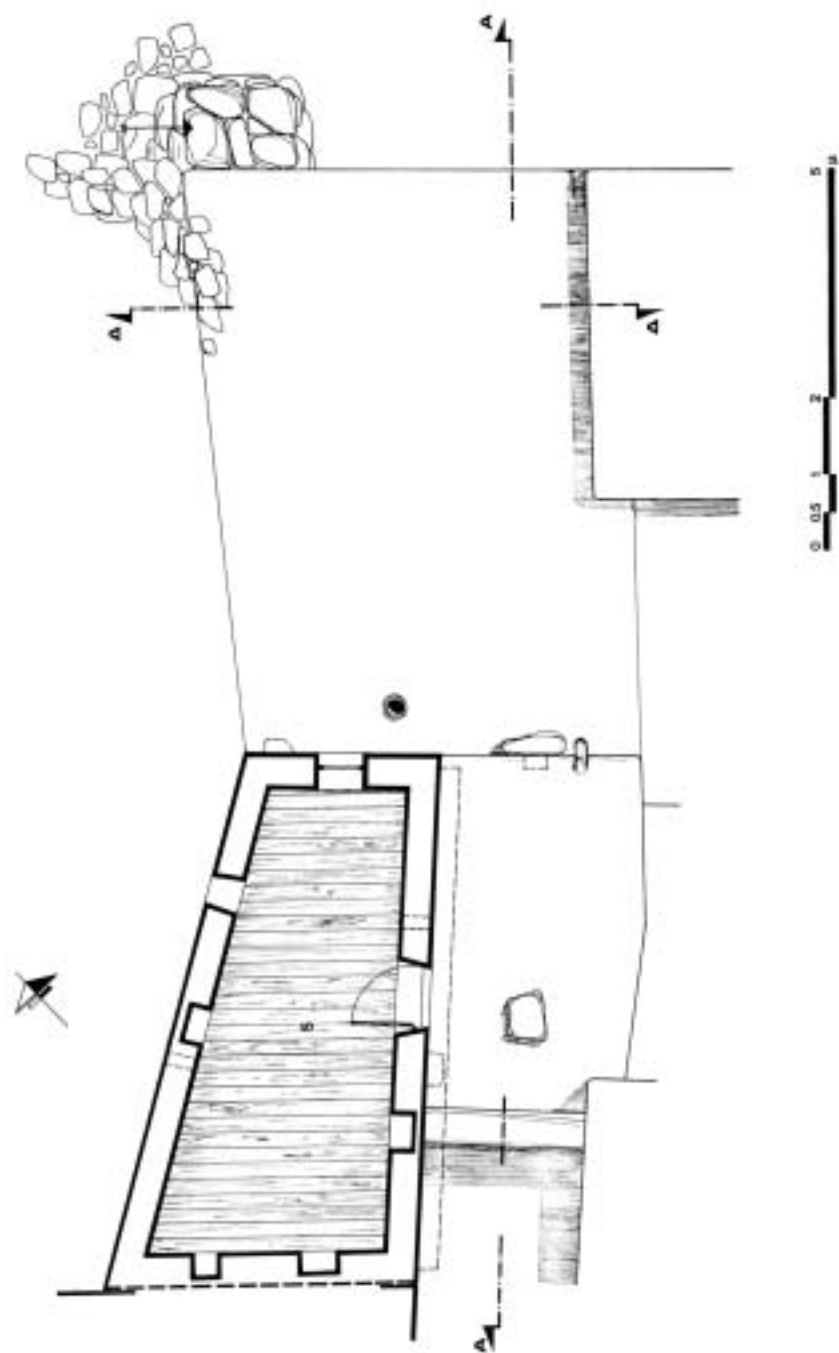
³¹⁸. Η εσωτερική επικοινωνία των σπιτιών συνηθιζόταν κατά την τουρκοκρατία, για να διευκολύνεται η διαφυγή των ενοίκων σε περίπτωση ανάγκης. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 29. *Πετρονώτης*, 120 (σε σπίτια παλαιότερα από τα μέσα του 19^{ου} αι.). *Μποζινέκη*, 233. Πρβλ. Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 180 και 181, σχ. 217 (οικία Γ. Παγκάλου, Πραιτώρια Μονοφαστίου). Στην προκειμένη περίπτωση όμως οφείλεται μάλλον στη διαφορετική αρχική χρήση του οικοδομήματος.

³¹⁹. Ιωάννη και Κατερίνης Κοκολάκη (και των δύο 76 ετών το 1978). Η Κατερίνη (1902-1987) ήταν η νεότερη κόρη του Αρακαδοσταυρούλη και της Αφροδίτης, αδελφή του παππού μου Αρακαδογιώργη (1883-1934).

³²⁰. Ο Αρακαδοσταυρούλης δεν ήταν Νοφαλιώτης. Ο πατέρας του Ιωάννης έφερε το επώνυμο «Φινοκαλιώτης», δηλωτικό της καταγωγής του από το μετόχι Φινοκαλιάς, το ο-

Εικ. 18. Νοφαλιός: σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη, κάτω η ισόγειο. 1. πόρτεγο, 2. σπίτι, 3. φούρνος, 4. αχειριώνας.

Εικ. 19. Νοφαλιάς: σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη, κάτωη δώματος και οντάς.

ήθηκε ως αχειρίωνας. Ο οντάς επάνω από τον αχειρίωνα (εικ. 19) είναι η τελευταία και νεότερη προσθήκη (αρχές 20^{ού} αιώνα).

Το αρχικό καμαρόσπιτο είναι χαρακτηριστικό δείγμα του στενομέτρωπου τύπου, στον οποίο αναγνωρίζονται αμυδρές μνήμες του σκοτεινού αρχαϊκού μεγάρου³²¹ (εικ. 18). Αποτελείται από τρεις διαδοχικούς χώρους, τους οποίους ορίζουν δύο ανεπαίσθητα οξυκόρυφες καμάρες από χονδροειδώς λαξευμένους θολίτες. Η βορειοδυτική πλευρά είναι ημιύπογεια και ο αντίστοιχος μακρός τοίχος εν μέρει σκαμμένος στο βράχο (εικ. 20). Τόσο οι καμάρες, με τις εμφανείς ατέλειες στη χάραξη και την κατασκευή τους, όσο και οι τραχιές λιθοδομές των τοίχων μαρτυρούν χρόνια δύσκολα και στερημένα³²². Τα μοναδικά ανοίγματα είναι η πόρτα και μια φωτιστική οπή-ανηφοράς στην οροφή, στο βάθος, μετά τη δεύτερη καμάρα. Η θυρίδα στο νότιο τοίχο του μεσαίου χώρου κλείστηκε με την ανέγερση του διπλανού νεότερου σπιτιού. Η πόρτα έχει οριζόντιο ανώφλι από ολόσωμο πελέκι, όχι όμως πελεκητά πορτομάγουλα, που προφανώς αποτελούσαν πολυτέλεια³²³. Το θυρόφυλλο της είναι βαρύ, συμπαγές, χωρίς πανωπόρτι (πιν. 28). Μοναδικό επί πλέον στοιχείο στην όψη είναι η επιτοίχια κουτσουνάρα.

Στο εσωτερικό του σπιτιού υπάρχουν τα πάντα, σαν να έπρεπε να είναι συνεχώς έτοιμο να αντιμετωπίσει επίθεση ή βαρυχειμωνιά. Στη βορειοδυτική πλευρά του πορτέγου βρίσκεται ο φούρνος, υπόγειος, χωρίς ανηφορά (εικ. 18, 20), πράγμα που μάλλον θα δημιουργούσε πρόβλημα απαγωγής του καπνού κατά τη χρήση του. Στο δάπεδο, δίπλα του, διακρίνονται υπολείμματα παραδιάς. Πιθανώς θα υπήρχε οπή ανηφορά στην οροφή, επάνω από αυτήν, η οποία κλείστηκε κατά την αντικατάσταση του χωμάτινου δώματος με «ψευδοταράτσα».

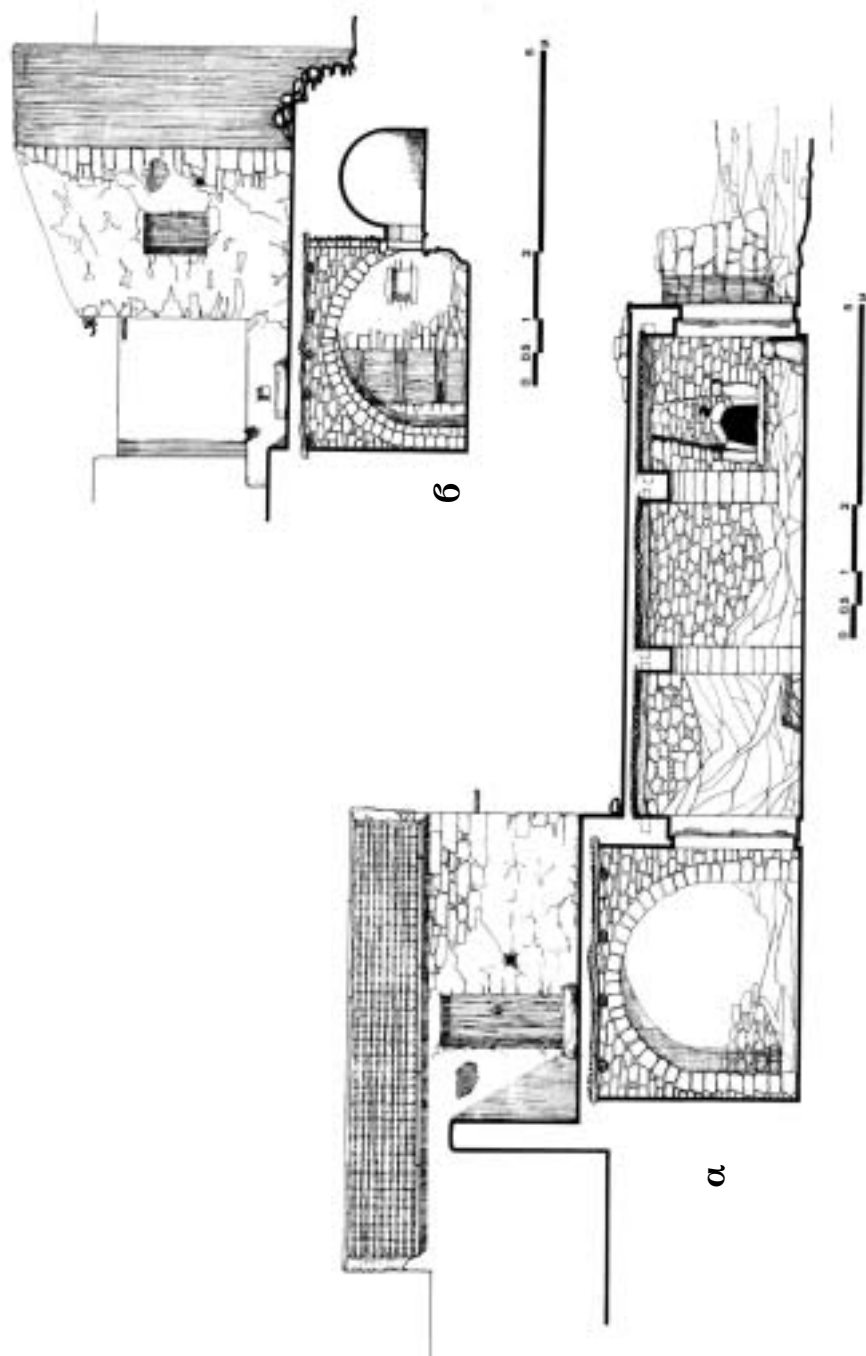
Η διάρθρωση της κάτοψης δείχνει ότι ο προς την είσοδο χώρος, το πόρ-

ποίο υποκαταστάθηκε από το παρωνύμιο «Αρακάς». Η προγιαγιά μου Αφροδίτη είχε αφηγηθεί στον πατέρα μου Σταύρο Γ. Αρακαδάκη ότι η γιαγιά της (σύζυγος του Βασίλη) ήταν ανάμεσα στα γυναικόπαιδα που κατέφυγαν στο σπήλαιο της Μιλάτου το 1823, κατόρθωσε όμως να διαφύγει και να σωθεί κατά τη μεταφορά των αιχμαλώτων στη Σπιναλόγκα. Για το γνωστό επεισόδιο της σφαγής στο σπήλαιο της Μιλάτου βλ. Θεοχ. Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, 336.

³²¹. Γ. Μέγας, «Ζητήματα ελληνικής λαϊκής αρχιτεκτονικής», *Λαογραφία*, ΙΔ' (1952), 309. Ο ίδιος, *Ελληνική οικία*, 33. *Hatzimichali*, 176 (παρόμοιο παράδειγμα, διαφέρει μόνον η θέση της εστίας). Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 190. Ο *Πετρονώτης*, 123, παρατηρεί ότι οι ρίζες του στενομέτρωπου σπιτιού δεν είναι απαραίτητως αρχαίες και ότι η προτίμηση στον συγκεκριμένο τύπο ίσως να οφείλεται κυρίως σε λόγους ασφαλείας.

³²². Αμέσως μετά την αναταραχή που έφερε στην Κρήτη η επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770), για την οποία βλ. ενδεικτικά Θεοχ. Δετοράκη, *ό.π.*, 307-312.

³²³. *Βαλλιάνος-Κόκκορη*, 116: οι ορθογωνικές πόρτες χωρίς λίθινο πλαίσιο αποτελούν παλαιά μορφή, προ του 17^{ου} αι.

Εικ. 20. Νοφαλιάς: σπήτι του Αρακαδοσταουρούλη. α. τομή Α-Α, β. τομή Β-Β.

τεγο, είχε εξ αρχής τη χρήση του φουρνόσπιτου, διαβατικού και σταύλου για μικρά ζώα. Στους δύο επόμενους χώρους κατανέμονταν όλες οι υπόλοιπες λειτουργίες³²⁴. Οι ματζαδούρες, που υπάρχουν σήμερα στους εσωτερικούς χώρους (εικ. 18), προστέθηκαν μετά την οριστική μετατροπή του σπιτιού σε αχίρι.

Το δεύτερο καμαρόσπιτο-αχειριώνας έχει ασύμμετρη κάτοψη, μέρος της οποίας καταλαμβάνει και πάλι ο φυσικός βράχος. Η «λειψή» κάτοψη επιβεβαιώνει το γεγονός ότι πρόκειται για προσθήκη, που έγινε αφού είχε κτιστεί το διπλανό σπίτι. Η πόρτα προσπέλασης στον αχειριώνα ίσως να διανοίχθηκε εκ των υστέρων: στην αρχική κάτοψη δεν είναι βέβαιο αν υπήρχε δεύτερη είσοδος από το βορρά, παρά την ύπαρξη παρόμοιας διάταξης στο σπίτι από το Πλακομούρι. Η βαριά πόρτα του αχειριώνα ανοίγει προς το σπίτι, ώστε να μπορεί να κλείνεται από έξω και να γεμίζεται ο χώρος με άχυρο από την οροφή.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της κάτοψης του αχειριώνα προστέθηκε οντάς με μονόριχτη στέγη και προσπέλαση από το δώμα του ισογείου (εικ. 19-20). Οι τοιχοποιίες του είναι επιμελέστερης κατασκευής από εκείνες του σπιτιού και οπτικά διαφοροποιείται έντονα από αυτό (πιν. 29). Έφερε εξωτερικά επιχρίσματα, που έχουν καταστραφεί σε σημαντικό βαθμό. Το δάπεδο του χώρου αποτελείται από χονδρές τάβλες πλάτους 20 εκ. χωρίς ενδιάμεση στήριξη³²⁵, ενώ η ξυλοκατασκευή της στέγης είναι εμφανής εσωτερικά. Τα ανοίγματά του, πόρτα και παράθυρο, έχουν απλά καρφωτά κουφώματα. Άλλοτε είχε χρησιμοποιηθεί ως αργαστηρόσπιτο.

11β. Πλατυμέτωπα καμαρόσπιτα

Στον τύπο αυτόν κατατάσσεται η πλειονότητα των παλιών Νοφαλιώτικων σπιτιών. Συνήθως τα σπίτια συνοδεύονται από ένα τουλάχιστον ακόμη βοηθητικό χώρο.

³²⁴. Παρόμοια παραδείγματα δικάμαρων σπιτιών βλ. στους *Κρεμμυδιώτη*, 102-104 και εικ. 42 (από το συνοικισμό Πλακομούρι του Σκινιά, με δεύτερη είσοδο στη θόρεια στενή πλευρά, απέναντι από την κύρια, δίπλα στην οποία θρισκόταν ο φούρνος). *Βασιλειάδη*, *Κρητικό σπίτι*, 191, σχ. 232 (Αβρακόντες Λασιδίου, εξελικτικά ένα βήμα πριν από τον τύπο που μας απασχολεί, με ημιυπαίθριο χώρο στην πρόσοψη, όπου βρίσκεται ο φούρνος) και ιδίως 192, σχ. 234 (Τζερμιάδω, διαρρύθμιση σχεδόν πανομοιότυπη με το σπίτι που εξετάζουμε). Επίσης, *Μποζινέκη*, 264, σχ. 94 (Καλαμίτσι Χανίων). *Τριποδάκη*, *Λασήδι*, 293, σχ. 3 (οικία Μιλτ. Γραμματικάκη, με τετράγωνη, σχεδόν πλατυμέτωπη κάτοψη, αλλά το φούρνο στην ίδια θέση, δεξιά στο πόρτεγο, όπως στο σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη). *Γεωργιάδη*, 133, εικ. 20 (ο πρώτος χώρος δημιουργήθηκε με το κλείσιμο της καμάρας, που υπήρχε στον ημιυπαίθριο της πρόσοψης).

³²⁵. Πρβλ. *Κωστάκη*, 83.

7. Το σπίτι του Κακουδοδημήτρη³²⁶ (εικ. 3/17)

Βρισκόταν σε απόμερη θέση στο ΒΔ. άκρο του οικισμού και είχε κτιστεί γύρω στα 1880. Οι αλλοδαποί νέοι ιδιοκτήτες του το κατεδάφισαν και έκτισαν στη θέση του δώροφο εξοχικό.

Το κτίσμα περιελάμβανε το κυρίως σπίτι και δίπλα του σε παράθεση το αχίρι (εικ. 21). Η είσοδος του σπιτιού είχε οριζόντιο υπέρθυρο και κούφωμα με πανωπόρτι, στηριγμένο σε κάσα μάλλον σύγχρονή του και όχι σε μάσकुλα πακτωμένα στη λιθοδομή, όπως συνηθίζεται. Στο πόρτεγο υπήρχαν δύο στενές θυρίδες-σμαγδάλια (εικ. 22). Η χαμηλωμένη καμάρα ήταν αρκετά επιμελημένης κατασκευής. Το τζάκι ήταν χωνευτό, ενώ η τεταρτοσφαιρική αντηρίδα επάνω από το ξύλινο γείσο του καμαρικού αποτελούσε μια ελάχιστη διακοσμητική νότα (εικ. 22).

Στο αχίρι υπήρχαν τρεις ματζαδούρες με χείλη από ξύλο. Μπροστά στην είσοδο του αχιριού σχηματιζόταν μικρή υπαίθρια μάντρα, στην οποία υπήρχε μία ακόμη χαμηλή ματζαδούρα, χωνευτή στον τράφο που είχε το ρόλο αναλήμματος και περιφραξης. Η πρόσοψη του σπιτιού σκιαζόταν από θαλερή κρεβατίνα.

8. Το σπίτι της Δοξανιάς [Πρατσίνη] (εικ. 3/18)

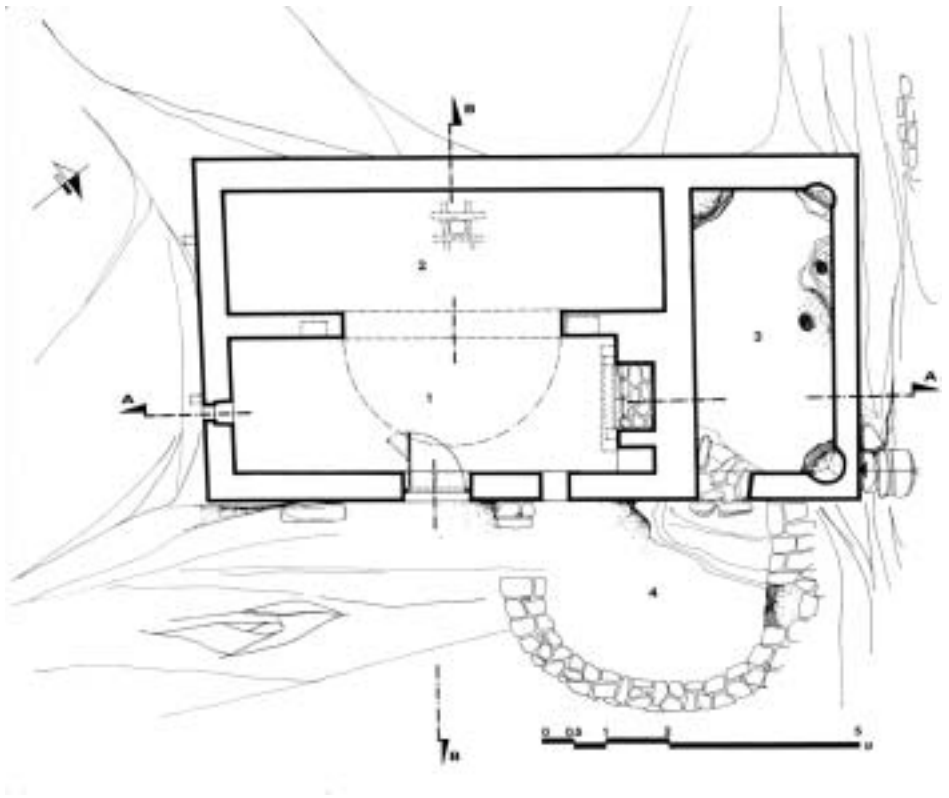
Το σπίτι αυτό βρίσκεται επίσης στη γειτονιά των Αρακάδων. Είναι πολύ νέο (ανέγερση 1920-1925), διατηρεί όμως όλα τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού μονοκάμαρου σπιτιού (εικ. 23). Ο μάστορας που το έκτισε ήταν ο Αρακαδοσταυρούλης, ενώ το τζάκι και το φούρνο κατασκεύασε ο Ιωάννης Κοκολάκης. Μορφολογικά και λειτουργικά παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το σπίτι του Κακουδοδημήτρη.

Οι επιμελημένες λιθοδομές και η καλή κατασκευή της ημικυκλικής καμάρας υπογραμμίζουν το γεγονός ότι το σπίτι ανήκει σε περίοδο ηρεμίας και σχετικής ευμάρειας. Σε μεταγενέστερη φάση τού έγιναν διαδοχικές προσθήκες, πάντοτε σε γραμμική διάταξη προς τα ανατολικά³²⁷: παράσπιτο με προσπέλαση από το πόρτεγο, αχειρώνας, αχίρι και υπαίθρια μάντρα.

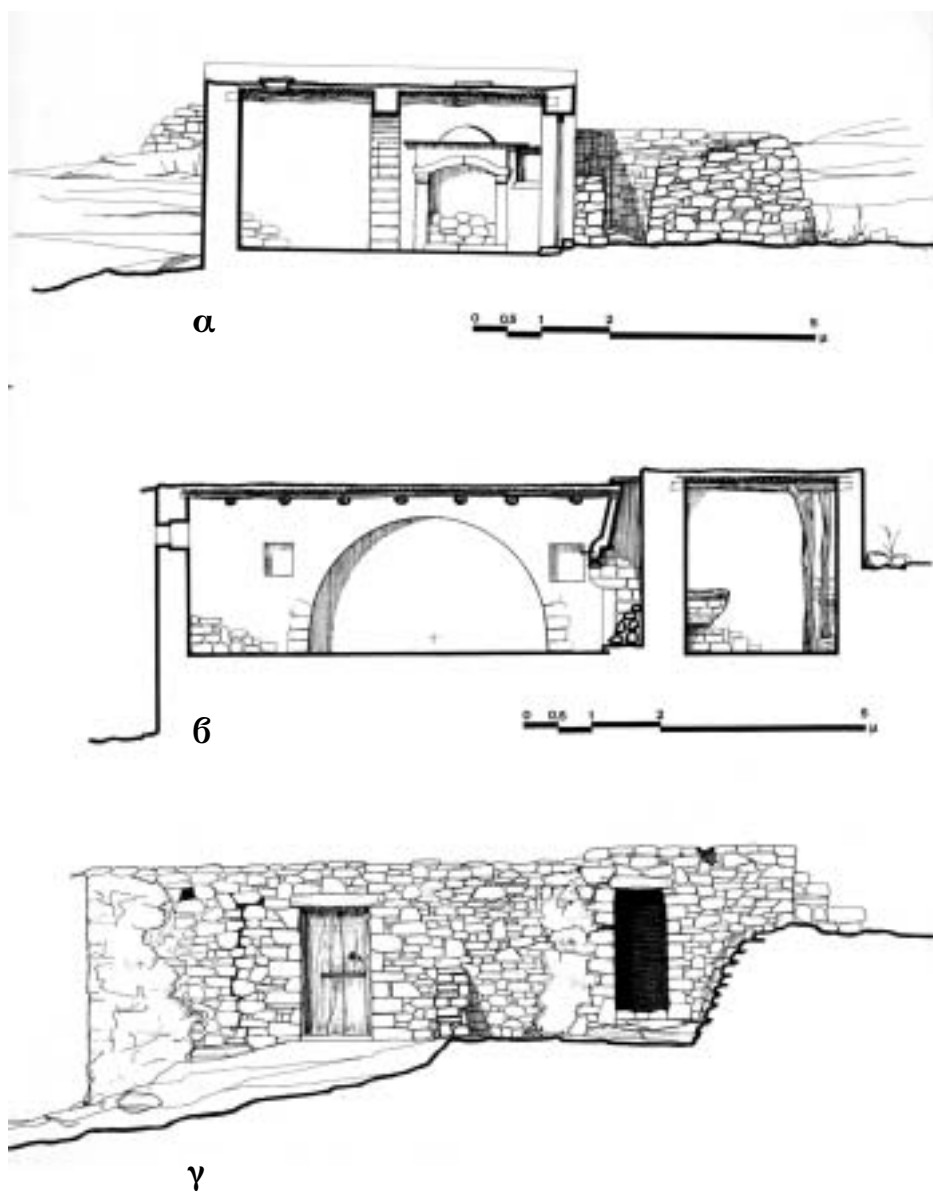
Το άνοιγμα της εισόδου έχει αναλογία διαστάσεων 1.8 και φέρει ορθογωνικό λίθινο πλαίσιο και κούφωμα με πανωπόρτι. Επάνω από το οριζόντιο ανώφλι ανοίγεται στενή θυρίδα αερισμού και φωτισμού, ενώ λίγο δεξιότερα προεξέχει από την τοιχοποιία η γνωστή βασιλικόπλακα (εικ. 24).

³²⁶. Το α' συνδυαστικό Κακουδο- σημαίνει τον άσχημο και κακοφτιαγμένον άνθρωπο, βλ. Πιτυκάκη, *Λεξικό*, Α', 380, λ. κακουδιά και *Ξανθινάκη*, 209, λ. κακούδης ή κακούδης (ο).

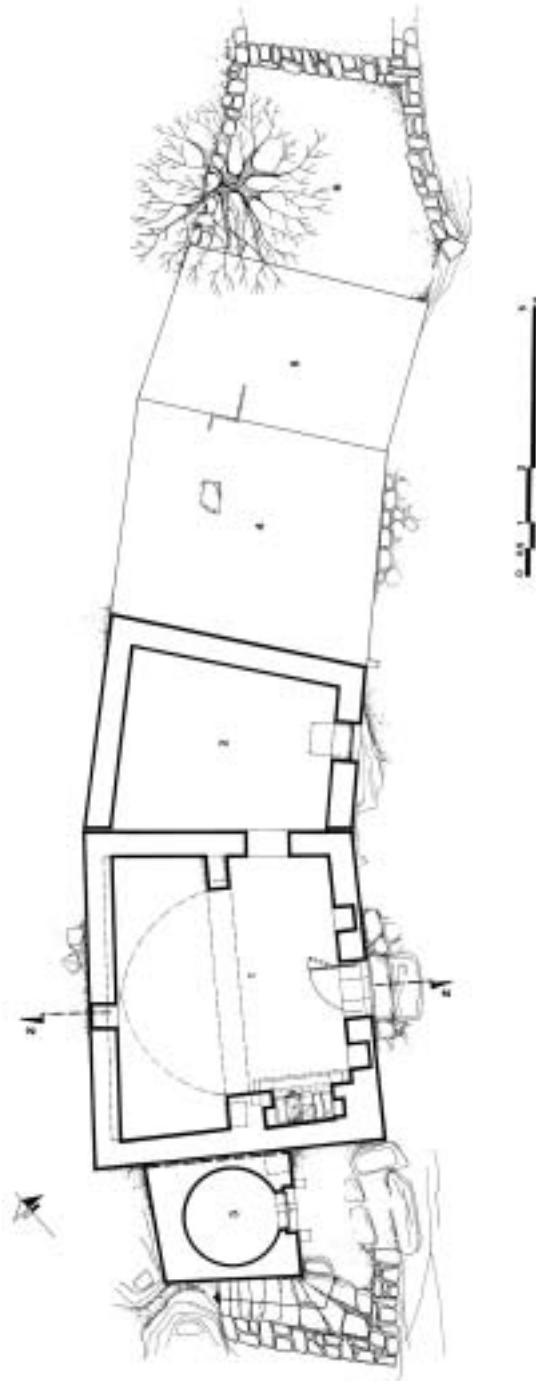
³²⁷. Βλ. παρόμοια γραμμική διάταξη τεσσάρων χώρων σε σπίτι στην Κάλυβο Μυλοποτάμου: *Ζαγορησίου*, 145.

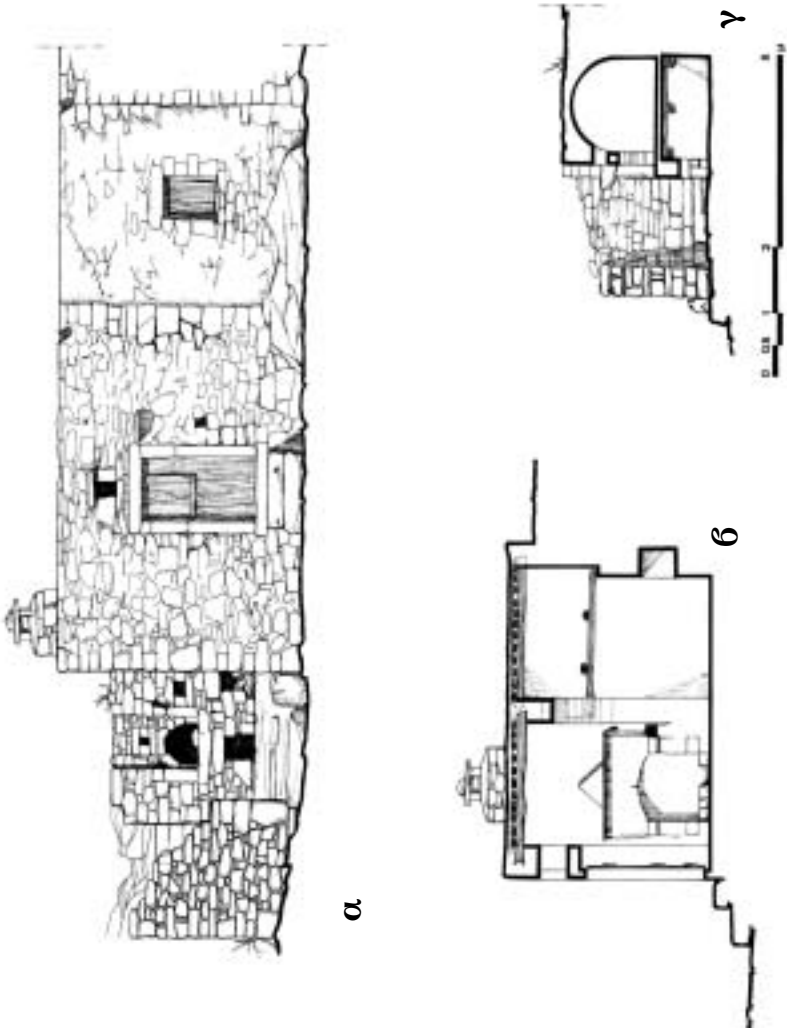
Εκ. 21. Νοφαλιάς: σπίτι του Κακουδοδημήτρη, κάτοψη. 1. πόρτεγο, 2. κάμερα (α-
χειρώνας), 3. αχίρι, 4. υπαίθρια μάντρα.

Εικ. 22. Νοφαλιάς: σπίτι του Κακουδοδημήτρη. α. τομή Β-Β, β. τομή Α-Α, γ. πρόσοψη.

Εικ. 23. Νοφαλιάς: σπίτι της Δοξαριάς, κάτοψη. 1. σπίτι, 2. παράσπιτο, 3. φούρνος, 4. αχειρώννας, 5. αχίρι, 6. υπαίθρια μάντρα.

Εικ. 24. Νοφαλιάς: σπίτι της Δοξανιάς. α. πρόσοψη, β. τομή Z-Z, γ. αξονική τομή στο φούρνο.

Το τζάκι είναι χωνευτό. Επάνω από το ξύλινο γείσο του σχηματίζεται κι εδώ τριγωνική αντηρίδα (εικ. 24). Ο τοίχος στο βάθος της κάμερας εμφανίζει προεξοχή για τη στήριξη σκελετού από δοκάρια, τα οποία υποβάσταξαν πρόχειρο μεσοπάτωμα-αποθήκη ζωοτροφών.

Ο φούρνος εφάπτεται στη βορειοδυτική στενή πλευρά του σπιτιού. Είναι ευρύχωρος, με διάμετρο 1.8 μ. και καλύπτεται με χωμάτινο δώμα. Στην πρόσοψή του υπάρχουν οι γνωστοί κάνοι και το αρθρούνι πάνω από τον πόρο του, ενώ κάτω από το δάπεδό του διαμορφώνεται αποθηκευτικός χώρος (πιν. 30α).

9. Το σπίτι της Κρουσταλλένιας [Σπανάκη] (εικ. 3/19)

Ενδιαφέρον παράδειγμα σπιτιού, το οποίο λίγο μετά την αποτύπωσή του (1978) παραμορφώθηκε από αυθαίρετη ριζική ανακαίνιση. Αποτελείται από το καμαρόσπιτο, το παράσπιτο και ευρύχωρη αυλή, με μικρό πατητήρι και κλειστή στέρνα (σαρνίτσι) (εικ. 25-26). Πολλά από τα αρχικά επί μέρους χαρακτηριστικά του μαρτυρούσαν τη σχετικά νέα ηλικία του (110 χρόνια περίπου) και το γεγονός ότι ήταν «νοικοκυρόσπιτο», όχι κατοικία φτωχών βοσκών³²⁸:

Οι τοιχοποιίες του ήταν επιχρισμένες μέσα-έξω και το εσωτερικό του ασπρισμένο. Η είσοδος και το ραδινό παράθυρο της πρόσοψης (αναλογίες διαστάσεων 2.1 και 1.8 αντίστοιχα) έφεραν νεότερα ξύλινα κουφώματα της «Πρόνοιας», μέσα σε πελεκητά ορθογωνικά λίθινα πλαίσια (πιν. 31).

Η καμάρα στο εσωτερικό του σπιτιού είναι ελάχιστα οξυκόρυφη. Στη δεξιά παραστάδα της ήταν εντοιχισμένος ο σταμνοτάτης. Το δεξιό κουλτούκι του πορτέγου φιλοξενούσε τα λαδοπίθαρα και μια ξύλινη κρεμαστή πιατοθήκη. Στο απέναντι κουλτούκι διασώθηκε το χωνευτό τζάκι, με το τόξο του καμαρικού του διαμορφωμένο από μικρούς αψιδολίθους, με λειτουργική διπλή παραδιά και πολλές βοηθητικές θυρίδες (εικ. 25-26).

Το σπίτι διέθετε δύο καλής κατασκευής σοφάδες, ένα στην κάμερα και ένα στο παράσπιτο-υπνοδωμάτιο. Δίπλα στην ενδιάμεση πόρτα προς το τελευταίο βρισκόταν και η κασέλα του ρουχισμού (πιν. 14).

Στην αυλή, κάτω από το παράθυρο, υπήρχε κτιστή πεζούλα. Δίπλα, στον τοίχο, μια δεματαρά για το χτήμα ή την οικοσίτη αίγα και ψηλότερα, σπανιότατη λεπτομέρεια, ένα λαξευτό λίθινο στήριγμα για τη σημαία (εικ. 26). Το σπίτι δεν διέθετε αχίρι. Πιθανώς ο νοικοκύρης θα είχε να κάμει σε κάποιο παρακείμενο, όπως συμβαίνει μερικές φορές ανάμεσα σε συγγενείς ή φίλους³²⁹.

³²⁸. Πρβλ. *Κρεμμυδιώτη*, 110-115, σπίτι με σύνδετη κάτοψη από τις Περονίδες με αυλή και σαρνίτσι, αλλά και χώρους σε όροφο.

³²⁹. Πρβλ. *Δεβλέτογλου*, 66-67.

Δίπλα στο βαθύ πατητήρι, ένα στενό λίθινο κλιμακοστάσιο οδηγούσε στο δώμα της στέρνας, που το περιέβαλλε κτιστό στηθαίο (μπεντενάκι) από λιθοδομή, με ευρύχωρη θυρίδα για τη φύλαξη της ασκοντάβλας σε έναν από τους τοίχους του (εικ. 4, 25). Στο ταρατσάκι αυτό, με τον βορειοανατολικό προσανατολισμό και την ωραία θέα προς τη θάλασσα, μπορούσαν να καθήσουν οι νοικοκυραίοι τις θερμές καλοκαιρινές νύκτες και να ροζονάρουν³³⁰ πίνοντας τη ρακή τους.

10. Το σπίτι του Καρμαλίγκο³³¹ (εικ. 3/20, 4/2)

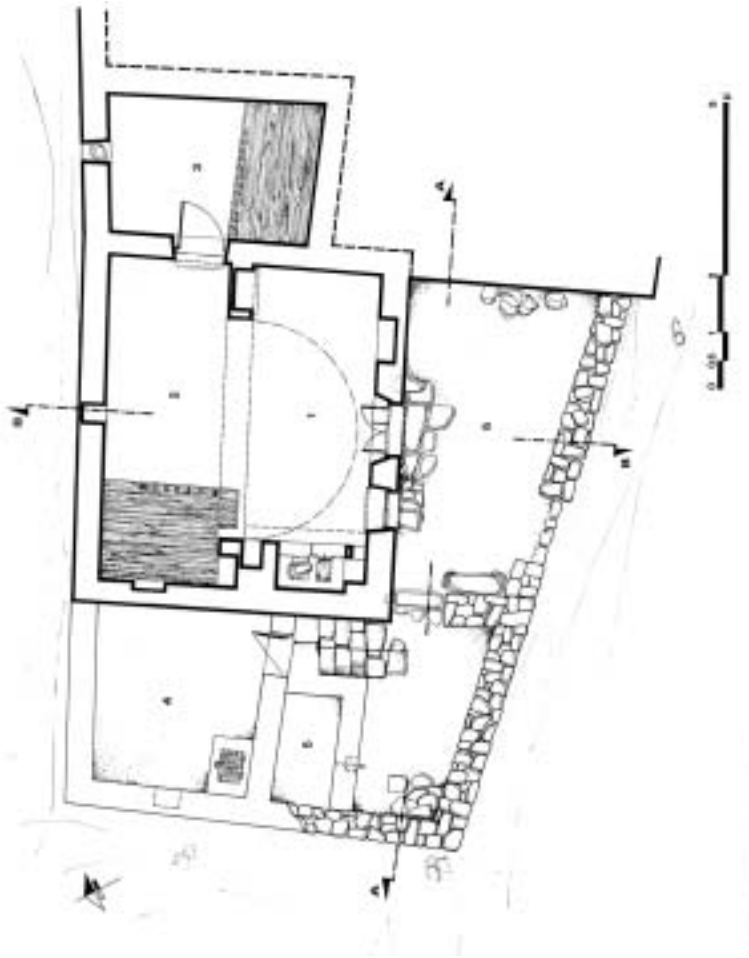
Ενδιαφέρον καμαρόσπιτο στη γειτονιά των Αρακάδων, σήμερα ιδιοκτησίας του νεότερου γιου τού Αρακαδογιώργη Ανδρέα Αρακαδάκη, με τους χώρους σε διάταξη Γ και υποτυπώδη αυλή (πιν. 32). Η χρονολογία ανέγερσής του δεν είναι γνωστή, η μορφολογία του όμως υποδηλώνει ηλικία 130-140 ετών τουλάχιστον (εικ. 27-28).

Το σπίτι αυτό πρέπει να υπήρξε το πρότυπο σύμφωνα με το οποίο έκτισε ο Αρακαδοσταυρούλης το σπίτι της θυγατέρας του Δοξανιάς, που παρουσιάστηκε παραπάνω. Οι ομοιότητες εντοπίζονται στην ημικυκλική καμάρα, την εξώθυρα με το λίθινο πλαίσιο και το θυριδάκι³³², το σχεδόν πανομοιότυ-

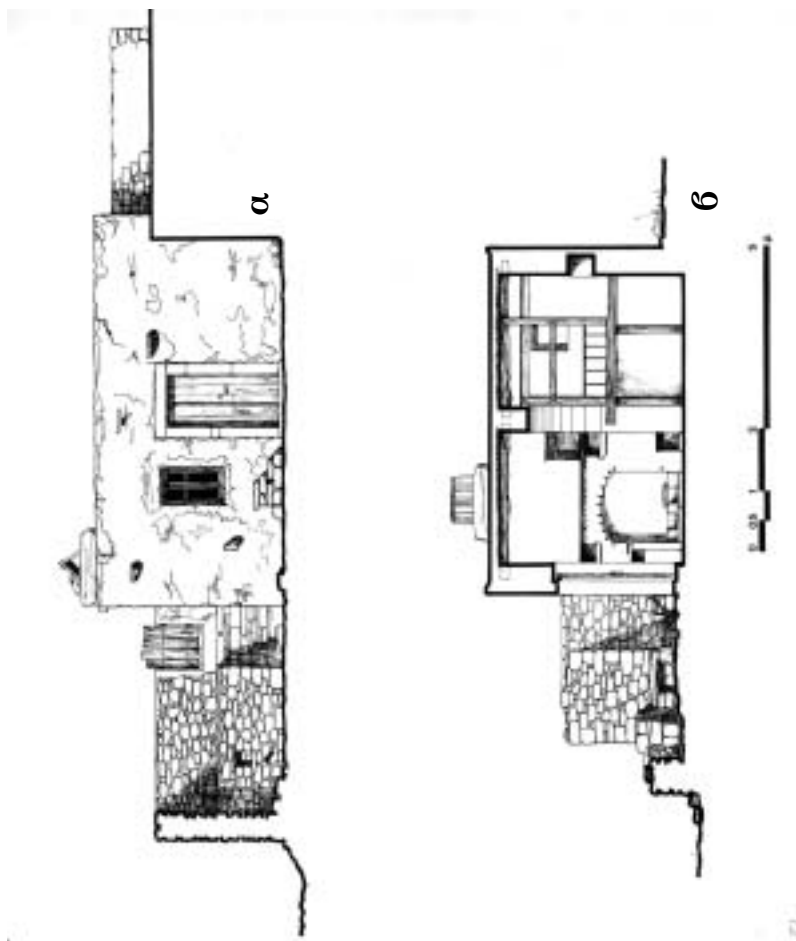
³³⁰. Ροζονάρω: συνομιλώ, διηγούμαι (ιταλ. ragionare, βεν. rasonar=κρίνω και συν-διαλέγομαι). Βλ. Μάρκου Αντ. Φωσκόλου, *Φορτουνάτος. Κωμωδία ανέκδοτος, το πρώτον εκ του αυτογράφου του ποιητού εκδιδομένη υπό Στεφ. Ξανθουδίδου*, Εν Αθήναις 1922, στίχ. Γ' 713-714 και γλωσσάριον. Παπαγρηγοράκη, 57· Ξανθινάκη, 452. Άλλη σημασία: φέρομαι φιλικά, βλ. Γ.Κ. Σπυριδάκη, «Ο μύθος του Πολυφήμου εις δημώδεις παραδόσεις περί των Τριαμάτηδων», *Πεπραγμένα Α' ΔΚΣ*, (Ηράκλειον 1961), ΚΧ, τ. ΙΕ' -ΙΣΤ' (1961-62), τεύχ. ΙΙΙ, 106-107. Για την ασκοντάβλα βλ. σημ. 382.

³³¹. Καρμαλίγκος: από το camerlingo (ιταλ.) και camerlengo (βεν.)=ταμίας. Το παρωνύμιο του προηγούμενου ιδιοκτήτη. Ας σημειωθεί ότι και στο Νοφαλία διασώζονται κάποια τοπωνύμια που παραπέμπουν στην περίοδο της βενετοκρατίας (πιθανή χρονολογική ένδειξη για την ηλικία του οικισμού): μια ανοικτή στέρνα επάνω στον κύριο δρόμο π.χ. (εικ. 3/31), ονομάζεται *του Κονταρή* (=Contarini), χαρακτηριστικό βενετσιάνικο επώνυμο που επιβιώνει στη Νεάπολη Μεραμπέλου (στον Πατσιδιώτη, 214-215, πολυάριθμοι Κονταρήδες και Κονταροπούλες. Πρβλ. *Τσικρισή*, 57). Άλλη στέρνα κοντά στο δρόμο του Αμυγδαλιά (εικ. 2) λέγεται *του Ζγουράφο* (=Ζωγράφου), γνωστό επίσης επαγγελματικό επώνυμο της ίδιας περιόδου, βλ. Ξανθουδίδου, *Γλωσσάριον*, 552· Ξανθινάκη, 185-186· Γ. Σειστάκη, «Τοπωνυμικά: Ο Λάκκος Σγουράφος», *Κρητική Εστία*, τευχ. 188 (1968), 498-501 και προηγούμενη σημ. 97. Το επώνυμο Ζωγράφος απαντά στη Νεάπολη Μεραμπέλου, πατρίδα και της γνωστής συγγραφέως Λιλής Ζωγράφου.

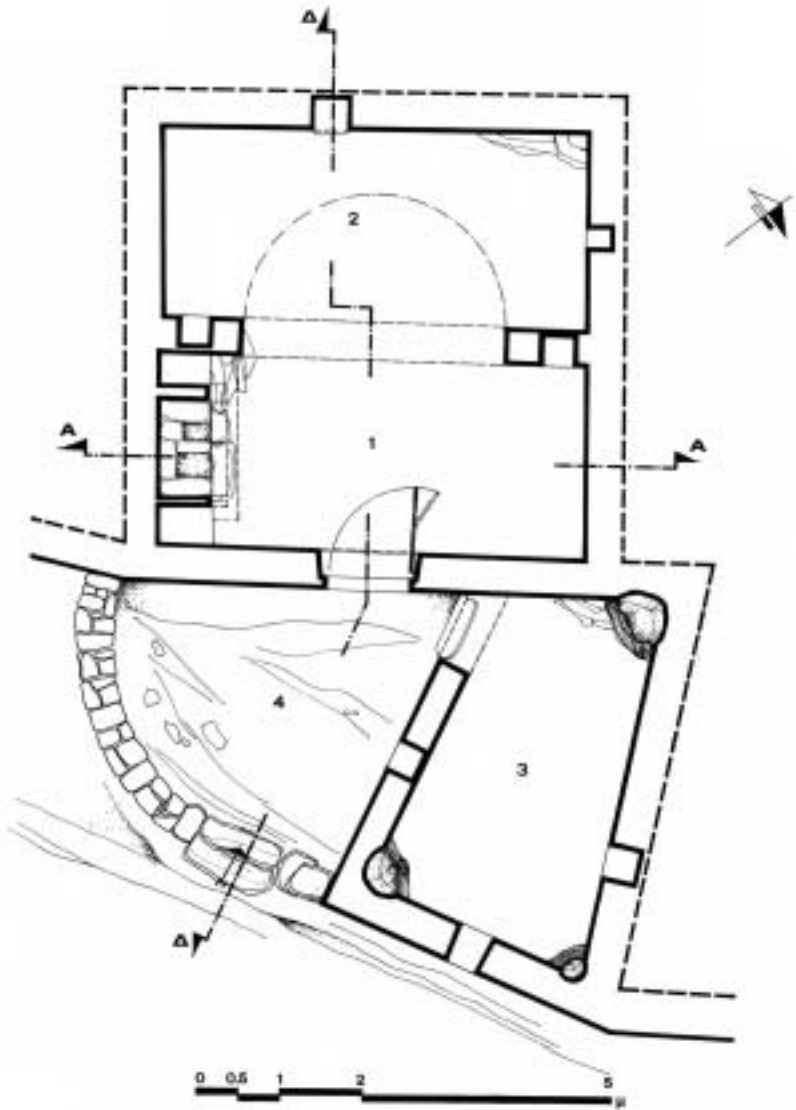
³³². Ο λόγος των διαστάσεων του ανοίγματος στο σπίτι του Καρμαλίγκο, 1.8, είναι όσος ακριβώς και στην πόρτα του σπιτιού της Δοξανιάς (βλ. σ. 95) και αντιστοιχεί στα μέσα του 19^{ου} αι. ή λίγο αργότερα (*Βαλλιάνος-Κόκκορη*, 118). Αν το σπίτι της Δοξανιάς δεν αντέγραφε παλαιότερο παράδειγμα, η αναλογία των διαστάσεων της εισόδου του θα έπρεπε, σύμφωνα με το χρόνο της ανέγερσής του (μετά το 1920), να υπερβαίνει το 2.0, όπως στο σπίτι της Κρουσταλλένιας (βλ. σ. 100).

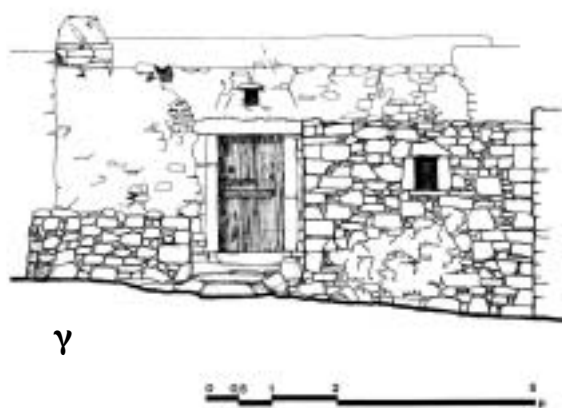
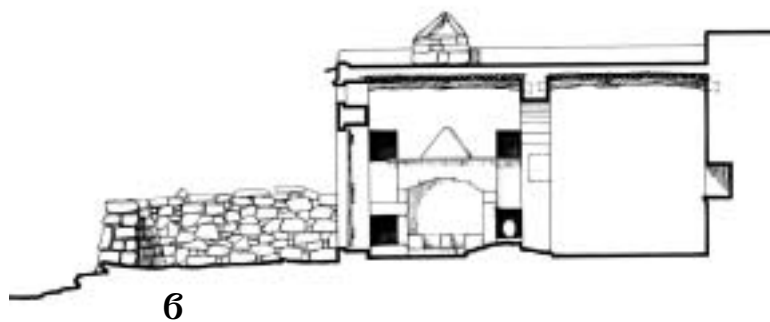
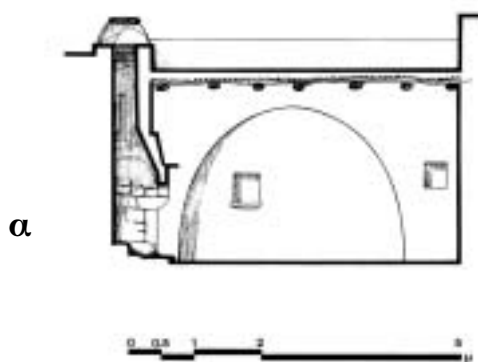
Εικ. 25. Νοφαλιάς: σπίτι της Κρουσταλλένιας, κάτοψη. 1. πόρτεγο, 2. κάμερα, 3. παράσιπτο, 4. στέφονα, 5. πατητήρι, 6. αυλή.

Εικ. 26. Νοφαλιάς; σπίτι της Κρουσταλλένιας. α. τομή-όψη Α-Α, β. τομή Β-Β.

Εικ. 27. Νοφαλιάς: σπίτι του Καρμαλίγκο, κάτοψη. 1. πόρτεγο, 2. κάμερα, 3. αχί-
ρι, 4. αυλή.

Εικ. 28. Νοφαλιάς: σπίτι του Καρμαλίγκο. α. τομή Α-Α, β. τομή Δ-Δ, γ. πρόσοψη.

πο τζάκι, που βρίσκεται στην ίδια θέση στο πόρτεγο και έχει το ίδιο τριγωνικό σκουφί, εδώ όμως είναι λειτουργικότερο χάρις στη διπλή παραδιά και το μεγαλύτερο αριθμό βοηθητικών θυρίδων (εικ. 28). Αξίζει να σημειωθεί ότι το νεότερο σπίτι της Δοξανιάς έχει ελαφρώς μεγαλύτερο εσωτερικό ύψος³³³.

Η χαμηλή απόληξη του ανηφορά σχηματίζεται από δύο αντιστηριγμένες χιστόπλακες (εικ. 28) με τον άξονα του ανοίγματος προσανατολισμένο στην κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., δηλαδή ακριβώς κάθετα στους συνήθεις βορειοδυτικούς ανέμους. Η μορφή θυμίζει κάπως τα *βορόσκια*³³⁴ από το οροπέδιο του Λασιθιού και το Καθαρό.

Στο αχίρι υπάρχουν τρεις καλής κατασκευής γωνιακές ματζαδούρες (εικ. 27, πιν. 20α).

II. Το σπίτι του Λυροσταυρούλη (εικ. 3/21).

Βρίσκεται στη γειτονιά του Προφήτη Ηλία. Τυπολογικά είναι όμοιο με το προηγούμενο του Καρμαλίγκο αλλά εμφανώς νεότερο (εικ. 29-30). Αποτελεί μια ενότητα με το παρακείμενο σπίτι του Σελεβερδέ [Χουρδάκη], που επίσης ανήκε αρχικά στον ίδιο ιδιοκτήτη Κωνσταντίνο Φαϊτάκη και ακολουθεί την ίδια διάταξη των χώρων σε Γ, είναι όμως πολύ μικρότερο και έχει υποστεί καταστρεπτικές αλλοιώσεις από επισκευές. Το σπίτι του Λυροσταυρούλη είναι σημαντικό επειδή είναι χρονολογημένο και η μορφολογία του βοηθά στη συγκριτική χρονολόγηση παλαιότερων παραδειγμάτων. Στο οριζόντιο λίθινο ανώφλι της εισόδου του είναι χαραγμένη η χρονολογία «1885» και τα αρχικά «Κ.Φ» του πρώτου ιδιοκτήτη³³⁵, ο οποίος υπήρξε συγχρόνως και ο μάστορας (πιν. 33α).

Το καμαρόσπιτο είναι ευρύχωρο, με πολύ επιμελημένες λιθοδομές. Στον πίσω δυτικό του ρούκουνα υπάρχει τριγωνική απότμηση, όπως επίσης και στον βόρειο ο οποίος βρίσκεται σε στροφή δρόμου. Τα λίθινα πλαίσια όλων των ανοιγμάτων είναι προσεκτικά λαξευμένα, ακόμη και εκείνο της μικρής θυρίδας του βορειοανατολικού τοίχου, που έχει πελεκηθεί σε ολόσωμη πέτρα (πιν. 33β). Η πόρτα του σπιτιού είναι καρφωτή με πανωπόρτι³³⁶, ενώ

³³³. Πρβλ. *Πετρονώτη*, 122.

³³⁴. *Βορόσκιο*: κομμάτι από βαρύ κοιλωμένο πρινόξυλο που, κατάλληλα αντιστηριγμένο σαν μισό Λ πάνω από την τρύπα του ανηφορά, τον προφυλάσσει από τους ισχυρούς ανέμους. Τριποδάκης, *Λασιθί*, 293· ο ίδιος, *Θεώρηση*, 53, σχ. 2. Βασιλειάδης, *Κρητικό σπίτι*, 277-278, σχ. 375-376 (βορόσκια από το οροπέδιο του Λασιθιού). Αρακαδάκη, *Καθαρό*, 97 και 123, εικ. 42.

³³⁵. Παρόμοια χαράγματα με χρονολογίες εμφανίζονται σπάνια πριν από τα τέλη του 19^{ου} αι. (*Βαλλιάνος-Κόκκορη*, 108).

³³⁶. Ο λόγος των διαστάσεών της είναι 1.9 περίπου και των διαστάσεων του παραθύρου 1.87.

στο παράθυρο υπάρχουν σκούρα ανοιγόμενα προς τα μέσα και εξωτερική σιδεριά. Η ίδια άψογη κατεργασία χαρακτηρίζει τα πελέκια της οξυκόρυφης καμάρας και τα λαξευτά τμήματα του τζακιού (εικ. 30). Η παραδιά και ο ανηφοράς έχουν αφαιρεθεί, επειδή τις τελευταίες δεκαετίες το σπίτι χρησιμοποιήθηκε ως αχίρι.

Το επίμηκες αρχικό αχίρι κλείνει τη νοτιοδυτική πλευρά της ευρύχωρης αυλής, η περίμετρος της οποίας συμπληρώνεται με ψηλό μαντρότοιχο. Η φαρδιά δίφυλλη πορτέλα³³⁷ με τα πλευρικά ξύλινα κασώματα αποτελεί σπάνια εξαίρεση για το Νοφαλιά, όπου συνήθως οι αυλές είναι ανοικτές με πρόχειρους χαμηλούς τράφους. Λίγα ακόμη δείγματα περιτειχισμένων αυλών απαντούν στη νεότερη γειτονιά των Βασιλάκηδων.

III. Σύνθετα πλατυμέτωπα

Τα σπίτια αυτά είναι στην πραγματικότητα μια επί μέρους κατηγορία των προηγούμενων, αφού η βασική μονάδα όλων είναι το πλατυμέτωπο καμαρόσπιτο. Συνοδεύονται όμως από πολυάριθμους βοηθητικούς χώρους που δείχνουν ότι ανήκαν σε εύπορες και πολυμελείς οικογένειες. Τα βοηθητικά δωμάτια είναι συνήθως προϊόν διαδοχικών νεότερων επεκτάσεων και προσθηκών³³⁸.

12. Το Μαναστηρικό³³⁹ (εικ. 3/24, πιν. 34)

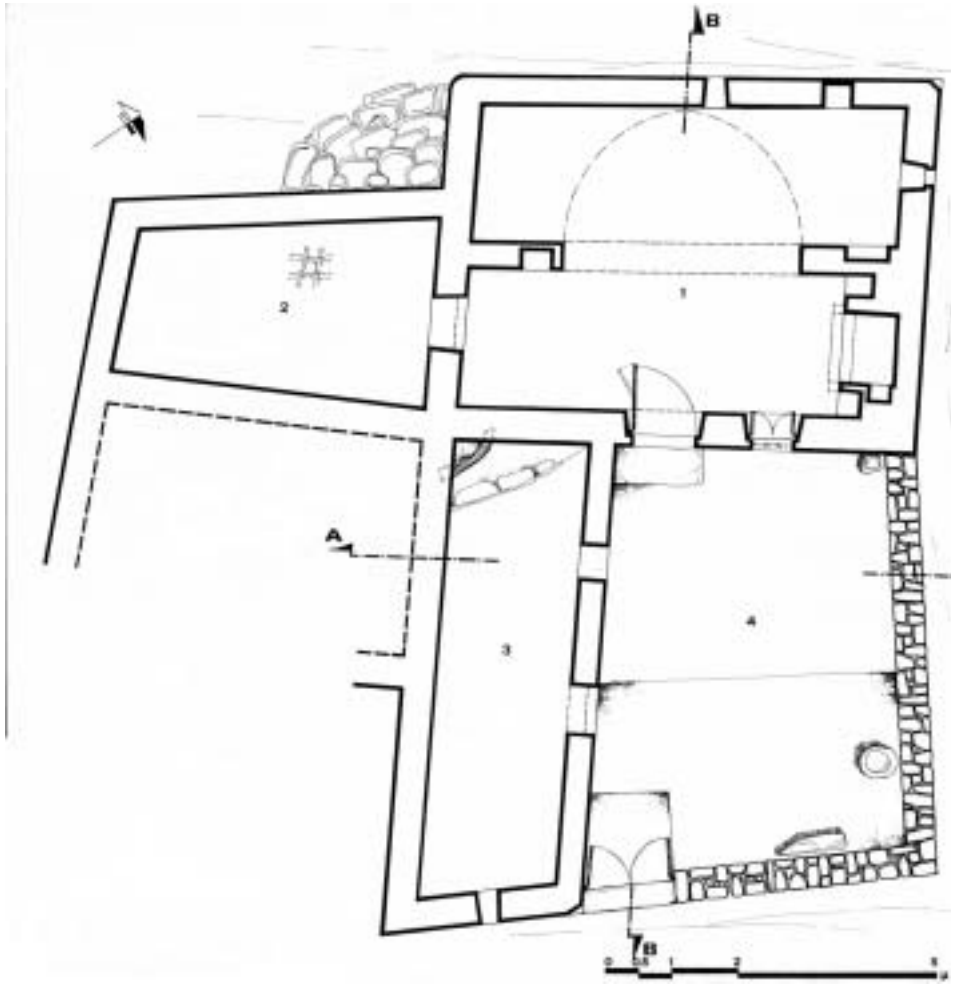
Βρίσκεται στις παρυφές της «κάτω» γειτονιάς, επάνω στον παλιό δρόμο του Αμυγδαλιά. Η ονομασία του οφείλεται στο ότι άλλοτε (μέχρι το 1922 περίπου) ανήκε στο νεκροταφειακό ναό του Αγίου Γεωργίου. Ο μεταγενέστερος ιδιοκτήτης του, ο βοσκός Γεώργιος Διαλυνάς (Καντήλης) το μετέτρεψε σε σταύλο και μάντρα.

Το κτίσμα δεν είναι ακριβώς σύνθετο, αλλά διπλό καμαρόσπιτο: αποτελείται από το πλατυμέτωπο κυρίως σπίτι και από δεύτερο με περίπου τετράγωνη κάτοψη, σε επαφή με τη δυτική στενή πλευρά του πρώτου (εικ. 31-

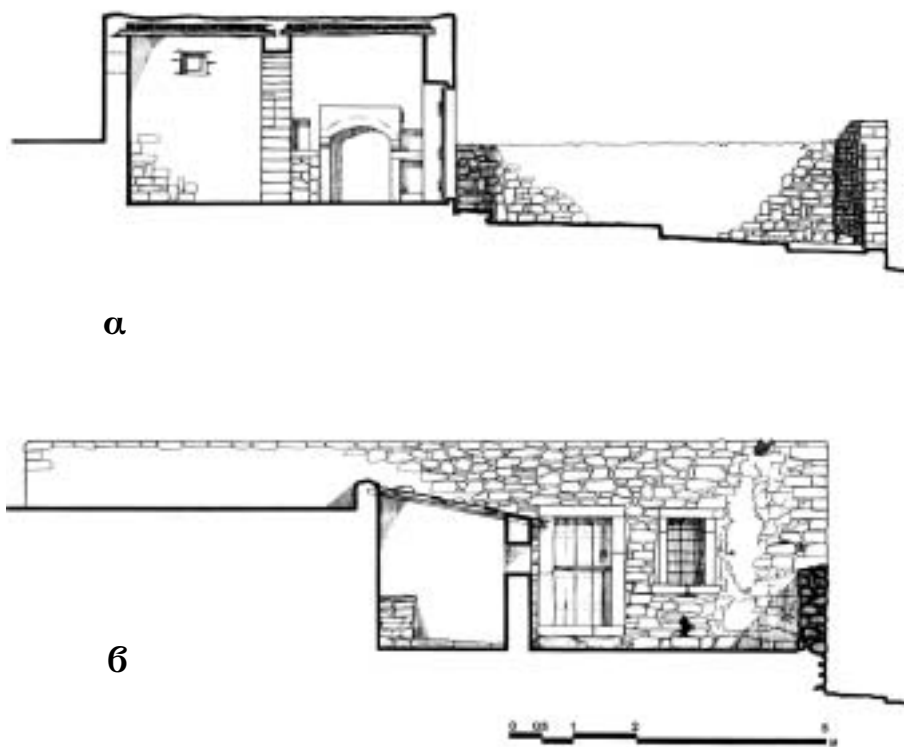
³³⁷. Πορτέλα (ιταλ. portella): η μεγάλη πόρτα, συνήθως αυλόθυρα, βλ. Παπαρηγοράκη, 54 και σημ. 142. Για το χαρακτήρα της περιφραγμένης αυλής στο Απάνω Μεραμπέλο, Κρεμμυδιώτη, 53.

³³⁸. Πρβλ. Γεωργιάδη, 135, 138.

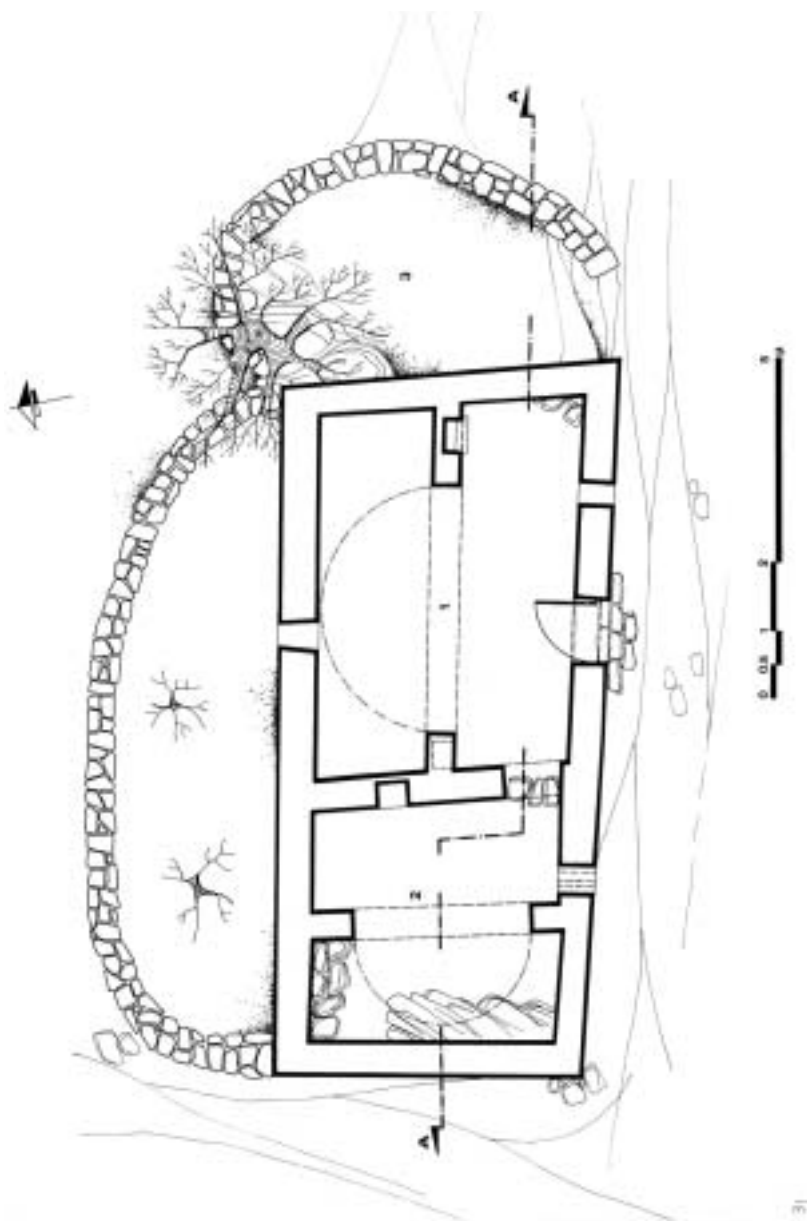
³³⁹. Μαναστήρι: κατά τον Ξανθινάκη, 297, από επίδραση του τουρκ. manastur, όπως και portakal-πορτακάλι. Εκτός από τη μονή η λέξη δηλώνει και το ναό, βλ. Χατζιδάκι, 455, σημ. 3: Μαναστήρι λέγεται εισέτι, παρά των γεροντοτέρων ιδίως, η εκκλησία και μαναστηρικό επομένως είναι το ανήκον εις την εκκλησίαν, αντίστοιχόν τι δηλαδή νύν προς τα πάλοι βακουφικά.

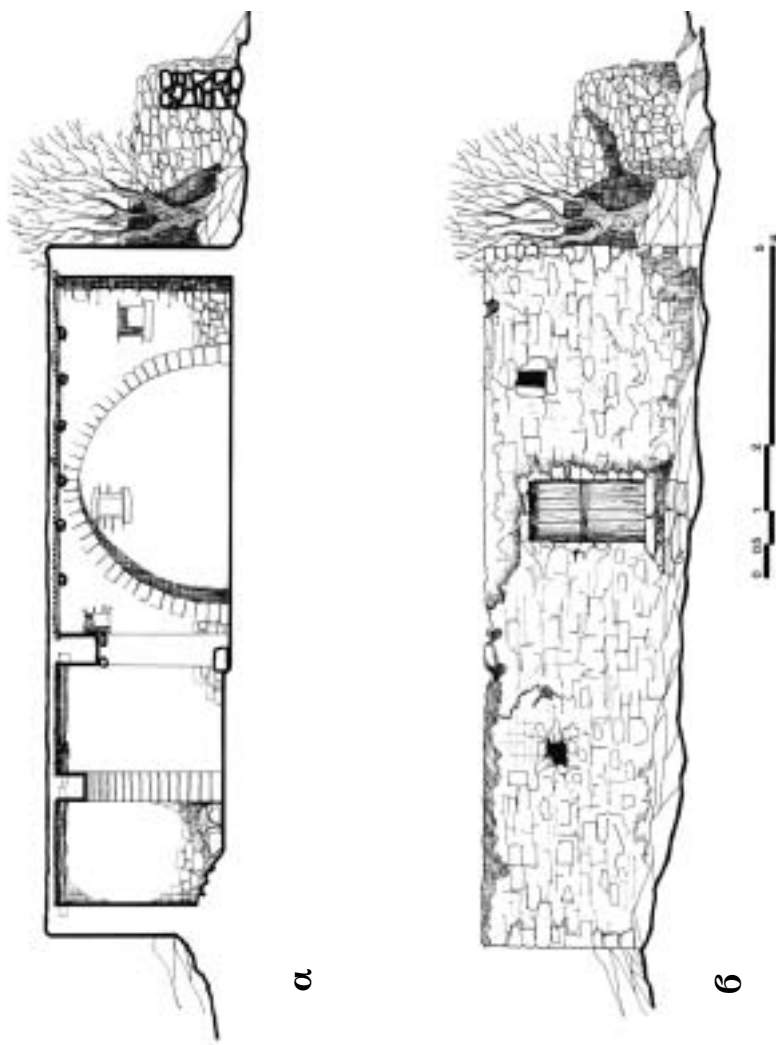
Εικ. 29. Νοφαλιάς: σπίτι του Λυροσταυρούλη, κάτωψη. 1. σπίτι, 2. αχειριώνας, 3. αχίρι, 4. αυλή.

Εικ. 30. Νοφαλιάς: σπίτι του Λυροσταυρούλη. α. τομή Β-Β, β. τομή-όψη Α-Α.

Εικ. 31. Νοφαλίς: το «Μαναστηρικό», κάτοψη. 1. σπίτι, 2. αχειρώνας, 3. υπαίθρια μάντρα.

Εικ. 32. Νοφαλιάς: το «Μαναστηριό». α. τομή Α-Α, β. πρόσοψη.

32), συγκρότημα δηλαδή παρόμοιο με εκείνο του σπιτιού του Αρακαδοσταυρούλη. Εκτός από την είσοδο, που φέρει απλό καρφωτό κούφωμα σε άνοιγμα χωρίς λίθινο πλαίσιο, το οίκημα φωτίζεται μόνον από 2-3 στενές θυρίδες-σμαγδάλια. Στο δεξιό κουλτούκι του πορτέγου διακρίνονται τα υπολείμματα παραδιάς με μικρή οπή-ανηφορά στην οροφή, μάλλον η μόνη διάταξη τζακιού που υπήρξε ποτέ στο σπίτι. Ο σταμνοτάτης ανοίγεται επάνω στο δεξιό σκέλος της καμάρας.

Το σπίτι αυτό φαίνεται εντελώς πρωτόγονο. Η αυστηρή, κλειστή εξωτερική του εμφάνιση, τα ελάχιστα ανοίγματα και η πλήρης έλλειψη ανέσεων στο εσωτερικό του δείχνουν ότι η ηλικία του πρέπει να είναι αρκετά μεγάλη. Τα επί μέρους στοιχεία του άλλωστε παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνα του σπιτιού του Αρακαδοσταυρούλη. Είναι πιθανόν, τα δύο κτίσματα να συνυπήρξαν κάποτε, απομονωμένα και σε απόσταση από τον παλιό οικισμό, πριν σχηματισθεί η «κάτω» γειτονιά, ως ζευγόςπιτα³⁴⁰ ή μητάτα.

13. Το σπίτι του Δεσποτογιώργη (εικ. 3/23)

Βρίσκεται στη δυτική περιοχή του Νοφαλιά, κάπως απομακρυσμένο από τον οικισμό. Ο Δεσποτογιώργης, με τα *λιόφτα* του στη *σκάφη*³⁴¹ της Φουρνής, τα *σπίδια* του, τους δύο γάμους, την καλή καρδιά και το παροιμιώδες χιούμορ του, ήταν πραγματικός άρχοντας ανάμεσα στους φτωχούς Νοφαλιώτες. Το σπίτι του ήταν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδοσιακά συγκροτήματα κατοικίας στο Απάνω Μεραμπέλο (πιν. 35).

Το πλατυμέτωπο καμαρόσπιτο-πυρήνας του συγκροτήματος συνοδεύεται από τα εξής προσκτίσματα (εικ. 33): προς Δ. σε γραμμική διάταξη έναν αχειριώνα και ένα αχίρι. Προς Α. ένα επίμηκες δωμάτιο, πιθανότατα αργαστηρόσπιτο, αφού στο εσωτερικό του βρέθηκαν υπολείμματα σχετικών εργαλείων. Δίπλα στο αργαστηρόσπιτο βρίσκεται μικρό υπαίθριο πατητήρι (πιν. 196) και μια θολωτή στέρνα. Πίσω από το σπίτι, προς Β., υπάρχει δεύτερο αχίρι. Σε υψηλότερο επίπεδο από το τελευταίο, προς Α., ακολουθεί ένας οντάς με μονόριχτη στέγη και δικό του παράσπιτο με τζάκι, που ίσως υπήρξε κατοικία κάποιου από τα παιδιά. Σε απόσταση από το συγκρότημα προς Β. υπάρχει μεγάλο αλώνι διαμέτρου 7.5 μ. και κατάλοιπα από υπαίθριες μάντρες. Μπροστά του, προς Ν., μια από τις μεγαλύτερες ανοικτές στέρνες του χωριού, μια μικρή θολωτή και μια σειρά από κοπρόλακκους³⁴².

³⁴⁰. Βλ. σημ. 306.

³⁴¹. *Σκάφη*: η κοιλάδα. Γνωστότατη η *σκάφη του Μεραμπέλου*, στο κέντρο της επαρχίας, με τα μεσαιωνικά χωριά Λίμνες, Χουμεριάκω, Πλατυπόδι, Νικηδιανώ, Καινούριο Χωριό, Βουλισμένη κ.λπ.

³⁴². Πρβλ. Τριποδάκη, *Λασιήδι*, 295.

Στο κυρίως σπίτι η καμάρα είναι οξυκόρυφη με ανοικτά σκέλη. Το χωνευτό τζάκι είναι απλό, με το τόξο του καμαρικού του χαμηλά και με διπλή παραδιά. Πίσω από την εστία βρίσκεται ο πόρος του φούρνου (πιν. 176). Ο λίθινος κύλινδρος που περικλείει το θόλο του φούρνου εξέχει μέσα στο αργαστηρόσπιτο, με πάχος τοιχοποιίας μάλλον μικρό. Ίσως το δωμάτιο εκείνο να είναι σύγχρονο του σπιτιού, οπότε ο φούρνος ήταν προφυλαγμένος από τις καιρικές συνθήκες και δεν απαιτήθηκε μεγάλο πάχος τοίχου για τη θερμομόνωσή του. Στα δεξιά της εισόδου βρίσκεται και ο σταμνοστάτης.

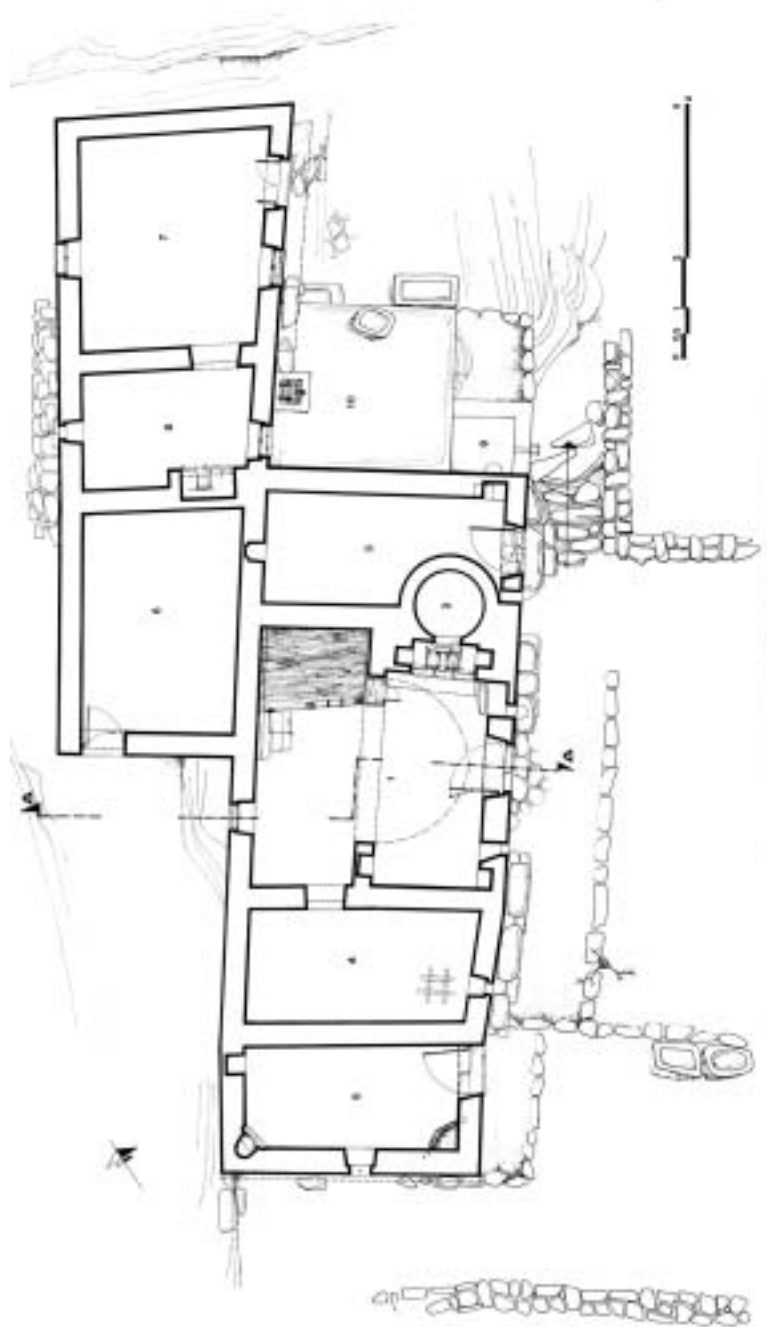
Στην κάμερα του σπιτιού υπήρχε ξύλινος σοφάς, προσπελάσιμος με στενή και απότομη κτιστή κλίμακα (εικ. 34). Στον απέναντι τοίχο βρίσκεται η είσοδος του αχειριώνα, ο οποίος πιθανώς ήταν προσθήκη, αλλά η τοπική ύπαρξη επιχρίσματος στην όψη κάλυπτε τον αρμό στην τοιχοποιία. Ο αντίστοιχος αρμός μεταξύ αχειριώνα και αχειριού (εικ. 34) και η κάλυψη του τελευταίου με μονόριχτη στέγη το διαφοροποιούσε έντονα από τους άλλους χώρους. Το αχίρι αυτό εξυπηρετούσε μάλλον τα μεγάλα ζώα, ενώ το πίσω αχίρι θα ήταν χειμερινή μάντρα για αιγοπρόβατα.

Τα ανοίγματα του συγκροτήματος παρουσιάζουν αξιόλογη ποικιλία. Εκείνα των κύριων χώρων έχουν λίθινα πλαίσια, των δευτερευόντων όχι. Η πόρτα του καμαρόσπιτου είχε πανωπόρτι, οι υπόλοιπες ήταν ολόσωμες καρφωτές και εκείνη του οντά νεότερη δίφυλλη. Στα παλαιότερα τμήματα υπήρχαν στενές θυρίδες (πιν. 56), ενώ ο οντάς και η κουζίνα του έχουν παράθυρα. Ενδιαφέρον είναι το παράθυρο της τελευταίας, με ωραίο τοξωτό λίθινο πλαίσιο, σπάνιο δείγμα στον οικισμό³⁴³, σιδεριά και δίφυλλο κούφωμα με υαλοστάσια (εικ. 34, πιν. 36α). Τα δύο παράθυρα του οντά έχουν εξωτερικά καρφωτά σκούρα (πιν. 366). Σε πολλά σημεία των εξωτερικών τοίχων προεξέχουν σχιστολιθικές πλάκες (εικ. 34, πιν. 56).

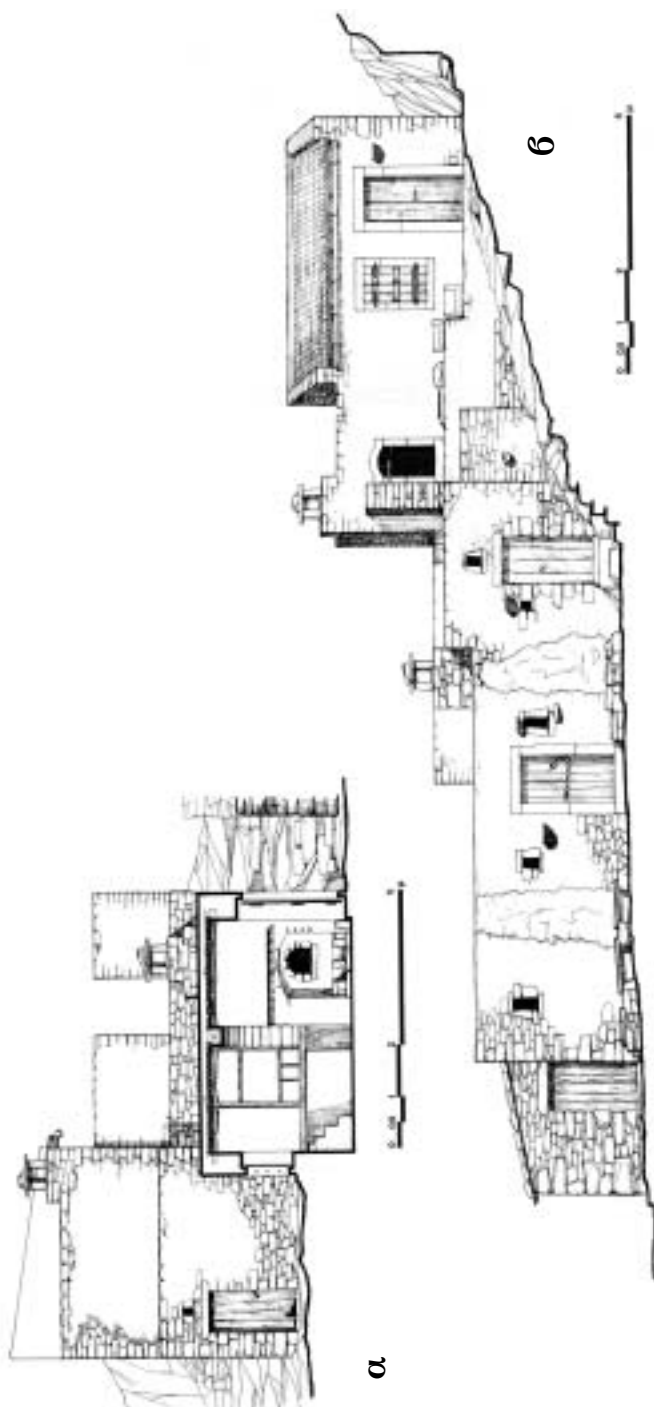
Η εμφάνιση των ανοιγμάτων (εικ. 34) βοηθά στον προσδιορισμό κάποιας χρονικής διαδοχής στην κατασκευή του συγκροτήματος: η σχετικά χαμηλή πόρτα του καμαρόσπιτου χρονολογείται ενωρίτερα από εκείνες του κεραμοσκέπαστου αχειριού και της χειμερινής μάντρας, άρα το αρχικό συγκρότημα πιθανώς περιελάμβανε το καμαρόσπιτο με τους δύο εκατέρωθεν χώρους, εκείνους ακριβώς με τους στενούς φεγγίτες. Αν κάποιος από τους εν λόγω δύο χώρους έχει κάποια χρονική απόκλιση από τον πυρήνα, αυτή δεν θα είναι μεγάλη. Μιαν αρκετά νεότερη φάση δηλώνουν τα ραδινά «νεοκλασικά» ανοίγματα του οντά³⁴⁴.

³⁴³. Όμοιο σε εμφάνιση και μάλλον σύγχρονο δείγμα βρίσκουμε στο σπίτι του Σελεβερδέ, χρονολογημένο στα τέλη του 19^{ου} αι. (βλ. παραπάνω, σ. 106).

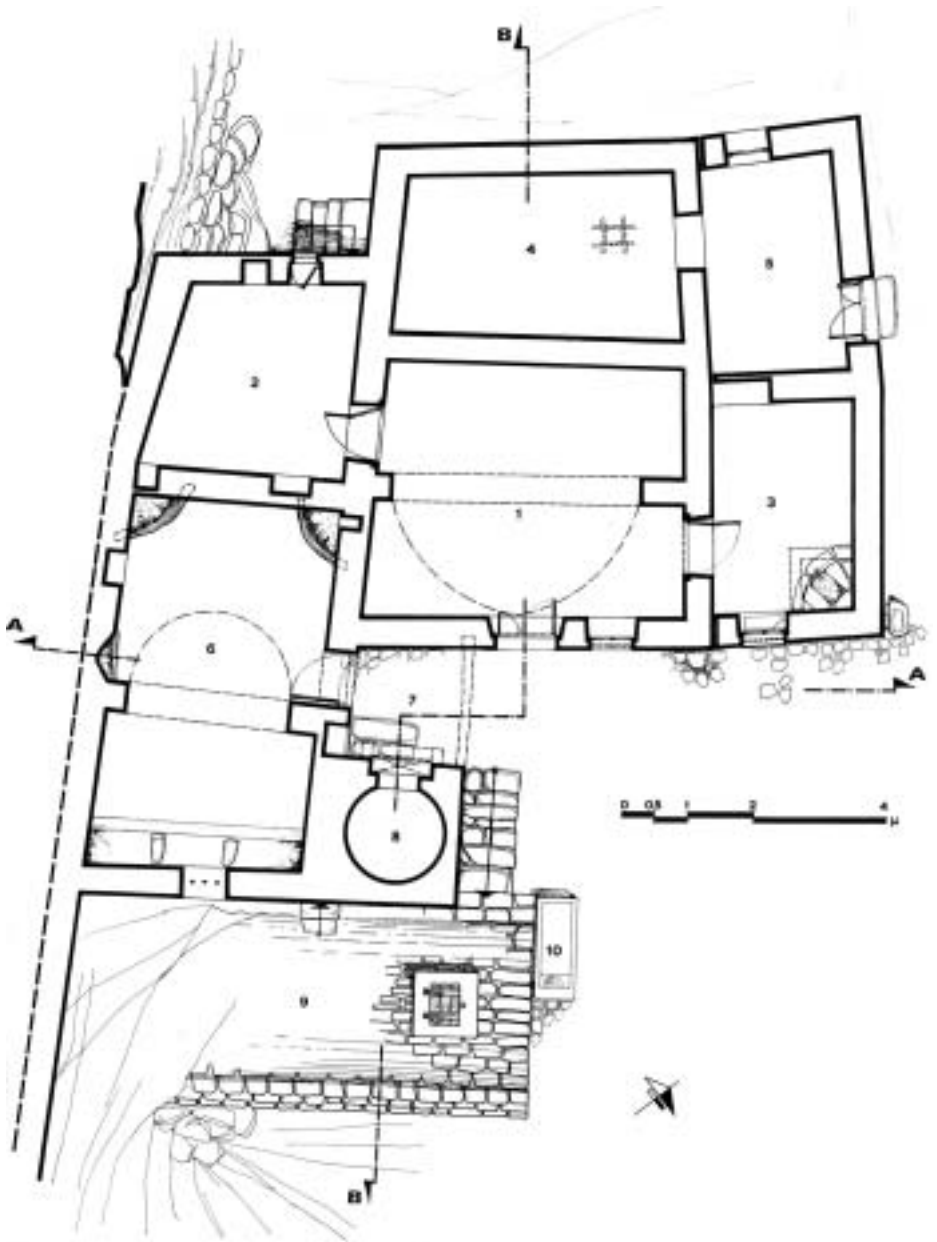
³⁴⁴. Αναλογίες διαστάσεων: πόρτα του καμαρόσπιτου 1,9, πόρτες του αχειριού και της μάντρας 2,0-2,1, πόρτα του οντά 2,18, παράθυρα του οντά >1,8.

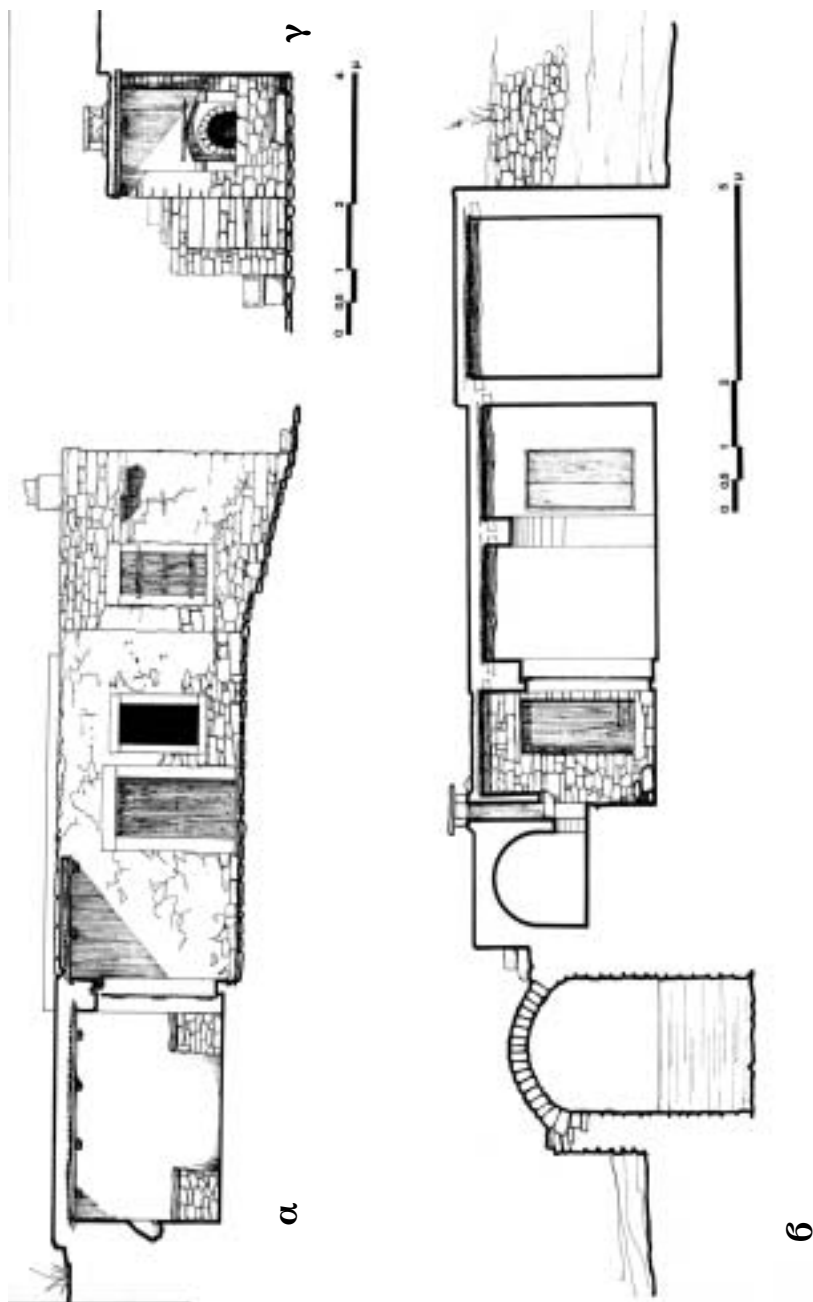
Εικ. 33. Νοφαλιάς: σπίτι του Δεσποτογιόργη, κάτοψη. 1. σπίτι, 2. φούρνος, 3. αργαστηρόσπιτο, 4. αχειρώνας, 5. αχίρι, 6. μάντρα, 7. οντάς, 8. κουζίνα του οντά, 9. πατητήρι, 10. δολωτή στέρνα.

Εικ. 34. Νοφαλιάς: σπίτι του Δεσποτογιώργη. α. τομή-όψη Δ-Δ, β. πρόσοψη.

Εικ. 35. Νοφαλιάς: σπίτι του Αριστεΐδη, κάτοψη. 1. σπίτι, 2. κάμερα (υπνοδωμάτιο), 3. κουζίνα, 4. αχειρώνας, 5. αποθήκη, 6. αχίρι, 7. φουρνόσπιτο, 8. φούρνος, 9. δολωτή στέρνα, 10. πλυσταριό.

Εικ. 36. Νοφαλιάς: σπήτι του Αριστειδή. α. τομή-όψη Α-Α, β. τομή Β-Β, γ. πρόσοψη φούρνου.

Το σπίτι του Δεσποτογιώργη με τη σοφή ανάπτυξη των επιπέδων του³⁴⁵, τον πλούτο των ανοιγμάτων, την πλαστικότητα των ανηφοράδων και την αντίθεση των γκριζωπών τοιχοποιιών με τα κόκκινα κεραμίδια του οντά, ήταν το ωραιότερο και το αρμονικότερο από πλευράς ογκοπλασίας συγκρότημα της περιοχής. Δυστυχώς η αρμονία αυτή χάθηκε οριστικά με την αυθαίρετη αποκατάστασή του, την προσθήκη ορόφων και τζαμαριών, τη διάνοιξη μεγάλου αριθμού νέων παραθύρων και τη φύτευση γύρω του φυτών ξένων προς τη χλωρίδα της περιοχής.

14. Το σπίτι του Αριστείδη [Φούσκη] (εικ. 3/22)

Ένα ακόμη πολύχωρο νοικοκυρόσπιτο του Νοφαλιά, χωροθετημένο στη βορειοδυτική πλευρά του οικισμού. Ο Αριστείδης, ψάλτης του Νοφαλιά μέχρι το θάνατό του (1974) το απέκτησε με αγορά, γι' αυτό η ακριβής ηλικία του δεν είναι γνωστή. Είναι ένα από τα σχετικώς νέα σπίτια του οικισμού, με αρκετές αστικές επιδράσεις.

Η περίπλοκη κάτοψή του (εικ. 35) περιλαμβάνει το βασικό πλατυμέτωπο καμαρόσπιτο, από το οποίο υπάρχει προσπέλαση προς τη νεότερη κουζίνα και προς ιδιαίτερο υπνοδωμάτιο. Στο πίσω μέρος του σπιτιού βρίσκεται ο αχειρίνας, που επικοινωνεί με τον εξωτερικό χώρο μόνο μέσα από μια μικρή αποθήκη με ανεξάρτητη είσοδο προς Α., η οποία αποτελεί προσθήκη, όπως και η κουζίνα. Σε διάταξη Γ με το σπίτι υπάρχει επίμηκες καμαρόσπιτο-αχίρι, πιθανώς το παλαιότερο τμήμα του συγκροτήματος, με την καμάρα κατά τη στενή διάσταση και με προσπέλαση μέσα από το υπόστεγο του φουρνόσπιτου. Στο νότιο τοίχο του αχειριού και του φούρνου εφάπτεται η θολωτή στέρνα.

Οι εξωτερικές όψεις του σπιτιού φέρουν επιχρίσματα εν μέρει αποσπασμένα και το εσωτερικό του είναι επιχρισμένο και ασπρισμένο. Τα ανοίγματα έχουν λίθινα πλαίσια από μεγάλα μονοκόμματα πελέκια και οι ραδινές αναλογίες τους τα τοποθετούν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η εξώθυρα είναι δίφυλλη καρφωτή με άνισα φύλλα και τα παράθυρα δίφυλλα με υαλοστάσια, προστατευμένα από σιδεριές ή καρφωτά σκούρα (εικ. 36). Οι εσωτερικές ενδιάμεσες πόρτες είναι ξύλινες καρφωτές σπαστού τύπου (πιν. 306).

Ο φούρνος είναι καλής κατασκευής, με κάνους και ανηφορά (εικ. 36). Το μικρό του μέγεθος (διάμετρος 1.4 μ.) δείχνει ότι υπήρξε αποκλειστικά οικιακός φούρνος, κυρίως για την παρασκευή ψητών.

³⁴⁵. Χαρακτηριστικό στοιχείο της νησιώτικης αρχιτεκτονικής, πρβλ. *Ευαγγελίδη*, 437, *Ζαγορησίου*, 30-31, κ.α.

IV. Σπίτια με όροφο

Τα διώροφα σπίτια είναι λίγα στο Νοφαλιά. Ένα παράδειγμα, ο οντάς από το σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη, περιγράφηκε παραπάνω και ένα ακόμη, από τα παλαιότερα, παρουσιάζεται εδώ.

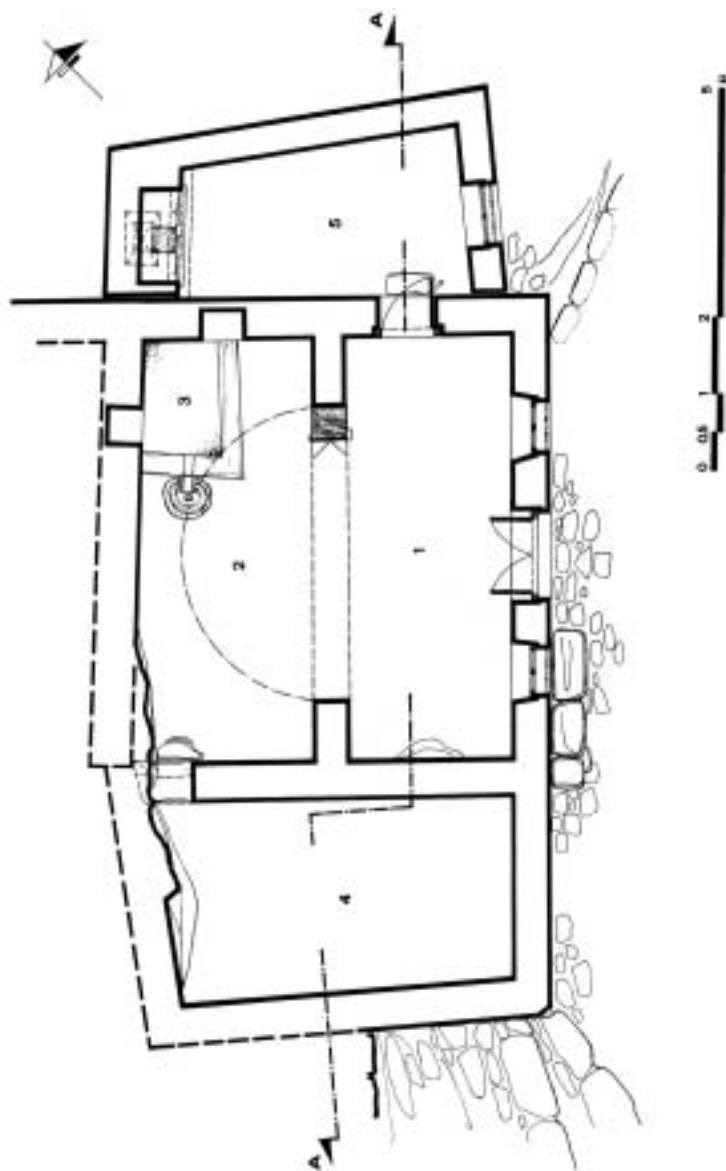
15. Το σπίτι του παπα-Μανόλη Αρακαδάκη (εικ. 3/25)

Βρίσκεται στην κεντρική περιοχή του οικισμού, κοντά στο ναό του Προφήτη Ηλία. Η ηλικία του ισογείου πρέπει να υπερβαίνει τα 150 χρόνια. Έχει υποστεί μετατροπές και προσθήκες, στις οποίες συγκαταλέγονται ο οντάς και μια μικρή κουζίνα, προσπελάσιμη από το δεξιό κουλτούκι του πορτέγου, στο οποίο προηγουμένως βρισκόταν το αρχικό τζάκι. Τα κουφώματα επίσης, αν και παλαιότερα από την εποχή που έγιναν στον οικισμό οι επισκευές της «Πρόνοιας», δεν είναι τα αρχικά (εικ. 37-39). Εσωτερικά το σπίτι είναι επιχρισμένο και ασπρισμένο. Επειδή ως παπαδόσπιτο έπρεπε να είναι ανοικτό σε όλους και δεχόταν συχνά επισκέπτες, ευπρεπίστηκε κατά το δυνατόν από τον παπα-Μανόλη (1885-1957), ο οποίος το αγόρασε το 1910 περίπου. Μετά το θάνατο της πρεσβυτέρας (1981) έμεινε έρημο και έχει υποστεί σοβαρές καταστροφές, επίκειται όμως η αποκατάστασή του για να κατοικηθεί και πάλι.

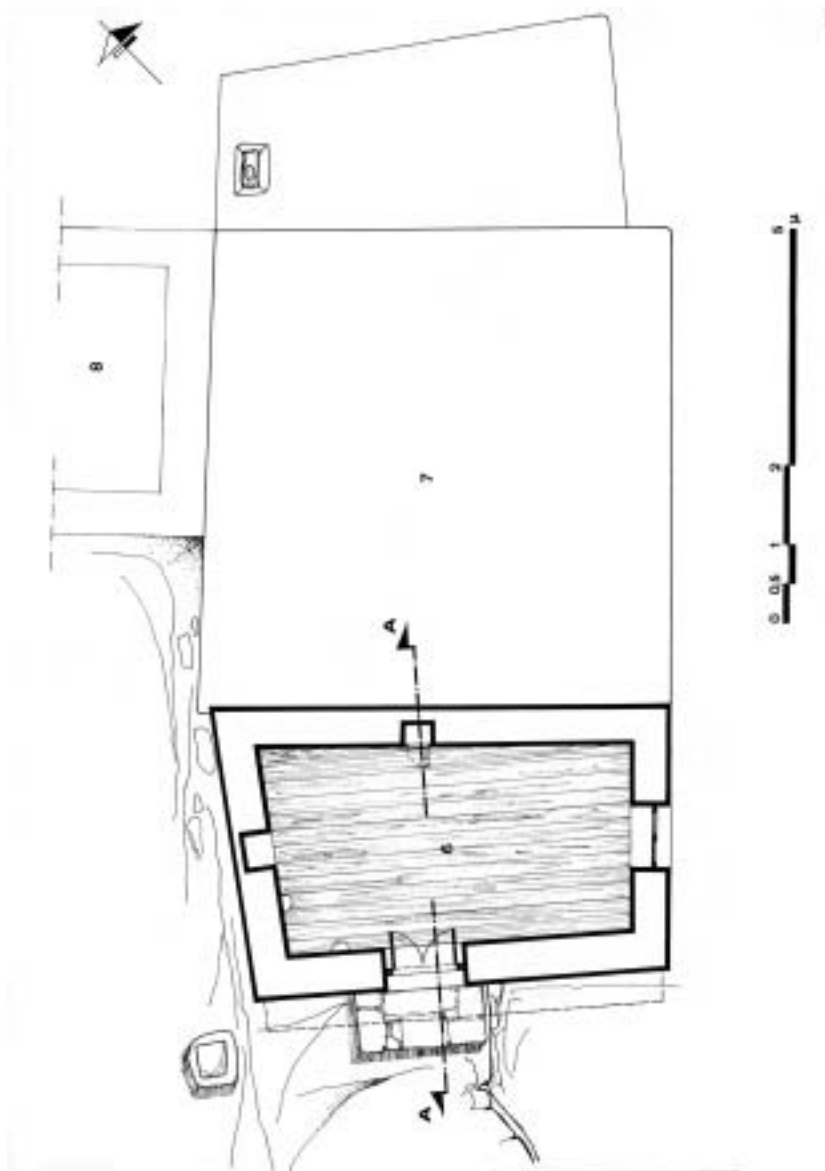
Για τον προσδιορισμό κάποιων οικοδομικών φάσεων, ας δούμε τι αφηγείται η σιωπηρή γλώσσα των ανοιγμάτων: η πόρτα του ισογείου έχει ύψος σχετικά χαμηλό, που συμφωνεί με την ηλικία του σπιτιού. Τα δύο συμμετρικά παράθυρα της πρόσοψης μοιάζουν μ' εκείνο στο σπίτι της Όλγας (εικ. 13/6, 1870 περίπου) και επί πλέον μπορεί να μην υπήρχαν εξ αρχής, ή να προήλθαν από τη διεύρυνση φεγγιτών. Το παράθυρο του οντά, ελάχιστα ραδινότερο, δείχνει ότι η κατασκευή του οντά και οι επεμβάσεις στο ισόγειο πρέπει να είναι σύγχρονες (προς τα τέλη του 19^{ου} αι.). Το παράθυρο της κουζίνας, προσθήκης του 20^{ου} αιώνα, απλώς αντέγραψε τα υπόλοιπα³⁴⁶.

Η καμάρα στο εσωτερικό του σπιτιού είναι ημικυκλική με ομαλή καμπύλη. Στην κάμερα υπάρχει μεγάλο πατητήρι το οποίο, καλυμμένο με σανίδες, χρησίμευε ως χώρος ύπνου. Το συνοδεύει κοιλότητα στο δάπεδο για τη συλλογή του μούστου (εικ. 37, πιν. 19α). Στη νοτιοδυτική στενή πλευρά του καμαρόσπιτου εφάπτεται το παράσπιτο, με μόνο άνοιγμα προσπέλασης την ενδιάμεση πόρτα. Ο χώρος του είναι τελείως σκοτεινός καθώς, αν υπήρχε κάποια φωτιστική θυρίδα στην οροφή του, αυτή καταργήθηκε με

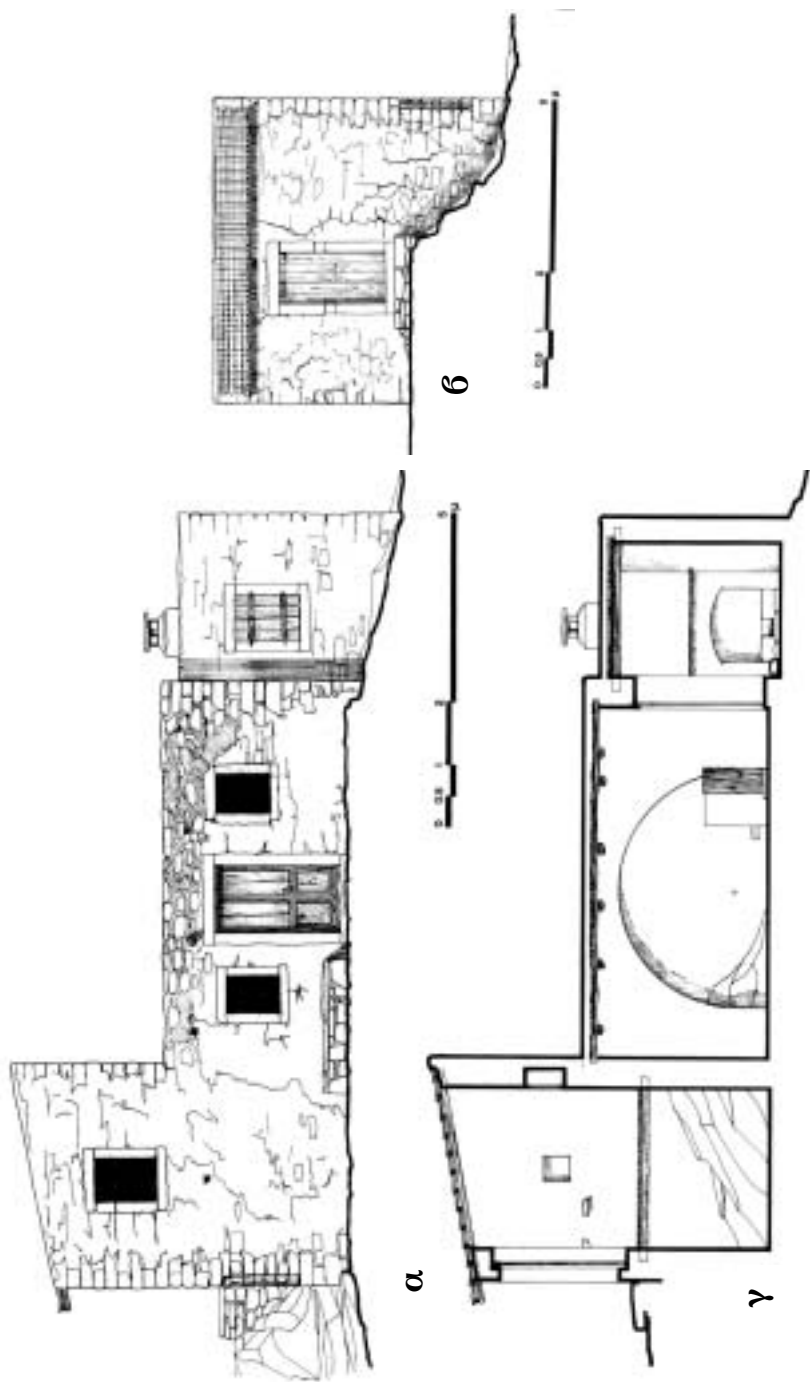
³⁴⁶. Αναλογίες διαστάσεων ανοιγμάτων: κεντρική είσοδος 1.82, εκατέρωθεν παράθυρα μόλις 1.35, παράθυρο του οντά 1.4.

Εικ. 37. Νοφαλιός: σπίτι του παπα-Μανώλη Αρακαδάκη, ισόγειο. 1. πόρτεγο, 2. κάμερα, 3. πατητήρι-σοφάς, 4. παράσι-
το, 5. κουζίνα (προσθήκη).

Εικ. 38. Νοφαλιάς: σπίτι του παπα-Μανόλη Αρακαδάκη, όροφος. 6. οντάς, 7. δώμα, 8. ανοικτή στέρνα.

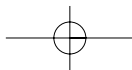
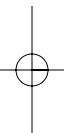

Εικ. 39. Νοφαλιάς: σπίτι του παπα-Μανόλη Αρακαδάκη. α. πρόσοψη, β. πρόσοψη, γ. τομή Α-Α.

την προσθήκη του οντά. Στη νότια εξωτερική γωνία του παράσπιτου ο ρούκουνας διαμορφώνεται με τριγωνική απότμηση.

Ο οντάς-ξενώνας είναι επίμηκες δωμάτιο με εμβαδόν όσο και το παράσπιτο, μονόριχτη στέγη εμφανή εσωτερικά και είσοδο από τη νοτιοδυτική μακρά πλευρά του η οποία, χάρις στην κλίση του εδάφους, γίνεται σχεδόν ισόγεια³⁴⁷. Το δάπεδο του οντά αποτελείται από φαρδιές σανίδες στηριγμένες σε παλαιότερα δοκάρια και το εσωτερικό του φωτίζεται ικανοποιητικά από το σιδερόφρακτο παράθυρο, που ανοίγεται στο νοτιοανατολικό του τοίχο (εικ. 38-39).

³⁴⁷. Πρβλ. *Κρεμμυδιώτη*, 110-111, εικ. 144α-β (Περονίδες). Βασιλειάδη, *Κρητικό σπίτι*, 194, σχ. 236-237 (Κομητάδες). *Κωστάκη*, 83, οικία Δ. Σπανού, (Φούρνοι), κ.α.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΝΟΦΑΛΙΑ ΟΙΚΙΑΚΑ ΣΚΕΥΗ, ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΥΡΟΚΟΜΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Σε περιοχές απομονωμένες όπως ο Νοφαλιάς, ο χωρικός και η νοικοκυερά του είναι αναγκασμένοι να ασχολούνται με όλων των ειδών τις εργασίες: τις κλασικές γεωργικές (όργωμα, κλάδεμα, θέρος και αλώνεμα, τρύγο, οινοποίηση, κηπουρική), τις κτηνοτροφικές (βοσκή, τυροκομική, χοιροτροφία) αλλά και με τη μελισσοκομία, υλοτομία, ξυλουργική, κατεργασία της πέτρας, κτίσιμο. Η γυναίκα συμμετέχει ενεργά σε όλες σχεδόν τις παραπάνω ασχολίες, πέρα από τις οικιακές εργασίες (μαγείρεμα, ζύμωμα, μπουγάδα, υφαντική κ.λπ.), τις οποίες επωμίζεται αποκλειστικά, όπως και την ανατροφή των παιδιών, τα οποία επίσης από πολύ τρυφερή ηλικία αναλαμβάνουν πολλές κοπιαστικές εργασίες και ευθύνες.

Για κάθε εργασία υπάρχουν τα ανάλογα απλά εργαλεία και σκεύη, ώστε τελικά να δημιουργείται μια αξιόλογη ποικιλία από αυτά. Τα περισσότερα διατηρούν ή απηχούν μορφές παλαιότερες ή και αρχαίες και είναι γερά, λειτουργικά, χωρίς αισθητικές απαιτήσεις. Σ' αυτήν ακριβώς την απόλυτη κατασκευαστική ειλικρίνεια βρίσκεται η ιδιαίτερη προσωπικότητά τους. Εξ ίσου σημαντικό είναι το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν από πλευράς ορολογίας.

Για το μαγέρεμα η νοικοκυερά τοποθετεί στην παραδιά αστοιβίδα και κλαδιά για προσάναμμα. Όταν η φωτιά ανάψει και ξεπάρει κάπως, προσθέτει 2-3 δαυλάρια³⁴⁸ και στένει το πήλινο τσικάλι με το φαγητό³⁴⁹. Για να συμπαίνει³⁵⁰ τη φωτιά χρησιμοποιεί τη μαχιά³⁵¹, ενώ για να δυναμώνει τη φλόγα φυ-

³⁴⁸. Δαυλάρι (υποκοριστικό του δαυλός): καυσόξυλο από αρκετά χονδρό κλαδί.

³⁴⁹. Το φαγητό που παρασκευάζεται με τον τρόπο αυτό, σε χωμάτινο τσικάλι, με βρόχινο νερό και σε φωτιά από ξύλα, ιδίως το όσπριο, είναι πολύ νόστιμο μαζί με ένα κομμάτι καύκαλο ή ντάκο (βλ. σημ. 374-375) και ένα ποτήρι κρασί. Στα φαγητά χρησιμοποιούνται τα εξής μυρωδικά (καρυκεύματα): *θάρασμος* (=δυόσμος), *αρισμαρής* (βεν. *rosemarino*=δενδρολίβανο, απαραίτητο στα τηγανιτά ψάρια), *αρίγνη*, δάφνη, πιπέρι, κύμινο.

³⁵⁰. Συμπαίνω, αόρ. *εσύμπαλα*, από το αρχ. συμβάλλω: συνδαυλίζω, τακτοποιώ [τη φωτιά], βλ. Ξανθοουδίδης, *Γλωσσάριον*, 705-706. Ο ίδιος όρος σημαίνει και το άπλωμα των σταχυών στο αλώνι, όταν η κίνηση του βωλόσυρου τα συσσωρεύει στο κέντρο και στα χείλη του, βλ. παρακάτω σημ. 420.

³⁵¹. Μαχιά: η γνωστή μασιά, από το τουρκ. *masa*. Παπαρηγοράκης, 96.

σά μέσα από σιδερένιο σωλήνα σχήματος φλογέρας, το *φουσερό* (πιν. 13).

Το λάδι φυλάσσεται στο *μουζουράκι*³⁵² (εικ. 40), το οποίο συγχρόνως είναι και το μετρικό σκεύος για την ποσότητα του λαδιού που απαιτεί κάθε φαγητό. Το τράβηγμα του λαδιού από το πιθάρι γίνεται με μεγαλύτερο δοχείο, το *κάρτο*³⁵³. Το χονδρό αλάτι τοποθετείται στο *αλατσερο*³⁵⁴, τετράγωνο ξύλινο κουτί με σκέπασμα, που μπορεί να κρεμαστεί στον τοίχο. Το ψιλό αλάτι της αγοράς μόλις τις τελευταίες δεκαετίες υιοθετήθηκε εδώ, επειδή το χονδρό αγοραζόταν σε μεγάλες ποσότητες για τις ανάγκες της τυροκομίας και μέρος του κοπανιζόταν στο βαρύ ξύλινο *χαβάνι*³⁵⁵ (εικ. 40) για οικιακή χρήση. Κρεμαστή είναι και η *κουταλοθήκη*³⁵⁶, με τρία συνήθως διαμερίσματα, στα οποία στήνονται διαφόρων μεγεθών ξύλινες χειροποίητες κουτάλες, σκαλισμένες από τους άνδρες της οικογένειας.

Το μαγείρεμα γίνεται *αποδιαφώτιστα*³⁵⁷, ώστε τα μέλη της οικογένειας, που θα λείψουν όλη την ημέρα στα χωράφια, να πάρουν μαζί τους γεμάτο το *κουνέτο*³⁵⁸ με το γεύμα. Στα σκεύη της κουζίνας περιλαμβάνονται επί-

³⁵². *Μουζουράκι*: δοχείο για το λάδι από λευκοσίδηρο. Αποτελείται από ένα εσωτερικό τμήμα, όμοιο με κατοσταράκι, με το οποίο ανασύρεται το λάδι από το πιθάρι και ένα εξωτερικό, που φέρει λαβή και σκέπασμα. Η ονομασία του είναι υποκοριστικό της λ. *μουζούρι* (ιταλ. *misura*), μέτρου χωρητικότητας κυρίως για καρπούς, με ποικίλη αξία κατά εποχές (μεταξύ 17-25 κιλών). Βλ. Erich Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, 139-141. Δ. Πετροπούλου, «Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *ΕΛΛ*, Ζ' (1952-53), 68-69. Ελευθ. Πλατάκη, «Ειδήσεις εκ των πηγών περί της μονής Αγκαράδου», *Κρητολογία*, τευχ. 2 (Ιαν.-Ιούν. 1976), 124-126 (με εκτενή βιβλιογραφία), κ.α. Εκτός από τη μονάδα, η λέξη δηλώνει και το αντίστοιχο μετρικό σκεύος (*μουζούρι*).

³⁵³. *Κάρτο*, από το ιταλ. *quarto*=τέταρτο [του μιστάτου]: ειδικού σχήματος μεγάλο δοχείο από λευκοσίδηρο, με το μέρος το απέναντι από τη λαβή του επίπεδο και το υπόλοιπο κυλινδρικό. *Παπαρηγοράκης*, 34. Αικατερινίδης, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 530. Για το *μίστατο*, μονάδα όγκου για υγρά ίση με 11 λίτρα περίπου, βλ. Erich Schilbach, *ό.π.*, 142. Δ. Πετροπούλου, *ό.π.*, 81. *Μαν. Παπαδάκη*, 22, κ.α.

³⁵⁴. Η απλούστερη μορφή αλατσερού, το *αλατσοκαύκι* από αδειασμένο *τσούκο* (νεροκολόκυθο, ο καρπός της γνωστής κολοκύνθης της λαγνηνοφόρου), συνηθίζεται στην επαρχία αλλά όχι στο Νοφалиά, επειδή δεν καλλιεργείται εδώ το αντίστοιχο φυτό. Αικατερινίδης, *Καρύδι*, 40. Τριποδάκης, *Θεώρηση*, 53, σχ. 2.

³⁵⁵. *Χαβάνι* (τουρκ. *havan*): το γουδί (*Παπαρηγοράκης*, 127, Αικατερινίδης, *ό.π.*, 40: *πετροχάβανο*). Τα μπαχαρικά κοπανίζονται σε μικρό κωδωνόσχημο μπρούντζινο χαβάνι με πόδι (εικ. 40), που αποτελεί πολυτέλεια για τα φτωχά σπίτια.

³⁵⁶. Συνήθως ξύλινη, αλλά και σιδερένια με διάτρητη διακοσμητική επεξεργασία. Βλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 40, Τριποδάκη, *Λασηίδι*, 294, κ.α.

³⁵⁷. *Αποδιαφώτιστα*: πριν φωτίσει, πολύ πρωί. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 672: *ποδιαφωτίζει*=ξημερώνει.

³⁵⁸. *Κουνέτο*: πήλινο (αργότερα τσίγκινο) σκεύος με σκέπασμα και λαβή, όμοιο με μικρό κουβά (εικ. 40), για τη μεταφορά φαγητών.

σης διαφόρων μεγεθών πήλινες λεκανίδες³⁵⁹, πιάτα και κεσέδες, δηλαδή κούπες με βάση για σούπες ή γιαούρτι. Παλαιότερα το σερβίρισμα του φαγητού ήταν κοινό, στο *βερνεγάδο*³⁶⁰, μεγάλη ξύλινη λεκάνη από την οποία έτρωγαν όλοι μαζί, με τα χέρια ή με ξύλινα κουτάλια. Για το νερό υπάρχει το *σταμνί* και η μικρογραφία του, το *λαήνι*³⁶¹ (πιν. 15α), από τα οποία πίνει νερό όλη η οικογένεια με τον ίδιο τσίγκινο *μαστραπά*³⁶². Ο πόρος τους φράσσεται με αστοιβίδα ή *σταμναγκάδι*, για να μη λερώνεται το νερό³⁶³.

Οι ελιές, πράσινες σκιστές ή κοπανιστές και μαύρες αρμυρές *αλατσολιές*, φυλάσσονται σε πήλινα *κουρούπια*³⁶⁴ και το λάδι σε διαφόρων μεγεθών, επίσης πήλινα πιθάκια (πιν. 11). Τα μεταλλικά δοχεία θεωρούνται ακατάλληλα, επειδή αυξάνουν την οξύτητά του³⁶⁵.

Η ζύμη για τα *λαζάνια*³⁶⁶ ζυμώνεται με σίτινο αλεύρι και το φύλλο ανοίγεται επάνω στο σοφρά με το *ξυλίκι*³⁶⁷. Το σιτάρι που χρησιμοποιείται στην περίπτωση αυτή αλέθεται στο σπίτι, στο *χερόμυλο*, με τις βαριές πώρινες μύλοπετρες που περιστρέφονται με ξύλινη λαβή³⁶⁸. Το ψωμί, από αλεύρι

³⁵⁹. *Μουρχούτα, μωσόρα, πετρολεκανίδα, σκουτέλι*. Πρβλ. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 38: σκουτέλλια, γαβάδια, μουρχούτες, λεκανίδες, κούπες. Πολυξ. Χειλουδάκη, «Η λαϊκή κεραμική της Κρήτης στην καθημερινή χρήση τα τελευταία 100 χρόνια», *Πεπραγμένα ΣΤ' ΔΚΣ* (Χανιά 1986), Γ', Χανιά 1990, 557-566.

³⁶⁰. *Βερνεγάδο* (βεν. vernegal): γαβάθα, μικρός κάδος. *Boerio*, 789. Πρβλ. Γ. Παγκάλου, *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*, Β' (1960), 227: *βερνεγάδος*. Πιτυκάκη, *Λεξικό*, Α', 224: *λεκάνη από κατάλληλα πελεκημένο, άγριο ξύλο*. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 40: *βερνεγάς* ή *βερνεγάδι*.

³⁶¹. Βλ. σημ. 242.

³⁶². *Μαστραπάς* (αραβ. mastrapa): χάλκινο κύπελλο. *Παπαρηγοράκης*, 96: Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 38. Πρβλ. Μέγα, *Δωδεκάνησος*, 14, *Χατζηγιάννου*, 86.

³⁶³. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 38, *Μποζινέκη*, 268, κ.α. Για το *σταμναγκάδι* (*cichorium spinosum*), τα χλωρά βλαστάκια του οποίου γίνονται και γευστικότερη σαλάτα, βλ. Δ. Τζανουδάκη, «Δημώδη ονόματα κρητικών φυτών», *Κρητολογία*, τευχ. 14-15 (1982), 161, 163.

³⁶⁴. Βλ. παραπάνω, σημ. 126.

³⁶⁵. Οι κάτοικοι του Μεραμπέλου, συνηθισμένοι στο ελαφρύ, ξανθό και σχεδόν άοσμο λάδι από τις ψιλές, ξερικές ελιές τους, είναι ιδιαίτερα απαιτητικοί στο σημείο αυτό.

³⁶⁶. *Λαζάνια* (ιταλ. lasagne), βλ. *Παπαρηγοράκη*, 38, Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 59: σπιτίσια ταινιόσχημα μακαρόνια από φύλλο που κόβεται σε λωρίδες. Τρώγονται συνήθως βραστά, περιχυμένα με λιωμένο σπιτικό θούτυρο και τριμμένο τυρί. Αν κοπούν σε μικρά τετράγωνα έχουμε τις *χυλόφτες*, που μαγειρεύονται με γάλα. Τέλος, αν κοπούν σε μεγαλύτερες *χυλόφτες* και στριφτούν με το δάκτυλο γίνονται τα *σκουφιχτά μακαρούνια*. Βλ. και Παπαδογιάννη, *Ξαρέσκια*, 22-23.

³⁶⁷. *Ξυλίκι*: λεπτός ξύλινος πλάστης, μήκους 0.8-1.0 μ. και διαμέτρου μόλις 2.5-3 εκ. Πρβλ. *Χατζηγιάννου*, 84 (*μαρζάτζιν* στην Κύπρο).

³⁶⁸. Στο *χερόμυλο* αλέθονται επίσης ο ξινόχοντρος και τα όσπρια. Πρβλ. Τριποδάκη, *Λασηδι*, 294: Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 40: *Δεβλέτογλου*, 74, αλλά και *Γεωργιάδη*, 124 (*σερομίλι* δια *πουρκούρι*).

κρίδινο ή μιγάδι³⁶⁹ ζυμώνεται στην ξύλινη σκάφη, πλάθεται στο σοφρά και τοποθετείται στις πινακωτές³⁷⁰ για να ψηθεί.

Το φούρνισμα είναι μια περίπλοκη και ενδιαφέρουσα διαδικασία: ο φούρνος ανάβεται με αστοιβίδα και κλαδιά, με τον πόρο και το αρθούνη του ανοικτά για καλό αερισμό και διευκόλυνση της καύσης. Όταν πυρώσει τραβιούνται έξω τα κάρβουνα με το σύρτη³⁷¹, καθαρίζεται το δάπεδο από τον άδο και σκουπίζεται με τα πάνιστρα³⁷². Οι πινακωτές φουρνίζονται σε σειρές με το φουρνιόχτη³⁷³. Αν δεν υπάρχουν πινακωτές, τα ψωμιά τοποθετούνται ένα ένα κατ' ευθείαν επάνω στο δάπεδο του φούρνου. Κατόπιν κλείνεται ο πόρος με το ημικυκλικό μεταλλικό του σκέπασμα, βουλώνεται το αρθούνη με βουτσά και ψήνεται το ψωμί. Τα ψημένα καρβέλια και οι κουλούρες χωρίζονται σε δύο καύκαλα³⁷⁴ και οι φρατζόλες σε ντάκουες³⁷⁵, που φουρνίζονται πάλι για τη φρύξη (παξιμάδιασμα). Το παξιμάδι ξεφουρνίζεται και κρύνει στη σκάφη του ζυμώματος και κατόπιν φυλάσσεται σε καθαρά υφαντά σακκιά. Συνήθως το ζύμωμα γίνεται μια φορά το μήνα.

Άλλα σημαντικά και απαραίτητα σκεύη είναι το φενέρι³⁷⁶ και ο λύχνος,

³⁶⁹. Μιγάδι: ανάμικτο σιταρένιο και κρίδινο αλεύρι. Βλ. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 39: κριθαροκουλούρα (στο Νοφαλιά κριθοκουλούρα): μιγαδερό ψωμί. Του ίδιου, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 527.

³⁷⁰. Πινακωτή: σανιδένιος ορθογωνικός δίσκος με πλαίσιο και 4-5 χωρίσματα, όπου τοποθετούνται άψητα ψωμιά για το φούρνισμα. Πρβλ. *Ειρ. Παπαδάκη*, 399: ζυμωτόσκαφη, σανίδες.

³⁷¹. Σύρτης: μακριά σιδερένια βέργα λυγισμένη στην άκρη σε σχήμα Γ.

³⁷². Πάνιστρα: πανιά στερεωμένα στο άκρο ξύλινης ή σιδερένιας βέργας. Από το ρ. πανίζω=σκουπίζω, όχι μόνο με πανιά, αλλά και με άλλα μαλακά υλικά, π.χ. τη σάλτσα από το πιάτο με ψωμί.

³⁷³. Φουρνιόχτης: το μακρύ, επίπεδο ξύλινο φτυάρι του φούρνου. Η *Ειρ. Παπαδάκη*, 400, αναφέρει ως σύνεργα τα πάνιστρα, το σκάλεδρο και το φτυάρι (=φουρνιόχτη). Ο Τριποδάκης, *Λασιήδι*, 294, σημ. 2, τον σύρτη, τον τρίφτη, τον πανιστή, το φουρνιόχτη και τα αρθούνη (το τελευταίο προφανώς εσφαλμένα). Ο *Κωστάκης*, 91, τα σύνεργα: πάνα, φουρνέδι και σκάλεδρο (Φούρνοι Ικαρίας). Ο *Μέγας*, *Λήμνος*, II, τα: πάνα, φκυάρ', πνακουτές. Η Τρεμπέλα, *Καρπάδιο σπίτι*, 45, τα: αναουνί (=σκούπα από κλαδιά μυρτιάς), κάτσουνα (=σύρτη), πλασταρά ή φτυό. Ο *Αρφαράς*, 71, τα: φτυάρι, σκάλεδρο, πάνα, σύρτη (Κως), κ.ο.κ

³⁷⁴. Καύκαλο, από την ομοιότητα στο σχήμα με το ανθρώπινο κρανίο, το οποίο σημαίνει κατά κυριολεξία η λέξη [ετυμολογία από το αρχ. *βαυκάλιον*]. Τα δύο τμήματα της κουλούρας ονομάζονται *απανωκαύκαλο* και *κατωκαύκαλο*. Πρβλ. *Ειρ. Παπαδάκη*, 401.

³⁷⁵. Όταν το ψωμί πλάθεται σε σχήμα φρατζόλας, χαράσσεται εγκάρσια σε χονδρές φέτες, που αποχωρίζονται μετά το πρώτο ψήσιμο. Κάθε φέτα λέγεται *ντάκος* (ιταλ.-βεν. *tacco*=κομμάτι ξύλου, σφήνα, βλ. *Παπαρηγοράκη*, 63). Υπάρχει και το υποκοριστικό *ντακουλάκι*, για τα γλυκά παξιμαδάκια του καφέ.

³⁷⁶. *Φενέρι*, τουρκ. *feneg*, αντιδάνειο από το ελληνικό φανός, κατά τον *Παπαρηγοράκη*, 125.

και τα δύο με λάδι, που φωτίζουν το σπίτι τα βράδια και τις νύκτες τα βήματα των *χοχλιδολόγων*³⁷⁷. Επίσης ο *καμπανός*³⁷⁸ για το ζύγισμα των γεννημάτων, ο *σάρακας*³⁷⁹ και το *μανάρι*³⁸⁰ για το κόψιμο των ξύλων, το *σκαπέτι* και η *παλάμη*³⁸¹ για διάφορες δουλειές και η *ασκοντάβλα*³⁸² για το πότισμα φυτών, ζώων και ανθρώπων. Η καθαριότητα του σπιτιού συνίσταται σε απλό σκούπισμα του χωμάτινου δαπέδου με την *παρασύρα* ή *φινοκάλα*³⁸³, κοντή σκληρή σκούπα από *φινοκαλίδες* ή σπάρτα δεμένα σε μάτσο.

Η μπουγάδα, εργασία περίπλοκη και χρονοβόρα, που εγκαταλείφθηκε τις τελευταίες δεκαετίες, χρειαζόταν μιαν ολόκληρη μέρα για να βράσει το νερό στο *σιντεροτσιόκαλο*³⁸⁴ να τακτοποιηθούν τα ρούχα στο *μπουγαδοκόφινο*³⁸⁵, να φτιαχτεί η *αλουσά* από *άθο*³⁸⁶, να περιχυθούν με αυτήν τα ρούχα και αργότερα να ξεπλυθούν με τη λιγότερη δυνατή σπατάλη νερού.

Ένα πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο στις οικιακές ασχολίες είναι η υφαντική και όσα σχετίζονται με τον αργαλειό, το *αργαστήρι*, το οποίο, με την πολύπλοκη κατασκευή και το πλήθος των εξαρτημάτων του, έχει αποτελέσει το αντικείμενο πολλών μελετών³⁸⁷.

³⁷⁷. Το *χοχλιδολό(γ)ημα*, το μάζεμα δηλαδή των σαλιγκαριών, γίνεται όταν *σύρονονται* οι *χοχλιοί*, τις βροχερές ή υγρές νύκτες του χειμώνα και της άνοιξης. Τους ξηρούς μήνες οι *χοχλιοί* μαζεύονται *ανεμολιαστοί* (*ανεμολιάζω*, από το *μόλος*=λιθοσωρός), από τις κρύπτες όπου βρίσκονται ναρκωμένοι σε αρμαδιές. Οι τελευταίοι μπορούν να καταναλωθούν αμέσως, ενώ το χειμώνα πρέπει να τους *σακάσουν* (=απομονώσουν για κάθαρση) μερικές ημέρες, τάζοντάς τους με αλεύρι ή ζυμαρικά, για την περίπτωση που έχουν φάει κάτι δηλητηριώδες. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 528.

³⁷⁸. *Καμπανός*: ζυγός με βραχίονα, στατήρας.

³⁷⁹. *Σάρακας*: το πριόνι (ιταλ. *saracco*).

³⁸⁰. *Μανάρι*: το τσεκούρι (ιταλ. *mannaia*=πέλεκυς). *Παπαρηγοράκης*, 41.

³⁸¹. *Σκαπέτι* και *παλάμη*: η σκαπάνη και το φτυάρι.

³⁸². *Ασκοντάβλα*: κάδος, κουβάς. Άλλοτε δερμάτινος με σανιδένιο πάτο, απ' όπου και η ετυμολογία (*ασκός* + *τάβλα*), αργότερα τσίγκινος. Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδου, «Γλωσσικά εκλογαί, Δωδεκάς Δευτέρα», *Λεξικογραφικόν Αρχεῖον*, Ε' (1918) [=Μελετήματα], 308-310.

³⁸³. *Παρασύρα*, από το ρ. *παρασύρ(ν)ω*: η σκούπα. Η *φινοκάλα*, αντίστοιχα, παράγεται από το ρ. *φινοκαλίω*, αρχ. *φιλοκαλώ*. *Φινοκάλα* λέγονται τα σκουπίδια και *φινοκαλίδα* το σκληρό βούρλο, από το οποίο κατ' εξοχήν κατασκευάζονται στην περιοχή οι σκούπες. Κουκουλές, *Λαογραφία*, 37: *φιλοκαλιά* ή *παρασύρα*, *φιλοκαλίω*. Στην Κύπρο: *φουρκάλιν* (*Χατζηγιάννου*, 85) και στην Κω: *φροκαλιά*, *φροκαλίω* (*Αρφαράς*, 31).

³⁸⁴. Βλ. σημ. 430.

³⁸⁵. *Μπουγαδοκόφινο*: μεγάλο πλεκτό κοφίνι με ανοικτά χείλη, ή και ξύλινο κιβώτιο, στο οποίο στοιβάζονται τα ρούχα και σκεπάζονται με ένα χονδρό πανί, την *αδομαντήλα*. Επάνω στην τελευταία κοσκινίζεται ποσότητα *άθου*, που περιχύνεται με το βραστό νερό για να παραχθεί η *αλουσά*. Για την αδομαντήλα βλ. *Σταδάκη*, 115.

³⁸⁶. Η *αλουσά* παρασκευάζεται και ξεχωριστά μέσα σε δοχείο, στο οποίο τοποθετείται ο *άθος* και το βραστό νερό. Οι απορροπαντικές ιδιότητες της αλουσάς οφείλονται στην περιεχόμενη ποτάσσα.

³⁸⁷. Για το μηχανισμό και τη λειτουργία του αργαστηριού βλ. ενδεικτικά Ι. Χαβάκη,

Το κούρεμα των αιγοπροβάτων είναι η απαρχή μιας μεγάλης σειράς εργασιών, μέχρις ότου φθάσει το νήμα στο αργαστήρι. Αρχικά ξεχωρίζεται με τα *χερόχτενα*³⁸⁸ η μακρύτερη τρίχα, το *σκουλι*³⁸⁹, από το κοινό μαλλί, την *κορκίδα*. Το πρώτο τοποθετείται στη *φουσκόροκα*³⁹⁰, το δεύτερο στην απλή ρόκα. Μετά ξεκερεμώνται από την *αρδαχτερή*³⁹¹ τα *αρδάχτια*, τοποθετούνται στο κάτω άκρο τους τα *σφεντύλια*³⁹² και κλώθεται προσεκτικά το νήμα. Κατόπιν το νήμα μεταφέρεται από το αρδάχτι στο *τυλιγάδι*³⁹³, από εκεί στην ανέμη και τέλος στα καλαμένα μασούρια, που γεμίζονται με τον *άρδαχτο*³⁹⁴ (εικ. 41). Τα γεμάτα μασούρια φυλάσσονται στο *αξάρι*³⁹⁵, απ' όπου θα περαστούν στη σαίτα του αργαστηριού, αφού προηγηθεί η διαδικασία του *διασίματος*³⁹⁶ και το πέρασμα του στημονιού στο χτένι.

«Ο κρητικός αργαλιός και τα κρητικά μεσαιωνικά και μεταμεσαιωνικά ρούχα», *Α΄ Λογογραφικό Παράρτημα, ΚΧ, Θ΄* (1955), 11-37. Πιτυκάκη, *Αργαλιός*, 190-195 και του ίδιου, *Γλωσσικά υφαντικής*, 360-367. Σταμ. Αποστολάκη, «Κρητική λαϊκή τέχνη-λαογραφικά τ' αργαλιού», *Ελλωτία*, περίοδος Β΄, 2 (1993), 159-162.

³⁸⁸. *Χερόχτενα*: διπλό ξύλινο χτένι με μεταλλικά δόντια, για το ξεχώρισμα του μαλλιού σε *σκουλί* και *κορκίδα*. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά υφαντικής*, 335-336.

³⁸⁹. Σύμφωνα με τον Πιτυκάκη, *Λεξικό, Β΄*, 980 και τον ίδιο, *Γλωσσικά υφαντικής*, 336, *σκουλί* (αρχ. *σκόλλυς*) λέγονται οι λεπτές ίνες του λιναριού που (επίσης με *χερόχτενα*) διαχωρίζονται από τη *λιναροκορκίδα*. Το εκλεκτό μακρύτριχο μαλλί δηλώνει ο όρος *αλεκατισιά* (βλ. στον ίδιο, *ό.π.*, 349-50), γνωστός επίσης αλλά με μικρότερη χρήση στο Νοφαλία. Για τα είδη του μαλλιού βλ. και *Μαυρακάκη*, 110.

³⁹⁰. *Φουσκόροκα*: ρόκα για το γνέσιμο του σκουλιού, σε σχήμα τριών επαλλήλων σφαιρών που σχηματίζονται από λεπτές σχίζες καλαμιού. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά υφαντικής*, 336.

³⁹¹. *Αρδαχτερή*: υφαντή πλουμιστή ταινία με κροσσωτή δαντέλα στο κάτω μέρος της. Στερεώνεται οριζόντια στον τοίχο και επάνω της αναρτώνται τα αρδάχτια από το *αγκινάρι* (=άγκιστρό) τους, *Σταθάκη*, 115, Πιτυκάκης, *ό.π.*, 336-37.

³⁹². Πρβλ. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 64, *αρδάχτι, σφεντύλι*. Πιτυκάκη, *Γλωσσικά υφαντικής*, 336 (*αρδάχτι, σφεντύλι, αγκινάρι*).

³⁹³. *Τυλιγάδι*: ξύλινο όργανο σε σχήμα χαμηλού πεπλατυσμένου Π, ή και Ζ (*ξερόδοδεξο τυλιγάδι*), στα σκέλη του οποίου τυλίγεται τεντωμένο το νήμα, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς να μπερδευτεί. Για να φυλαχθεί το *κυκλί* τού νήματος, όταν δεν πρόκειται να τοποθετηθεί αμέσως στην ανέμη, τραβιέται από το τυλιγάδι και δένεται προσεκτικά σε κόμπο. Πιτυκάκης, *ό.π.*, 337.

³⁹⁴. *Άρδαχτος*: λεπτή σιδερένια ράβδος με μικρή στεφάνη στην κορυφή της, που περιστρέφεται ταχύτατα με το χέρι μέσα σε κατάλληλη υποδοχή (*φάλι*) τής λίθινης βάσης της (*θρομύλι*). Στο σιδερένιο στέλεχος περνούν τα μασούρια για να τα φορτώσουν με νήμα από την ανέμη. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 64: *άρδαχτος, ορθομίλι=θρομίλι*. Κ. Βείκου-Σεραμέτη, «Ο *άρδαχτος*», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, τευχ. 7 (1972), 120-123. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά υφαντικής*, 338-339.

³⁹⁵. *Αξάρι*: πλεκτό στρόγγυλο ή τετράγωνο καλαδάκι, άλλως *μασουροκάλαθο*. Ο δεύτερος όρος γνωστότερος στην υπό εξέταση περιοχή.

³⁹⁶. *Διάζωμα*: βλ. παραπάνω, σημ. 151.

Με μαλλί υφαίνονται τα ριγωτά *χιράμια*³⁹⁷, οι *ξομπλιαστές*³⁹⁸ *πατανίες*³⁹⁹, οι *βαριές πατητές*⁴⁰⁰ με τα ζωηρά πορφυρά χρώματα, οι *ψαρανάπλες*⁴⁰¹ για το λιομάζωμα, οι παιδικές *φασκίες*, τα *πλουμιστά προσώμια*⁴⁰², ο *μεγάλος τριχοντρουβάς*⁴⁰³ του *ρеспέρη*⁴⁰⁴ και το *τραχύ ρασίδι*⁴⁰⁵ του βο-

³⁹⁷. *Χιράμι*, αραβ. ihram (βλ. Παπαρηγοράκη, 130): ελαφρύ σκέπασμα με βαμβακερό στημόνι. Φέρει ταινίες που σχηματίζονται με την εναλλαγή μάλλινου και βαμβακερού νήματος στο υφάδι, ή την εναλλαγή χρωμάτων. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά υφαντικής*, 369. Σταθάκη, 121. Ι. Χαβάκης, *ό.π.* (σημ. 387), 38.

³⁹⁸. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 638: ξόμπλι-ξομπλιάζω (από το λατ. exemplum=παράδειγμα): το διακοσμητικό σχέδιο που γίνεται στα υφαντά του αργαλείου με το χέρι, με έντεχνη εναλλαγή χρωματιστών νημάτων. Βλ. και Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 64, Αικατερινίδη, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 534.

³⁹⁹. *Πατανία*: μάλλινη κουβέρτα με βαμβακερό στημόνι και πλούσια *περαμάτιση*, σχέδιο δηλαδή που προκύπτει από προκαθορισμένα περάσματα των νημάτων του στημονιού στους μίτους του αργαλείου. Βλ. Σταθάκη, 118-19 και της ίδιας, «Οι υφαντές πατανίες της Κρήτης», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, Αθήνα 1968, 160-161. Ι. Χαβάκης, *ό.π.* (σημ. 387), 39. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά υφαντικής*, 369. Το *περαμάτισμα* είναι πολύ περίπλοκη εργασία και απαιτεί φαντασία και μεγάλη εμπειρία εκ μέρους της *ανυφαντούς*. Πρβλ. Αικατερινίδη, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 534· Πιτυκάκης, *ό.π.*, 357-360, 370· του ίδιου, *Αργαλείος*, 188-190.

⁴⁰⁰. *Πατητή*: βαριά κουβέρτα με υφάδι και στημόνι από μαλλί. Πριν χρησιμοποιηθεί πλένεται και πατιέται καλά για να γίνει χνουδωτή και αφράτη. Βάφεται κόκκινη, ή σε άλλα έντονα χρώματα. Ι. Χαβάκης, *ό.π.*, 37. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά υφαντικής*, 370.

⁴⁰¹. *Ανάπλα* (από το ρ. απλώω): ελαφρύ υφαντό σκέπασμα, βαμβακερό ή μάλλινο, είτε του κρεβατιού είτε για τη συλλογή του ελαιοκάρπου. Η *ψαρανάπλα*, σκληρό στην υφή στρωσίδα από δεύτερης ποιότητας μαλλί, έχει χρώμα σκούρο καφέ που ξεθωριάζει τοπικά (*ψαρίζει*), επειδή υφαίνεται με μαλλί μαύρων ζώων και όχι βαμμένο, και φέρει λεπτές λευκές ρίγες. Ευαγγελία Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης (3)*, *Υφαντική και βαφική*, Αθήνα 1964, 58-59. Σταθάκη, 115. Στο Απάνω Μεραμπέλο η λέξη *ανάπλα* σημαίνει γενικά την κουβέρτα, το κλινοσκέπασμα, βλ. Πατασιδίωτη, 75, πράξ. 46, 87, πράξ. 60.

⁴⁰². *Προσώμι*: μάλλινη ξομπλιαστή ταινία μήκους 60-80 εκ., με κρόσσια στις μακρές πλευρές. Η νοικοκυρά το τοποθετεί διπλωμένο στον ώμο της, όταν μεταφέρει το σταμνί με το νερό. Βλ. Κουκουλέ, *Βυζαντινή οικία*, 80, σημ. 4: *προσώμιν διά τους οπέρας*. Σταθάκη, 120. Αικατερινίδη, *Καρύδι*, 40.

⁴⁰³. *Ντρουβάς* (τουρκ. torva, βλ. Παπαρηγοράκη, 109): υφαντό σακκούλι από μαλλί, που φέρεται με σχοινί από τον ώμο. Ο *τριχοντρουβάς*, υφασμένος με κατσικότριχα, έχει διαστάσεις 35X50 εκ. τουλάχιστον, σχέδιο με ρίγες και τραχιά υφή. Αναρτάται συνήθως στο σαμάρι του υποζυγίου. Σταθάκη, 118. Αικατερινίδη, *Λαϊκός πολιτισμός*, 534.

⁴⁰⁴. *Ρεσπέρης* (αραβ. respere): ο γεωργός. Παπαρηγοράκης, 114· *Δέφνερο*, 117· Ξανθινάκης, 448· Αικατερινίδη, *ό.π.*, 529. Μέγας, *Δωδεκάνησος*, 54 (*λεσπέρικο*=γεωργικό σπίτι). Η ίδια λέξη και στην Κύπρο: Χατζηϊωάννου, 73.

⁴⁰⁵. *Ρασίδι* και στη Δυτική Κρήτη *ράσο*, *ρασέ*: χωριάτικο υφαντό επανωφόρι με κουκούλα, από τρία φύλλα υφάσματος ενωμένα. Κατασκευάζεται με υφάδι και στημόνι μαλλί. Είναι χνουδωτό και αδιαπέραστο από τη βροχή, επειδή το επεξεργάζονται όπως τις πατητές. Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 47 και σημ. 6-7. Εμμ.Ι. Φραγκεδάκης, *Η κρητική θρόκα*, Ρέθυμνο 1963, 43-45. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά υφαντικής*, 370. Ξανθινάκης, 447. *Μαυρακάκης*, 61, 110.

σκού⁴⁰⁶. Η *ανυφαντού* γνωρίζει να υφαίνει και λεπτά υφάσματα για τα *προυκιά* της, με βαμβακερά νήματα που βέβαια δεν παράγονται επί τόπου αλλά αγοράζονται: *μπόλιες*⁴⁰⁷ για σεντόνια και *ασπρόρουχα*, *πέτσες*⁴⁰⁸, *καλύμματα* για το κρεβάτι. Η τραχιά μετοχιώτικη ζωή δεν αφήνει περιθώρια για άλλες πολυτέλειες, όπως *μεταξωτές μπόλιες* για *μαντίλες*, *κουρτίνες* κ.λπ.

Οι τρόποι και τα εργαλεία για τις αγροτικές εργασίες έχουν παραμείνει σχεδόν αμετάβλητα στο πέρασμα του χρόνου, καθώς το ανώμαλο πετρώδες έδαφος και οι μικροί γεωργικοί κλήροι αποθαρρύνουν τη διάδοση των μηχανών⁴⁰⁹. Το *ζευγάρι*⁴¹⁰ που εκτρέφει η οικογένεια θα σύρει τον Οκτώβριο το αλέτρι στο χωράφι και τον Ιούλιο το *βωλόσυρο*⁴¹¹ στο αλώνι. Το αλέτρι έχει την πανελληνίως γνωστή ησιόδεια μορφή⁴¹² και ο βωλόσυρος επίσης. Τα *βούγια* ζεύονται με τον ξύλινο *ζυγό* και τις *ζεύλες*⁴¹³ και καθοδηγούνται

⁴⁰⁶. Χρησιμοποιείται κι εδώ αποκλειστικά ο όρος *βασκός-βόσκισσα* και όχι ο «τσοπάνης» κ.λπ. Κουκουλές, *Λαογραφία, ό.π.*, 70. *Μαυρακάκης*, 61-62, 65. Πρβλ. *Χατζηγιάννου*, 99.

⁴⁰⁷. *Μπόλια*: ύφασμα με βαμβακερό στημόνι και υφάδι από βαμβάκι, αλλά και λινάρι ή μετάξι. Κουκουλές, *Λαογραφία*, 52. *Πιτυκάκης*, *Γλωσσικά υφαντικής*, 369-70.

⁴⁰⁸. *Πέτσα* ή *πέτσα*: η πετσέτα του προσώπου ή του φαγητού. Κουκουλές, *Λαογραφία*, 64. *Σταθάκη*, 119-120.

⁴⁰⁹. Το γνωστό πρόβλημα όλων των νησιών με παρόμοια δύσκολη εδαφολογική διαμόρφωση και ξηρό κλίμα. Πρβλ. *Radford-Clark*, 80.

⁴¹⁰. Πρβλ. *Μαν. Παπαδάκη*, 16. *Πιτυκάκη*, *Γλωσσικά γεωργίας*, 281-282. *Αικατερινίδη*, *Λαϊκός πολιτισμός*, 528-529 (αλέτρι-ζευγάρι). Συνήθως το ζευγάρι αποτελείται από δύο βούγια. Αν δεν υπάρχουν δύο διαδέσιμα, χρησιμοποιείται κι ένα γαϊδούρι ή μουλάρι.

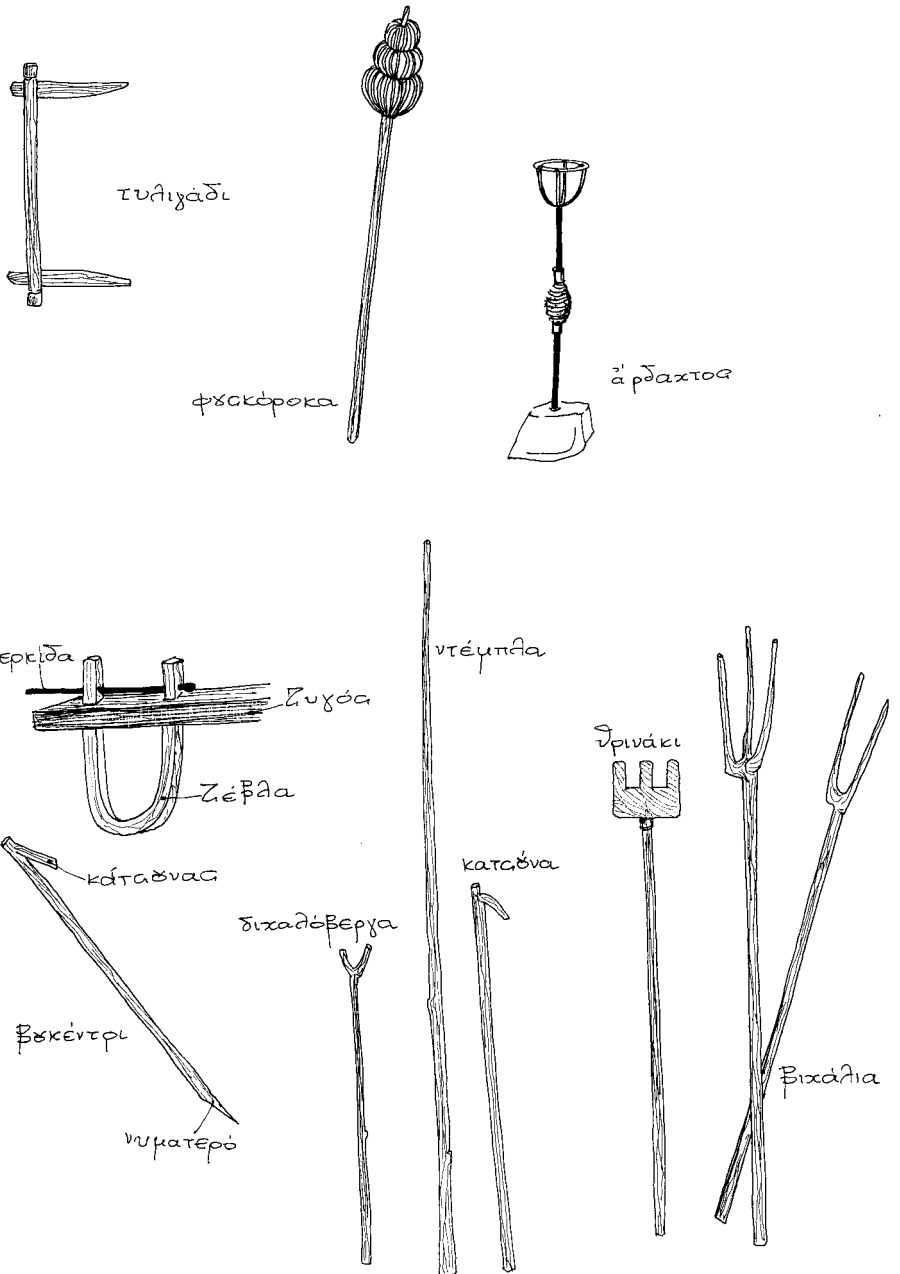
⁴¹¹. *Βωλόσυρος*: η αρκάνη. Από το βώλος+σύρων, επειδή μια παραλλαγή του βωλόσυρου χωρίς *βωλοσυρόπετρες* χρησιμοποιείται για την ισοπέδωση των οργωμένων χωραφιών. Βλ. *Ξένιας Χειλουδάκη*, «Αλώνια και αλωνέματα στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Ζ' ΔΚΣ* (Ρέθυμνο 1991), Γ₂, Ρέθυμνο 1995, 684. *Πιτυκάκη*, *Γλωσσικά γεωργίας*, 279-280 (βωλόσυρος, *ξυλοβωλόσυρος*=ο χωρίς πέτρες). *Μέγα*, *Λήμνος*, 16 (*δουκάν'*). *Χατζηγιάννου*, 77-78 (*σάρακλον*, *βουκάνη*=βωλόσυρος αλωνίσματος, Κύπρος). Αλλού χρησιμοποιείται μόνον ο βωλόσυρος χωρίς πέτρες, ενώ το αλώνισμα γίνεται με τσαλαπάτημα των σταχυών από τα ζώα. *Καραναστάσης*, 214-15 και 293-94 (Κως). *Βασιλειάδης*, *Νίσυρος*, 346.

⁴¹². Τα μέρη του αλέτρου, με την ορολογία που ακούεται στο Νοφалиά, είναι: το *ποδάρι*, το *σταθάρι*, το *υνί*, τα *παρούδια*, η *σπάθη*, η *έγερη*, η *φωλιά*, το *κατακλείδι* και η *ακροσταβαρά*. Πρβλ. *Πιτυκάκη*, *Γλωσσικά γεωργίας*, 278-79. *Δέφνερ*, 161-164 (162, σχήμα). *Καραναστάσης*, 209-211 και σχ. 2. *Χατζηγιάννου*, 76-77 (με σχέδιο). *Π. Στυλιανού*, «Το κυπριακό ξύλινο άροτρον», *Λαογραφική Κύπρος*, Β' (1972), τευχ. 4-5, 81-83.

⁴¹³. Η *ζεύλα*, ξύλινο στοιχείο σχήματος U, περνιέται κάτω από το λαϊμό του βοδιού και κατόπιν τα σκέλη της εισέρχονται σε δύο αντίστοιχες οπές στο άκρο του ζυγού. Συγκρατείται στη θέση της με ξύλινη ή σιδερένια περόνη, την *κερκίδα*, που στερεώνεται οριζόντια σε δύο οπές στα άνω άκρα της. Βλ. σημ. 415 και εικ. 41.

Εικ. 40. Μαγειρικά και τυροκομικά σκεύη.

Εικ. 41. Εργαλεία υφαντικής (επάνω) και γεωργικά εργαλεία (κάτω).

με το *βουκέντρι*⁴¹⁴ (εικ. 41). Τόσο το αλέτρι όσο και ο βωλόσυρος συνδέονται στο μέσον του ζυγού με τα πέτσινα *λούρα*⁴¹⁵ ή και με σχοινί.

Το *θέρος*⁴¹⁶ γίνεται με το πατροπαράδοτο *δραπάνι*⁴¹⁷ και το λίχνισμα με το *θρινάκι*⁴¹⁸, ενώ με το *βιχάλι*⁴¹⁹ *συμπαίνουν*⁴²⁰ στο αλώνι (εικ. 41). Για το ξεχώρισμα του καρπού χρησιμοποιούνται σε δεύτερη φάση διαφόρων τύπων κόσκινα: ο *βολίστης*⁴²¹ για το κοσκίνισμα των υπολειμμάτων του λιχνίσματος και το *νηροκόσκινο* που καθαρίζει το σιτάρι από την ήρα⁴²². Ο καρπός συγκεντρώνεται σε *φάρδους*⁴²³ και τα άχαρα, χύμα ή σε μπάλες, αποθηκεύονται στον αχειριώνα.

Το Σεπτέμβριο γίνεται ο τρύγος. Το *χτήμα* φορτώνεται με μια *κόφα*⁴²⁴ σταφύλια σε κάθε πλευρό και τα μεταφέρει στο *παπητήρι*. Μετά το πάτημα

⁴¹⁴. *Βουκέντρι*: μακριά ράβδος με οξύ το ένα της άκρο, που ονομάζεται *νυματερό* (από το ρ. *νύσσω*) και με το οποίο κεντούν τα βούγια. Στο άλλο άκρο φέρει προεξοχή, τον *κάτσουνα*, για το καθάρισμα του υνιού και των παρουδιών του αρότρου όταν στομώνουν από τη λάσπη. Η λέξη είναι αρχαία (*βούκεντρον*). Πρβλ. Πιτυκάκη, *Γλωσσικά Γεωργίας*, 279. *Καραναστιάση*, 213: *ζευγαρόραβδο*, *καργκαλλούν*. Μέγα, *Λήμνος*, 16: *φκέντρ*. *Χατζηγιωάννου*, 77: *καματόβεργκα με κάτσουνα και σ'εττί* (=νυματερό).

⁴¹⁵. *Λούρα*: οι δερμάτινοι μιάντες που προσαρμίζονται και συνδέουν την ακροσταβάρια του αρότρου με το κέντρο του ζυγού. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά γεωργίας*, 278-279: *λούρα*, *ζυγός*, *ξεύλες*, *κερκίδες*, *ξεύτης* (=ηνία). *Καραναστιάσης*, 211-212: *λούρα*, *ζυός*, *ξεύλες*. *Χατζηγιωάννου*, 78: *ζυός*, *λουρικός*, *ξεύλες*.

⁴¹⁶. Πιτυκάκης, *ό.π.*, 286: *θέρος* (το): η περίοδος και η ίδια η εργασία του θερισμού. Αικατερινίδης, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 529.

⁴¹⁷. Πρβλ. Ξανθοουδίδου, *Γλωσσάριον*, 543. *Καραναστιάση*, 217 (το ίδιο).

⁴¹⁸. *Θρινάκι*: ξύλινο εργαλείο όμοιο με επίπεδο φτυάρι, που απολήγει σε 3-4 φαρδιά δόντια. Η λέξη είναι αρχαία: *θρίναξ*. Αικατερινίδης, *ό.π.*, 529. *Καραναστιάσης*, 217-218, σχ. 6 (*θρινάκιν*, *ξυλοθρίνακο*, *καρποθρίνακο*). *Χατζηγιωάννου*, 79: *θερνάτιν* και *δεκράνιν*=*βιχάλι* (στην 78, *σχήμα*).

⁴¹⁹. *Βιχάλι* ή *βιχάλι*: ξύλινη ράβδος με δύο ή τρία (μη συνεπίπεδα) δόντια (πιν. 176). Σε πολλά χωριά του Μεραμπέλου και στο Νοφαλιά το τριπλό *βιχάλι* λέγεται *σκάλεδρο*.

⁴²⁰. Βλ. σημ. 350. Πρβλ. *Καραναστιάση*, 294: στην Κω *συμπάλλουν* με το *ξυλοθρίνακο* (=σκάλεδρο).

⁴²¹. *Βολίστης*: κόσκινο με μεγάλες τρύπες, για να πέφτει ο καρπός και να συγκρατούνται τα χονδρά άχαρα (*κοντύλια*). Επίσης ξεχωρίζει και συγκρατεί τα κουκιά. Πιτυκάκης, *Γλωσσικά γεωργίας*, 287 (*βολίστης*, *βολίξω*, *κοντύλια*, *κοντυλόκαρπος*). *Καραναστιάσης*, 295 (*κόντυλα*, *καρπολώνεμα*). *Χατζηγιωάννου*, 76 (*κόντυλα*), 84 (*αρθαλίξω*, *αρθάλιν*=*βολίστης*).

⁴²². Υπάρχει επίσης η λεπτή *κνισάρα* και το μικρό *κνισαράκι*, με τα οποία κοσκινίζεται το αλεύρι στο σπίτι. Για όλα τα παραπάνω εργαλεία βλ. Ξένιας Χειλουδάκη, «Αλώνια και αλωνέματα», *ό.π.* (σημ. 411), 684-685.

⁴²³. *Φάρδος* (ο): το τσουβάλι από λινάτσα, σε αντιδιαστολή προς το υφαντό σακί.

⁴²⁴. *Κόφα*: μεγάλο και βαθύ πλεκτό καλάθι από λεπτά κλωνάρια λυγαριάς ή άλλων δάμνων.

και τη συλλογή του μούστου τα *στράφυλα* μεταφέρονται στο *ρακοκάζανο* για την απόσταξη. Τα καζάνια του Οκτώβρη είναι μέχρι σήμερα ένα πανηγύρι για το Νοφαλιά και παράγουν καλής ποιότητας ντόπια, δυνατή ρακή.

Το Δεκέμβριο, στο *ράβδισμα*⁴²⁵ του ελαιοκάρπου, απλώνονται κάτω από τα δένδρα οι *ανάπλες*⁴²⁶ και επιστρατεύονται τριών ειδών βέργες: η *κατσούνα*⁴²⁷ σε σχήμα αρπάγης, με την οποία κρατούν τα κλαδιά στην επιθυμητή θέση, η *διχαλόβεργα*⁴²⁸, με άκρο σχήματος Υ, την οποία χρησιμοποιεί ο ραβδιστής που βρίσκεται πάνω στο δένδρο και η *ντέμπλα*⁴²⁹, μακρύ κοντάρι για να φθάνουν ακόμη και τα ψηλότερα κλαδιά από το έδαφος (εικ. 41).

Μια ακόμη σημαντική κατηγορία εργαλείων και σκευών είναι τα σχετικά με την τυροκομία. Σε αυτά ανήκει κατ' αρχάς το *σιγλί*⁴³⁰, στο οποίο βράζεται το γάλα, ενώ η ανάδευση γίνεται με τον *ταράχτη*⁴³¹ και ο πυθμένας του σιγλιού τρίβεται με το *διόνυσο*⁴³², για να μην πιάσει το γάλα (εικ. 40). Όταν

⁴²⁵. Η ποικιλία ελιάς που καλλιεργείται στο Νοφαλιά και το Απάνω Μεραμπέλο γενικότερα (*φιλολιές* για την παραγωγή λαδιού), συλλέγεται με *ράβδισμα* των δένδρων, και όχι με το χέρι ή αφού πέσουν στο έδαφος, όπως άλλες ποικιλίες. Πρβλ. Πιτυκάκη, *Γλωσσικά γεωργίας*, 291-292.

⁴²⁶. Συνήθως πρόκειται για *φαρδανάπλες* από λινάτσα και σπανιότερα για πρόχειρα υφαντά. Πρβλ. σημ. 401. Σήμερα έχουν επικρατήσει τα πλαστικά φύλλα.

⁴²⁷. *Κατσούνα*: ξύλινο ραβδί μήκους 1-1.2 μ., με απόληξη στο σχήμα του αριθμού 1. Χρησιμοποιείται και ως οδοιπορική *ράβδος*.

⁴²⁸. *Διχαλόβεργα*, ή *διχαλόβεργα*, ή *χαχαλόβεργα*: ραβδί παρόμοιο με το προηγούμενο, που απολήγει σε δύο κοντές χηλές. Χρησιμοποιείται και ως υποστήριγμα.

⁴²⁹. *Ντέμπλα* (από το λατ. *templum*=δοκός, βλ. και *Ξανθινάκη*, 160-161, *δέμπλα*): το κοντάρι του ραβδίσματος. Πρέπει να γίνεται από νεαρό, ελαστικό κλώνο, για να μην πληγώνονται τα δένδρα κατά τη χρήση του. Για τα παραπάνω βλ. Πιτυκάκη, *Γλωσσικά γεωργίας*, 292 (ραβδίζω, ντέμπλα, κατσούνα, ανάπλες, *ντεμπλολογώ*). Αικατερινίδη, *Λαϊκός Πολιτισμός*, 530 (τέμπλα, κατσούνα, ανάπλες, ραβδιστάδες).

⁴³⁰. *Σιγλί* (υποκοριστικό του *σίγλα*): χάλκινο ή σιδερένιο γανωμένο καζάνι κολουροκωνικού σχήματος, στενότερο στο στόμιο από ό,τι στη βάση του. Σπανιότερα χρησιμοποιείται στο Νοφαλιά για το ίδιο σκεύος ο όρος *λαβέτζι* (ιταλ. *lavaggio*, *Παπαρηγοράκης*, 38). Πρβλ. *Δέφνερ*, 113: *λαβέτζι*: *Μαυρακάκη*, 75-76: *μιτατολάβετζο*. Χατζηϊωάννου, 87: *λαβέζιν* (Κύπρος): *Ζευγώλη*, 93: *χαρανί* (Νάξος). Υπάρχει και η μικρογραφία του σιγλιού, του *σιντεροτσάικαλο* (πιν. 13), στο οποίο βράζεται το νερό για τη μπουγάδα ή άλλες χρήσεις (πρβλ. *Ειρ. Παπαδάκη*, 399).

⁴³¹. *Ταράχτης*: ξύλινο ραβδί μήκους 1 μ. περίπου, που απολήγει σε 3-4 κλαδίσκους ή έχει στερεωμένη στο άκρο του μια τούφα από σκληρό θάμνο. *Μαυρακάκης*, 76. Πρβλ. *Δέφνερ*, 113, *ταράχτης* και 114, σχέδιο. *Ζευγώλη*, 93: *ταραχτής*.

⁴³². *Διόνυσος*: παρετυμολογία του *αιδιόνησος* ή *αηδόνησος*, όπως ακούεται στην υπόλοιπη Κρήτη, βλ. *Μαυρακάκη*, 76. Ο Πιτυκάκης, *Λεξικό*, Α', 49, 303, αναφέρει και τις δύο εκφορές του όρου. Πρόκειται για ξύλινο ραβδί σε σχήμα Τ ή, αλλού, στέλεχος φύλλου χουρμαδιάς. Στη Νάξο λέγεται *μουδί* (*Ζευγώλη*, 93).

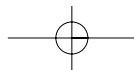
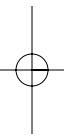
ανέβει στην επιφάνεια η *μυζήθρα*, τη μαζεύουν σε πλεκτά κυλινδρικά ή κολουροκωνικά *τουπιά*⁴³³. Τα τουπιά που γεμίζονται κάθε μέρα αφήνονται να στραγγίσουν τον ορρό επάνω στην *ξυποταρά*⁴³⁴ (εικ. 40), οριζόντια τοποθετημένη στα χείλη του σιγλιού. Με το αλάτισμα της γλυκιάς *μυζήθρας* γίνεται ο *αδότυρος*⁴³⁵. Τα νοφαλιώτικα τυριά γίνονται αλμυρά και σκληρά, κατάλληλα περισσότερο για να τρώγονται τριμμένα με ζυμαρικά, παρά για να καταναλώνονται ωμά. Όταν από το *τυροκόμηση* της ημέρας περισσεύει υλικό που δεν αρκεί για να παρασκευασθεί ολόκληρο τυρί σε τουπί, τότε πλάδεται στο χέρι ένα τυράκι, ο *κατσόχερος*⁴³⁶.

⁴³³. Κουκουλές, *Λαογραφία*, 71. *Δέφνερ*, 113. *Μαυρακάκης*, 77. Τ. Λεοντίδης, «Το κρητικό τουπί», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ ΔΚΣ* (Χανιά 1986), Γ΄, Χανιά 1990, 133-139 και πιν. 44.

⁴³⁴. *Ξυποταρά*: ξύλινο εργαλείο σχήματος κλειστού Λ. Τοπική παραφθορά του όρου *ξεπορταρά*, στη Δυτική Κρήτη *ξεπορταρέ* (η), τον οποίο αναφέρει και ο Πιτυκάκης, *Λεξικό*, Β΄, 753. Πρβλ. *Μαυρακάκη*, 77: *ξεπαταριά* (Ανώγεια Μυλοποτάμου) και *Δέφνερ*, 113-114: *ξεπορταροί*.

⁴³⁵. Βλ. παραπάνω, σημ. 116. Επίσης παράγονται ξινή *μυζήθρα*, *βότυρος* και *στάκα* (=κατάλοιπο της παραγωγής του βουτύρου, από κριθίνο αλεύρι εμποτισμένο με βούτυρο). Για τα είδη των τυροκομικών και την τυροκομική διαδικασία βλ. διεξοδικά *Μαυρακάκη*, 89-97. Επίσης, Κουκουλέ, *Λαογραφία*, 59, 71 (τυροκομείο, *μυζήθρα*, *μαλάκα*=χλωροτύρι, *αδόγαλο*=καϊμάκι) και *Δέφνερ*, 113-116.

⁴³⁶. *Μαυρακάκης*, 92: *κατσοχίρι*. Από την ομοιότητα στο σχήμα με το ομώνυμο ζώο. Βλ. Ελευθ. Πλατάκη, «Δημώδη ονόματα ζώων της Κρήτης», *Κρητολογία*, τευχ. 10-11 (1980), 70: *κατσόχερας*, *κατσόχερος*, *κατσόχοιρος* (=ακανθόχοιρος ο ευρωπαϊκός, *eripaceus europaeus*).

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΙΔΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

1. Η δολωτή στέρνα του Δεσποτογιώργη (εικ. 3/32)

Η συλλογή του βρόχινου νερού σε στέρνες είναι μια διαχρονική πρακτική ζωτικής σημασίας για την επιβίωση του πληθυσμού στο ξηροθερμικό Απάνω Μεραμπέλο, όπως αναφέρθηκε. Αντιπροσωπευτικό δείγμα του δολωτού τύπου, που κατασκευάζεται στην περιοχή με την ίδια μορφή και τον ίδιο τρόπο εδώ και πολλούς αιώνες, είναι η μικρή στέρνα κοντά στο συγκρότημα του σπιτιού του Δεσποτογιώργη. Ο θάλαμός της είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου υπόγειος (πιν. 37a), με βάθος περίπου 4 μ. και εν μέρει λαξευμένος στο βράχο. Τα τοιχώματα και ο θόλος της είναι από λιθοδομή. Το στόμιο για την άντληση του νερού βρίσκεται στο ένα άκρο της στέρνας και δίπλα του υπάρχει μια πελεκητή γούρνα για το πότισμα των ζώων, στο οποίο χρησιμοποιείται σήμερα. Στον βορειοδυτικό πλευρικό τοίχο προεξέχει μια λίθινη δεματαρά. Στην ίδια πλευρά η τοιχοποιία φέρει διαμπερή οπή για τον αερισμό του εσωτερικού (εικ. 42).

Ο θόλος της στέρνας κτίζεται πάντοτε με τη χρήση ξυλοτύπου, όπως το τόξο της καμάρας⁴³⁷. Κατασκευάζεται από λεπτές πλακοειδείς πέτρες που συναρμολογούνται με *εμπασές*⁴³⁸ και συγκολλώνται με ασβεστόχωμα ή ασβεστοκονίαμα. Η μεγάλη επιφάνεια κάθε πλάκας βρίσκεται μέσα στο πάχος του θόλου (εικ. 42). Η κατά μήκος της ράχης του θόλου κεντρική σειρά πλακών σχηματίζει μια σαφώς διακρινόμενη γραμμή. Αυτές οι πλάκες-κλειδιά είναι σφηνωμένες έτσι, ώστε η όλη κατασκευή είναι μεγάλης αντοχής. Στο καλούπι υπάρχει εξ αρχής ένα άνοιγμα, που αντιστοιχεί στο *μποτζάλε* ή *ανεσυρτήρι*⁴³⁹ της στέρνας, από το οποίο βγαίνει ο τεχνίτης όταν τελειώ-

⁴³⁷. Πρβλ. τη διαδικασία κατασκευής με ξυλότυπο των θόλων στα σπίτια της Σαντορίνης (*Βαρβέρης*, 44-45).

⁴³⁸. Κτίζονται δηλαδή έτσι ώστε, σε κάτοψη, οι αρμοί ανάμεσά τους να μην είναι συνεχείς. Ο αρμός ανάμεσα σε δύο πλάκες αντιστοιχεί στο μέσον του μήκους των διπλανών τους, βλ. εικ. 42.

⁴³⁹. *Μποτζάλε*: (βεν. *rozzo*, *rozzale*) το πηγάδι και κατ' επέκταση το στόμιο του πηγαδιού ή της στέρνας. *Παπαρηγοράκης*, 47· *Δημακόπουλος*, 83 και σημ. 16. *Ανεσυρτήρι*

σει την εργασία του. Μετά από λίγες ημέρες κατεβαίνει από το ίδιο άνοιγμα και αφαιρεί τον ξυλότυπο⁴⁴⁰.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος τροφοδοσίας της στέρνας, η οποία στην προκειμένη περίπτωση δεν μπορεί να γίνει από δώματα ή κεραμοσκεπές, όπως συμβαίνει με τις οικιακές. Με τις δυνατές χειμωνιάτικες μπόρες, τα επιφανειακά νερά που κυλούν στο καλντερίμι οδηγούνται με επιφανειακό αγωγό (*κάραβο*) στο μικρό ανοικτό στερνάκι που βρίσκεται στο ένα άκρο της, αφού ενωρίτερα, με τα φθινοπωρινά πρωτοβρόχια, τα πρώτα πολύ λασπωμένα νερά έχουν εκτραπεί προς άλλη κατεύθυνση. Στο στερνάκι κατακάθονται οι ακαθαρσίες, έτσι ώστε, όταν η στάθμη του νερού ανέβει αρκετά και φθάσει στη θυρίδα τροφοδοσίας της στέρνας⁴⁴¹, το νερό να χύνεται, καθαρό πλέον, στο εσωτερικό της. Με τον τρόπο αυτό συγκεντρώνεται αρκετό νερό, ώστε η στέρνα να μην ξεραθεί το καλοκαίρι. Η στέρνα του Δεσποτογιώργη είναι μικρή, με χωρητικότητα μόλις 27-28 κυβικά μέτρα νερού. Πέρα από την ποσότητα αυτή θα αρχίσει να ξεχειλίζει και το νερό θα βγαίνει από την οπή εξαερισμού της.

II. Πεταλόσχημος ανεμόμυλος στον παλιό δρόμο του Αμυγδαλιά (πιν. 3).

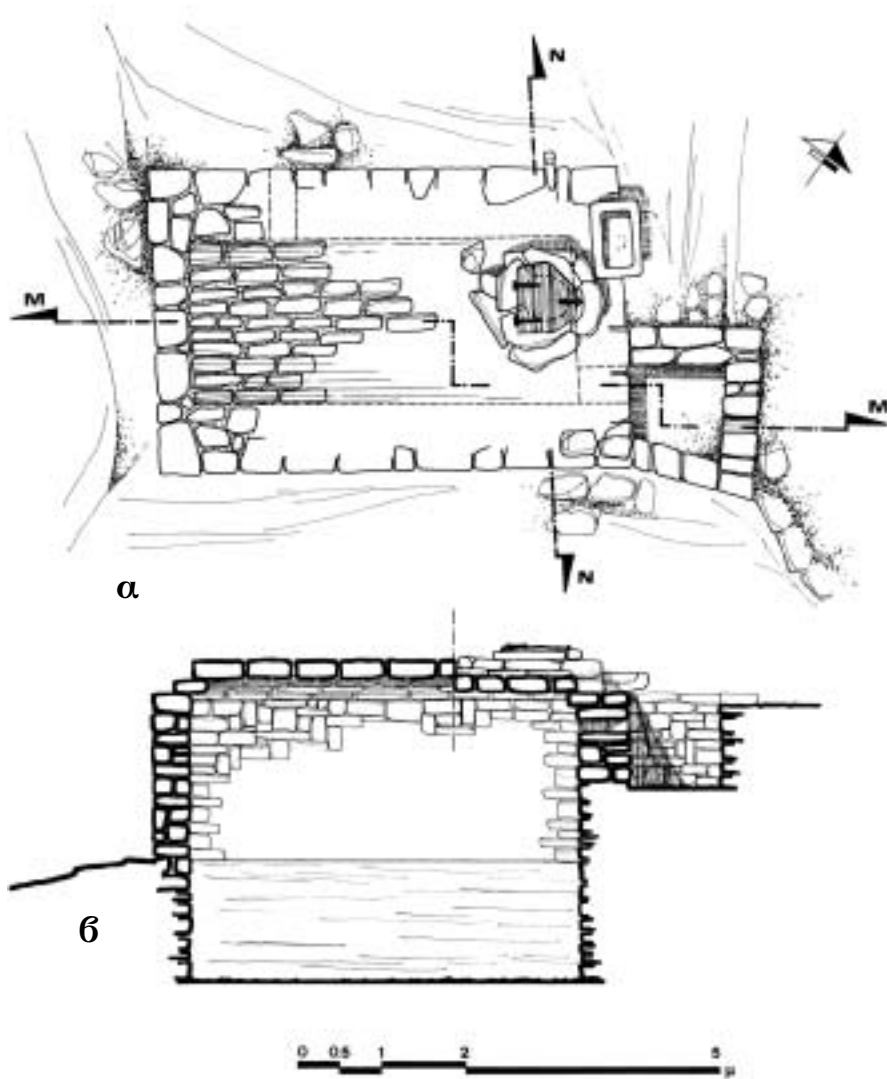
Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, όταν η πείνα απειλούσε τον πληθυσμό, κτίστηκαν λίγο έξω από το Νοφαλιά δύο μύλοι, για ν' αλέθουν οι κάτοικοι το κριθάρι τους ή ό,τι άλλο δημητριακό εύρισκαν. Είναι λοιπόν νεότερα κτίσματα οι δύο αυτοί ανεμόμυλοι, ακολουθούν όμως με ακρίβεια τον παραδοσιακό τύπο του πεταλόσχημου μύλου, που επιχωριάζει εδώ και αιώνες στο Μεραμπέλο. Σε πλαγιές όπου φυσούν ευνοϊκοί άνεμοι βλέπει κανείς σειρές από 5-6 τέτοιους μύλους, ερειπωμένους δυστυχώς σήμερα, να στέκουν στωικά σε βουβή παράταξη⁴⁴² (πιν. 376).

ρι, από το ανα+σύρνω. Ξανθουδίδης, *Γλωσσάριον*, 493: ανασύρνω, στην Ανατολική Κρήτη *ανεσύρνω*.

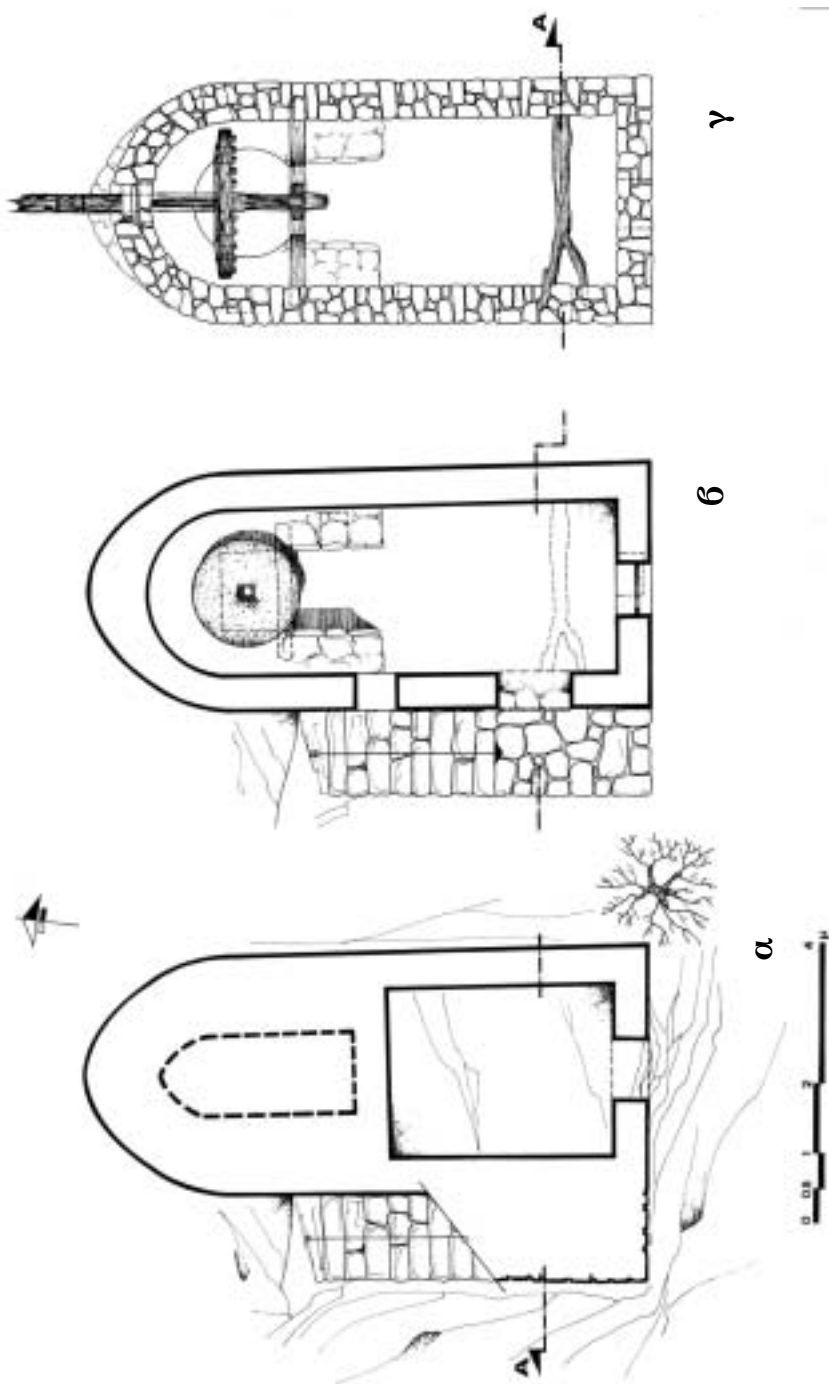
⁴⁴⁰. Αφήγηση του Εμμ. Πρινιωτάκη (54 ετών το 1993), ο οποίος κατασκευάζει στέρνες για τις ανάγκες των συγχρόνων κατοίκων στα μετόχια, σήμερα πλέον με συνδεδειγμένο κονίαμα από τσιμέντο και άμμο. Πρβλ. Γιάννη Ε. Τσουδερού, «Πώς οι Κρητικοί(...) έφτιαχναν ένα πηγάδι και μια στέρνα(...)», *Πεπραγμένα Ζ' ΔΚΣ* (Ρέθυμνο 1991), Γ'2, Ρέθυμνο 1995, 649-651.

⁴⁴¹. Βασιλειάδης, *Νίσυρος*, 355: *τράχηλας*, η οπή τροφοδοσίας της στέρνας με όμβρια. Στο Νοφαλιά δεν εξακριβώσα συγκεκριμένη ονομασία γι' αυτήν.

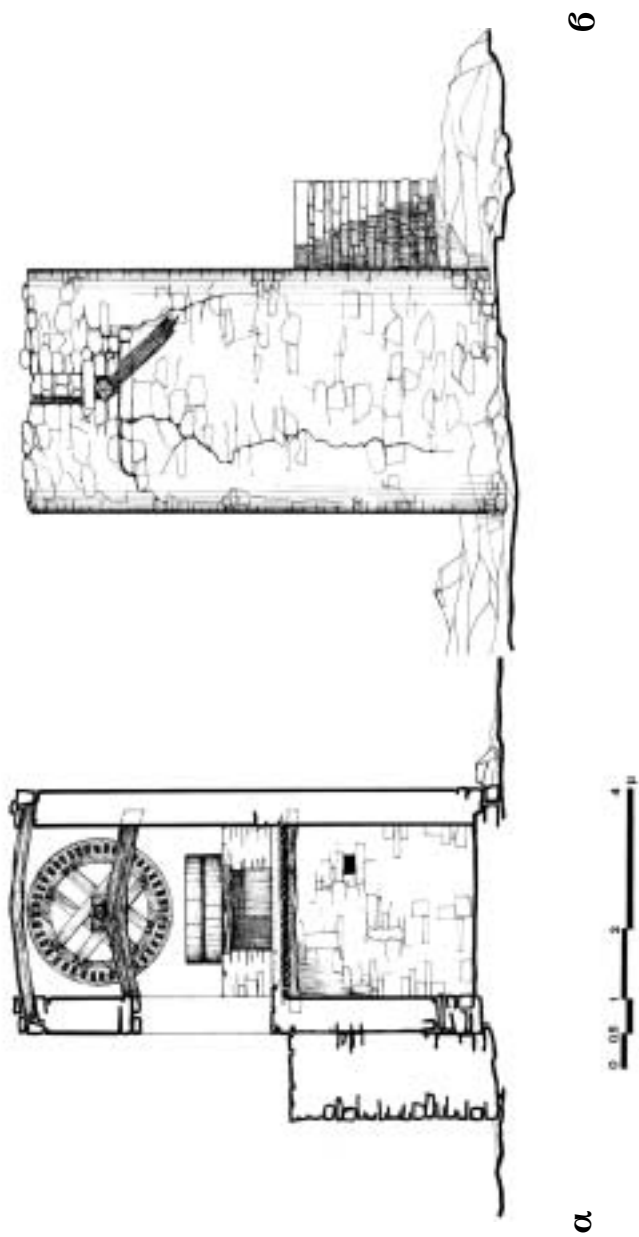
⁴⁴². Τα λεγόμενα *μυλοτόπια*. Πλατάκης, *Ανεμόμυλοι*, 139. Στέργ. Σπανάκης-G.N. Calvet, «Το Λασήδι και οι μύλοι του», *Αμάθεια*, Δ' (1973), 258. Πρβλ. *Radford-Clark*, 80. Μυλοτόπια με πολλούς μύλους υπάρχουν αρκετά στην περιοχή, κοντά στο χωριό Νικηθιανώ, στον Καλαρρείτη, στους Ποτάμους κ.α. Από τη βενετοκρατία σώζονται και συμβόλαια κατασκευής ανεμομύλων με τεχνικά στοιχεία, βλ. *Παισιδιώτη*, 116-117, πράξ. 98.

Εικ. 42. Νοφαλίας: δολωτή στέρνα του Δεσποτογιώργη. α. κάτοψη, β. κατά μήκος τομή Μ-Μ.

Εικ. 43. Νοφαλιάς: πεταλόσχημος ανεμόμυλος στον παλιό δρόμο του Αμυγδαλιά. α. κάτοψη ισογείου, β. κάτοψη ορόφου, γ. άνοψη.

Εικ. 44. Νοφαλιάς: πεταλόσχημος ανεμόμυλος. α. τομή Α-Α, β. βόρεια όψη.

Ο πεταλόσχημος ανεμόμυλος λέγεται *μονοκαίρης*⁴⁴³, επειδή λειτουργεί με ένα μόνον άνεμο, έναν *καιρό*, το βορρά, προς τον οποίο και είναι στραμμένος. Ο βορράς, ακριβέστερα ο βορειοδυτικός, είναι ο άνεμος που επικρατεί στην περιοχή, ιδίως το καλοκαίρι (μελέμι). Ο τύπος του *πολυκαίρη* ή *στρογγυλού* μύλου, με την κωνική ξύλινη στέγη και τον μηχανισμό περιστροφής που του επιτρέπει να αλέθει με όλους τους καιρούς, απαντά σποραδικά εδώ: ένα παράδειγμα υπάρχει λίγο έξω από το μετόχι Κουρούνες (του Οικονομάκη ο μύλος), έχει μάλιστα αποκατασταθεί και λειτουργεί.

Ο πεταλόσχημος ανεμόμυλος καλύπτεται πάντοτε με δώμα, ελαφρώς κεκλιμένο προς τα πίσω. Φαίνεται ότι ένα σοβαρό πρόβλημα για τους μύλους αυτού του τύπου είναι η δυσκολία που παρουσιάζει η συντήρηση του δώματός τους, λόγω του ύψους τους⁴⁴⁴. Έτσι, όταν πάσουν να λειτουργούν, το δώμα καταρρέει σχετικά σύντομα, συμπαρασύροντας το κτίσμα στην καταστροφή, ενώ οι κυλινδρικοί μύλοι έχουν πολύ μεγαλύτερη διάρκεια ζωής.

Από τους δύο μύλους του Νοφαλιά (ιδιοκτησίας των Λυροδημήτρη και Βαγγέλη Διαλυνά) ο ένας έχει καταστραφεί, τού έχει αφαιρεθεί ο μηχανισμός και απομένουν μόνον οι εξωτερικοί τοίχοι. Του δεύτερου, που περιγράφεται εδώ, έχει καταρρεύσει μόνον το δώμα, ενώ ο μηχανισμός σώζεται σχεδόν ανέπαφος. Οι ρωγμές στις τοιχοποιίες δείχνουν όμως ότι δεν θα αργήσει ν' ακολουθήσει τη μοίρα του πρώτου.

Ο κορμός του μύλου είναι ορθογωνικό διώροφο κτίσμα από αρμολογημένη λιθοδομή, διαστάσεων 8X3.5 μ. και ύψους 7 μ. περίπου, με τη βόρεια στενή πλευρά του διαμορφωμένη σε σχήμα πετάλου⁴⁴⁵ (πιν. 38α). Στη στάθμη του ισογείου υπάρχει μικρό δωμάτιο με είσοδο από τη νότια στενή πλευρά (εικ. 43/α), μάλλον αποθήκη ή αχίρι για το χτήμα που έφερνε το *άλεσμα*. Η απόσταση του μύλου από το χωριό είναι μικρή, ώστε δεν υπήρχε ανάγκη να μένει εκεί ο μυλωνάς.

⁴⁴³. Πλατάκης, *Ανεμόμυλοι*, 150: *Μονοκαίρης* ή *μονόκαιρος* ή *μονός* μύλος. Στέργ. Σπανάκης-G.N. Calvet, *ό.π.*: *μονόκαιροι* μύλοι. Στέφ. Νομικός, «Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες», *Μνημείο & Περιβάλλον*, τ. 1 (1993), 108: *μονόκαιρος* ή *μονόπαντος* (Σίφνος). Τρεμπέλα, *Ανεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου*, 63· η ίδια, *Ελληνικοί ανεμόμυλοι*, 1033: *μονόπαντος* ή *αετροχάρης* μύλος. Κατασκευάζεται φυσικά σε δέσεις όπου η κατεύθυνση των ανέμων είναι σταθερή.

⁴⁴⁴. Στην Κρήτη το κτίσμα κατασκευάζεται ψηλό για να το «πιάνει» ο αέρας, γι' αυτό οι μύλοι εδώ είναι ραδινοί, ενώ οι μονώροφοι της Καρπάθου φαίνονται κοντοί. Τρεμπέλα, *Ανεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου*, 64· η ίδια, *Ελληνικοί ανεμόμυλοι*, 1035.

⁴⁴⁵. Για λόγους αεροδυναμικής, πρβλ. Τρεμπέλα, *Ανεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου*, 64. Από την εμφάνιση αυτή των μύλων προήλθε η έκφραση που ακούεται στο Μεραμπέλο *Την έκαμα σαν την αποθορνή μπάντα του μύλου* και λέγεται όταν κάποιος έχει φάει τόσο πολύ ώστε να διογκωθεί το στομάχι του.

Το δάπεδο του ορόφου, στηριγμένο σε δοκάρια, βρίσκεται 3 μ. περίπου ψηλότερα. Η προσπέλαση στον όροφο γίνεται με λίθινο κλιμακοστάσιο κατά μήκος της δυτικής πλευράς⁴⁴⁶ που καταλήγει σε ευρύχωρο πλατύσκαλο, προφανώς για τον άνετο χειρισμό των τσουβαλιών με το άλεσμα και το αλεύρι (εικ. 43, πιν. 38α). Στο πεταλόσχημο τμήμα της κάτοψης βρίσκεται ο μηχανισμός⁴⁴⁷, ενώ ένα μεγάλων διαστάσεων παράθυρο, που ανοίγεται χωρίς κούφωμα στον απέναντι στενό τοίχο, επιβεβαιώνει τη νέα ηλικία του κτίσματος (εικ. 43-44, πιν. 39).

Η φτερωτή, η οποία σχηματίζεται με κοντάρια⁴⁴⁸ μπηγμένα περιμετρικά στην κεφαλή του αξονιού, λείπει εδώ εντελώς, όπως και ο νταλιαμάς⁴⁴⁹, το κεντρικό κοντάρι που αποτελεί την προέκταση του αξονιού προς τα έξω. Το αξόνι, κατασκευασμένο από κορμό πρίνου, έχει διάμετρο 25 εκ. περίπου. Το μπροστινό του άκρο (εικ. 44/6) περνά από ένα στενό άνοιγμα στο άνω μέρος της τοιχοποιίας του καμπύλου τμήματος και στηρίζεται εκεί⁴⁵⁰, ενώ το πίσω άκρο του εδράζεται σε ένα γερό εγκάρσιο δοκάρι, πακτωμένο στους μακρούς τοίχους του μύλου⁴⁵¹ (πιν. 29α, 40α). Οι στηρίξεις του αξονιού τού επιτρέπουν να περιστρέφεται όταν ο άνεμος γυρίζει τη φτερωτή και στην περιστροφή του παρασύρει τον οδοντωτό τροχό, τη ρόδα⁴⁵².

Η ρόδα έχει διάμετρο 2 μ. περίπου και αποτελείται από τέσσερα διαφορετικά κομμάτια ξύλου, συναρμολογημένα και σφιγμένα με σιδερένια στεφάνη (πιν. 38β). Το άνοιγμα στο κέντρο της, από το οποίο διέρχεται το

⁴⁴⁶. Η συνθηδέστερη διάταξη στην περιοχή. Στην Κάρπαδο η είσοδος βρίσκεται στην πίσω στενή όψη, βλ. Τρεμπέλα, *ό.π.*, 64. Το ίδιο σε μύλους της περιοχής του Λασιδίου: της ίδιας, *Ελληνικοί ανεμόμυλοι*, 1041, σχ. 7-8 (Έξω Ποτάμοι-Καρφί), Πλατάκη, *Ανεμόμυλοι*, 140, σχήμα (Σελλί Αμπέλου, Λασηδί).

⁴⁴⁷. Την εντός κειμένου αναφερόμενη ορολογία των τμημάτων του μύλου οφείλω στον Εμμ. Πρινωτάκη. Για όλους τους παρακάτω όρους βλ. λεπτομερώς Πλατάκη, *Ανεμόμυλοι*, 142-156 (αλφαθητικό ευρετήριο)· επίσης Τρεμπέλα, *Ανεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου*, 66, της ίδιας, *Ελληνικοί Ανεμόμυλοι*, 1039, σχ. 5E (υπομνηματισμένο αξονομετρικό σχήμα). Βλ. και I. Καραβαλάκη, «Οι μύλοι στο οροπέδιο Λασιδίου», εφ. *Ο Πολίτης*, φύλλα 194-196, 13/11, 19/11 και 26/11/1996, 19.

⁴⁴⁸. Τα φτερά ή αντένες, συνολικά 10-12. Έχουν μήκος 5 μ. περίπου και το καθένα φέρει ένα πανί.

⁴⁴⁹. *Νταλιαμάς* ή *ξαρτόξυλο* (στην Κάρπαδο: *μπαστούνι*). Στο ελεύθερο μπροστινό άκρο τού νταλιαμάς καταλήγουν όλα μαζί τα ξάρτια, δηλαδή τα χονδρά σύρματα, καθένα από τα οποία αρχίζει από το ελεύθερο άκρο ενός πανιού και το κρατά τενωμένο κατά τη λειτουργία του μύλου.

⁴⁵⁰. Το παραθυράκι αυτό ονομάζεται *φουγάρο*. Το αξόνι στηρίζεται σε ξύλινη υποδοχή, το *μποςτίτσο*.

⁴⁵¹. Το λεγόμενο *τραβάτουλο*. Το αξόνι συγκρατείται στη θέση του και περιστρέφεται μέσα σ' ένα δεύτερο μποςτίτσο.

⁴⁵². Στην Κάρπαδο: *ξόνι*=αξόνι, *ρόα*=ρόδα.

αξόνι, σχηματίζεται από τέσσερα λεπτότερα ξύλα που διασταυρώνονται κατά ορθές γωνίες. Στην περιφέρειά της είναι σφηνωμένα 42 ξύλινα δόδια (εικ. 44, πιν. 39), με τα οποία συμπλέκονται κατά τη λειτουργία του μύλου τα δόντια της κεφαλής ενός ξύλινου κατακόρυφου άξονα, που λέγεται *φανάρι*⁴⁵³ και εδώ έχει αφαιρεθεί. Το κάτω άκρο του φαναριού προσαρμόζεται στην τρύπα, που υπάρχει στο κέντρο της *απάνω πέτρας*. Έτσι η κατακόρυφη περιστροφή του οδοντωτού τροχού μετατρέπεται σε οριζόντια για την επάνω μυλόπετρα, ενώ η *κάτω πέτρα* παραμένει ακίνητη, στηριγμένη σε δύο χαμηλά τοιχία⁴⁵⁴ (πιν. 39). Οι μυλόπετρες αποτελούνται από κομμάτια πωρολίθου, συναρμοσμένα με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και δεμένα με διπλές σιδερένιες στεφάνες⁴⁵⁵ (πιν. 406).

Το κενό ανάμεσα στις μυλόπετρες μπορεί να αυξομειώνεται και ρυθμίζεται από το μυλωνά με επί μέρους μηχανισμό, ο οποίος μπορεί επίσης να φρενάρει την επάνω πέτρα⁴⁵⁶. Το άλεσμα τοποθετείται σε ξύλινο κιβώτιο με σχήμα ανεστραμμένης κολουρης τετραγωνικής πυραμίδας, την *κοφινίδα*, που εδώ επίσης λείπει. Άλλο κιβώτιο, η *αλευροδόχη*, τοποθετείται στο χώρο ανάμεσα στις πλευρικές στηρίξεις της κάτω πέτρας, για να μαζεύεται εκεί το αλεύρι⁴⁵⁷.

Οι δύο αυτοί νοφαλιώτικοι ανεμόμυλοι, μαζί με τους υπόλοιπους που λειτούργησαν στο Απάνω Μεραμπέλο, σήμερα πλέον γραφικά απομεινάρια μιας άλλης εποχής ιδίως για τους νεότερους επισκέπτες τους, συνέβαλαν σημαντικά στην επιβίωση του τοπικού πληθυσμού σε δύσκολους καιρούς φτώχειας και εσωστρέφειας: θα άξιζαν λοιπόν να τύχουν κάποιας προσοχής και μέριμνας εκ μέρους μας πριν καταστραφούν εντελώς.

⁴⁵³. Στην Κάρπαδο: *φανάρι*. Η κεφαλή του φέρει 7 δόντια, συνεπώς με μια στροφή της ρόδας στρέφεται 6 φορές, και μαζί του και η επάνω μυλόπετρα. Η αναλογία δοντιών 42:7 είναι η συνηθέστερη (βλ. και Τρεμπέλα, *Ελληνικοί ανεμόμυλοι*, 1038), υπάρχουν όμως και ρόδες με λιγότερα από 40.

⁴⁵⁴. Τις *μυλοθεσές*. Ο κενός χώρος που απομένει ανάμεσα στις μυλοθεσές λέγεται *ζουργιό*.

⁴⁵⁵. Πρβλ. Τρεμπέλα, *Ελληνικοί ανεμόμυλοι*, 1040.

⁴⁵⁶. Το σχετικό εξάρτημα ονομάζεται *ανεβάτης*.

⁴⁵⁷. Η παραπάνω ερμηνεία δίδεται και από τον Πιτυκάκη, *Λεξικό*, Α', 69. Ο Πλατάκης, *Ανεμόμυλοι*, 142, αναφέρει ως αλευροδόχη το λούκι, από το οποίο χύνεται το αλεύρι στο τσουβάλι.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα πενιχρά ιστορικά στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω επιτρέπουν έναν κατά προσέγγιση χρονικό προσδιορισμό της δημιουργίας του σημερινού Νοφαλιά το αργότερο στην αυγή του 18^{ου} αιώνα, με αποχρώσεις ενδείξεις ότι η αρχαιακή έρευνα ίσως κατορθώσει εν τέλει να αποδείξει την ύπαρξή του ήδη από την τελευταία περίοδο της βενετοκρατίας, πιθανώς από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Απομένει να διερευνηθεί κατά πόσον τα στοιχεία που προκύπτουν από τη συγκριτική ανάλυση της αρχιτεκτονικής τού οικισμού επιβεβαιώνουν την ιστορία.

Ο ναός της παλαιάς μονής του Προφήτη Ηλία, η οποία σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις υπήρξε ο πυρήνας της γένεσης του μετοχιού, δεν προσφέρει δυστυχώς κανένα ασφαλές χρονολογικό στοιχείο: χωρίς τοιχογραφικό διάκοσμο και χωρίς καμμία επιγραφική ή άλλη μαρτυρία, με βάση το σχεδόν τετράγωνο σχήμα και τις πολύ μικρές διαστάσεις της αρχικής του κάτοψης, η οποία σε άγνωστο χρόνο επιμηκύνθηκε⁴⁵⁸ και την όχι ραδινή του εμφάνιση (πιν. 26), μπορεί να χρονολογηθεί σε οποιαδήποτε στιγμή ανάμεσα στον 12^ο και τον 15^ο αιώνα, χωρίς δυνατότητα μεγαλύτερης προσέγγισης και με πολλές πιθανότητες σφάλματος. Ακόμη και το ανάγλυφο αγιοδύριδο δεν γνωρίζουμε αν ανήκε στον αρχικό ναό ή αν τοποθετήθηκε κατά την παραπάνω επέμβαση για την επιμήκυνση της κάτοψης. Οπωσδήποτε, η έστω και ακριβής χρονολόγηση του ναού μόνον ως *terminus post quem* θα μπορούσε να βοηθήσει στη χρονολόγηση του οικισμού.

Τα σπίτια του Νοφαλιά που εξετάστηκαν στην παρούσα μελέτη, με βάση τα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους διακρίνονται στις εξής επί μέρους ομάδες:

1. Στα σπίτια με ηλικία ενός αιώνα ή λίγο περισσότερο (120 ετών περίπου), εκείνα δηλαδή που κτίστηκαν περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τα σπίτια αυτά είναι πλατυμέτωπα, με κύριο γνώρισμα την ύπαρξη παραθύρων, που οφείλεται στη μεγαλύτερη ασφάλεια κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας και στις καλύτερες συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού⁴⁵⁹. Τα

⁴⁵⁸. Βλ. παραπάνω, σημ. 48.

⁴⁵⁹. Αύξηση του αριθμού και μεγέθυνση των διαστάσεων των παραθύρων στα σπίτια παρατηρείται μετά τα μέσα του 19^{ου} αι. (πρβλ. *Πετρονάη*, 120). Μετά την επανάσταση

παράθυρα έχουν τόσο μεγαλύτερες διαστάσεις και ραδινότερες αναλογίες, όσο νεότερα είναι τα κτίσματα⁴⁶⁰. Κατά κανόνα φέρουν, όπως και οι πόρτες, λίθινα πελεκητά πλαίσια ορθογωνικά και ισοπαχή, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις με νεοκλασικίζοντα χαρακτήρα, στις οποίες συναντούμε το χαμηλωμένο τόξο με μικρό βέλος (Σελεβεργδέ, Δεσποτογιώργη - πιν. 36α). Στα σπίτια της ομάδας αυτής απαντά συχνά και η κεραμοσκεπή, ιδίως στους ορόφους, οι οποίοι συνήθως αποτελούν προσθήκες σε ισόγεια σπίτια κατά πολύ παλαιότερα και ανάγονται στα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁴⁶¹. Με βάση το χρονολογημένο στα 1885 συγκρότημα σπιτιών των Λυροσταυρούλη-Σελεβεργδέ, τα σπίτια της Όλγας και του Φρουζή⁴⁶² μπορούν να θεωρηθούν κατά τι παλαιότερα (γύρω στα 1870), ενώ εκείνα της Κρουσταλλένιας, του Αριστεΐδη και του Μαστοροβασίλη περίπου σύγχρονα ή λίγο νεότερα. Στην ίδια ομάδα ανήκουν οι οντάδες που περιγράφηκαν: του Αρακαδοσταυρούλη, του παπα-Μανόλη Αρακαδάκη κι εκείνος στο σπίτι του Δεσποτογιώργη.

2. Στα σπίτια ηλικίας 140-160 ετών, τα οποία κτίστηκαν γύρω στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1830-1860) και πριν από την επανάσταση του 1866⁴⁶³. Στην ομάδα αυτή κατατάσσονται τα σπίτια της Κατερίνης (σχεδόν τετράγωνο σε κάτοψη, πολύ κοντά στο στενομέτωπο τύπο), του Κακουδοδημήτρη, του Καρμαλίγκο, το καμαρόσπιτο του Δεσποτογιώργη και το ισόγειο του παπα-Μανόλη Αρακαδάκη. Πρόκειται για πλατυμέτωπα καμαρόσπιτα με ημικυκλικές (εκτός του Δεσποτογιώργη) καμάρες, πολύ πιο «εσωστρεφή» από τα προηγούμενα: φωτίζονται μόνον από στενές θυρίδες-πολεμίστρες (σμαγδάλια) και έχουν απλές ορθογωνικές πόρτες, από τις οποίες συχνά απου-

του 1866 το κεφαλοχώρι της περιοχής και «μητρόπολη» των μετοχιών, το Καινούριο Χωριό, με τον Οργανικό Νόμο γίνεται πρωτεύουσα των ανατολικών επαρχιών (βλ. Θεοχ. Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, 374), έδρα του Αδοσίδη Κωστή πασά (1868-1874), που τότε ακριβώς το μετονομάζει σε *Νεάπολη* και της επισκοπής Πέτρας, που μεταφέρεται από τη μονή Αρετίου. Η άνηση αυτή είχε ασφαλώς αντίκτυπο και στα μετόχια, φέρνοντας και σ' αυτά έναν «αέρα» προόδου και κάποιες αστικές επιρροές. Δεν είναι τυχαίο επίσης το ότι η ανακαίνιση του παλαιού Τιμίου Σταυρού έγινε, σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή (πιν. 4α), το 1876: το γεγονός υποδηλώνει αύξηση του πληθυσμού και δυνατότητα των κατοίκων να αντιμετωπίσουν τη σχετική δαπάνη.

⁴⁶⁰. Πρβλ. *Γρατσία-Ρούση*, 32.

⁴⁶¹. Η εξάπλωση του διωρόφου στην Κρήτη αρχίζει μετά τα μέσα του 19^{ου} και της κεραμοσκεπής γύρω στα τέλη του ίδιου αιώνα. Πρβλ. *Πετρονώτη*, 120-121.

⁴⁶². Αναφέρονται εδώ και ορισμένα σπίτια που δεν περιγράφηκαν αναλυτικά, αλλά περιλαμβάνονται στον τυπολογικό πίνακα (εικ. 5).

⁴⁶³. Πρόκειται για την αμφιλεγόμενη χρονική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας η Κρήτη πέρασε από την τουρκική στην αιγυπτιακή κυριαρχία, για να επανέλθει σύντομα στην τουρκική.

σιάζει η πολυτέλεια του λαξευτού λίθινου πλαισίου (Κατερίνης, Κακουδοδημήτρη).

3. Στην ομάδα σπιτιών που ανάγονται στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα⁴⁶⁴. Εδώ παρατηρούμε κυριαρχία του στενομέτρωπου τύπου (Αρακαδοσταυρούλη, Γραμματικάκη, αρχικό τμήμα του Κοτσυφού, «μητάτο»), έντονη εσωστρέφεια και σχεδόν ολοκληρωτική απουσία ανοιγμάτων. Οι πόρτες είναι ορθογωνικές και συνήθως χωρίς πελεκητά πλαίσια («μητάτο», Αρακαδοσταυρούλη, «Μαναστηρικό»). Από λειτουργική άποψη οι κατόψεις είναι σχεδόν πρωτόγονες και παραπέμπουν σε χρόνους εποχικότερης χρήσης του μετοχιού, καθώς στερούνται ακόμη και της στοιχειώδους άνεσης ενός τζακιού, διαθέτοντας μόνον απλές παραδιές («μητάτο», Αρακαδοσταυρούλη, Κοτσυφού, «Μαναστηρικό»). Το αρχικό τμήμα στο σπίτι του Κοτσυφού χρονολογείται γύρω στα 1828, άλλωστε η καμαρόπορτά του αποτελεί ισχυρό τεκμήριο παλαιότητας⁴⁶⁵. Αν δεχθούμε ως ακριβή τη χρονολόγηση του σπιτιού του Αρακαδοσταυρούλη γύρω στα 1780, εκείνο του Γραμματικάκη θα είναι σύγχρονό του ή λίγο παλαιότερο (1750 περίπου;), μολονότι το συγκρότημα στο οποίο ανήκει, πιθανόν με κάποιες επισκευές στις όψεις, μετατράπηκε σε κατοικία μετά την επανάσταση του 1821. Το «Μαναστηρικό» είναι ίσως λίγο μεταγενέστερο, των αρχών του 19^{ου} αιώνα.

4. Στην ομάδα, τέλος, των κατεστραμμένων σπιτιών ή προσκτισμάτων της μονής που εντοπίζονται στον πυρήνα του οικισμού, τα οποία πρέπει να θεωρηθούν κατά μισόν έως έναν αιώνα παλαιότερα και να χρονολογηθούν το αργότερο γύρω στα 1700. Έτσι φθάνουμε και πάλι στο σκοτεινό όριο των αρχών του 18^{ου} αι., πέρα από το οποίο η ύπαρξη και η ιστορία του οικισμού δεν είναι δυνατό να ανιχνευθεί με τα ως τώρα γνωστά στοιχεία.

Αξίζει πάντως να τονισθεί ότι τα σπίτια του Νοφαλιά, ακόμη και εκείνα των αρχών του 20^{ου} αιώνα (Δοξαριάς, Αρακαδογιάννη), διέπονται από κοινό κατασκευαστικό πνεύμα και χαρακτηρίζονται από κοινές αρχές. Οι ντόπιοι μαστόροι, χρήστες και κατασκευαστές συγχρόνως, με αξιοσημείωτο ορθολογισμό και ευαισθησία, καταστάλαγμα μιας εμπειρίας αιώνων, έδωσαν με τα τοπικά υλικά λύσεις απλές, γνήσιες και λειτουργικές, χωρίς τίποτε ψεύτικο, φλύαρο ή μορφοκρατικό⁴⁶⁶. Το κτιριολογικό πρόγραμμα είναι σύμφωνο με τις κοινωνικές συνθήκες, την οικονομική κατάσταση του χρήστη και τους κλιματολογικούς παράγοντες και το αποτέλεσμα εναρμο-

⁴⁶⁴. Κτίσματα της δύσκολης περιόδου ανάμεσα στις δύο επαναστάσεις, του Δασκαλογιάννη (1770) κι εκείνη του 1821, κατά την οποία το Μεραμπέλο δοκιμάστηκε σκληρά. Ο Πετρονώτης, 120, χρονολογεί επίσης τα δωματερά στενομέτρωπα σπίτια χωρίς παράδωρα πριν από τα μέσα του 19^{ου} αι.

⁴⁶⁵. Πρβλ. Βαλλιάνου-Κόκκορη, 110.

⁴⁶⁶. Πρβλ. Ζαγορησιού, 23: με σαφήνεια, χωρίς προσποίηση ή ξιπασιά(...).

νίζεται πλήρως με το φυσικό περιβάλλον, κρατώντας με επιτυχία την ανθρωπίνη κλίμακα⁴⁶⁷ και τηρώντας παμπάλαιες αρχές ανακύκλωσης των υλικών, αειφορικής διαχείρισης του χώρου και βιοκλιματικού σχεδιασμού, τις οποίες η σύγχρονη αρχιτεκτονική μόλις πρόσφατα άρχισε και πάλι να ανακαλύπτει⁴⁶⁸. Αντί για την επιφανειακή μίμηση λαϊκών μορφών στα «νεο-παραδοσιακά» τουριστικά καταλύματα, που έχουν κατακλύσει τα παράλια του Μεραμπέλου μετά τη δεκαετία του 1970, θα ήταν ευχής έργο αν οι σύγχρονοι δημιουργοί κατόρθωναν να αφομοιώσουν και να μεταπλάσουν στο έργο τους τα διδάγματα που προσφέρουν κάποια ταπεινά, ξεχασμένα και ρημαγμένα αρχιτεκτονικά σύνολα σαν τα ερημωμένα μετόχια του Απάνω Μεραμπέλου.

⁴⁶⁷. [Ο λαϊκός τεχνίτης] ...σκοπό δεν έχει άλλον παρά να εξυπηρετήσει, με όργανο τον κοινό του, τις ανάγκες του. Φιλοτεχνεί άδελά του, και βοηθείται σε τούτο από την παράδοση, που του παραδίδει μορφές και τρόπους έτοιμους να τους χρησιμοποιήσει. Π.Α. Μιχαλός, *Η Αρχιτεκτονική ως Τέχνη*, Αθήνα 1951, 321. Πρβλ. *Ευαγγελίδη*, 433-34, 438. Μέγα, *Ελληνική οικία*, 41. *Orlandos*, 223. Κ. Μιχαηλίδη, «Αιγαιοπελαγίτικοι οικισμοί. Μια σύγχρονη επισκόπηση», *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1974, 53-54, κ.λπ.

⁴⁶⁸. Ενδεικτικά, *Ζαγορησίου*, 23: *Οι κάτοικοί τους αξιοποιούσαν αντικείμενα που είχαν φθαρεί, μεταλλάσσοντάς τα για άλλη χρήση με έξυπνο, αλλά και όμορφο τρόπο...* και 44-45.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ABME = Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΔΚΣ = Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο
ΕΕΒΣ = Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΚΜ = Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
ΕΕΚΣ = Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών
ΕΚΕΕΛ = Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας
ΕΛΑ = Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου
ΕΠΑ = Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Εκδόσεις Μέλισσα
KX = Κρητικά Χρονικά
MNE = Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά
ΠΑΕ = Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

- Αικατερινίδης, Καρύδι:** Γ.Ν. Αικατερινίδης, «Τα καμαρόσπιτα του Καρυδιού Σητείας. Συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας της Κρήτης», *ΕΚΕΕΛ*, ΚΒ' (1969-72), 27-56.
- **Λαϊκός Πολιτισμός:** «Λαϊκός Πολιτισμός», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Β', Κρήτη 1988, 521-550.
- Αρακαδάκη, Καθαρό:** «Ξερολιδικά κτίσματα και κατασκευές από την Ανατολική Κρήτη (II). Μετόχια και μητάτα του Καθαρού», *Κρητική Εστία*, περ. Δ', 10 (2004), 51-132.
- Αρφαράς:** Μιχ. Ε. Αρφαράς, *Το πλατυμέτωπο λαϊκό σπίτι της Κω*, Αθήνα 1982.
- Βαλλιάνος-Κόκκορη:** Χ. Βαλλιάνος - Σ. Κόκκορη, *Κρητική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Οικισμοί και μνημεία της Δυτικής Μεσαράς. Τα ανοίγματα στο κρητικό σπίτι (Νομός Ηρακλείου)* [=Εκδόσεις Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας, Βώροι, αρ. 10], Αθήνα 1987.
- Βαρβέρης:** Γ. Βαρβέρης, «Σπίτια της Σαντορίνης», *Το Ελληνικό λαϊκό σπίτι. Φροντιστηριακαί εργασίαι*, εκδ. ΕΜΠ, Αθήνα 1960, 41-60.
- Βασιλειάδης, Νίσυρος:** Δ.Β. Βασιλειάδης, «Αγροτικά χτίσματα από τη Νίσυρο», *Λαογραφία*, ΚΔ' (1966), 343-361, πιν. XIII-XVI.
- **Κρητικό σπίτι:** *Το κρητικό σπίτι*, Αθήνα 1976.
- Boerio:** G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856 (φωτοανατύπ. Torino 1960).
- Γεωργιάδης:** Κ. Γεωργιάδης, «Το αγροτικό σπίτι της περιοχής Κυρηναίας Κύπρου», *Λαογραφία*, ΙΕ' (1953-54), III-146.

- Γρατσία-Ρούσση:** Ελ. Γρατσία-Βάσω Ρούσση, *Μεταλλικά σφυρήλατα εξαρτήματα στην αρχιτεκτονική του Κρητικού σπιτιού* [=Εκδόσεις Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας, Βώροι, αρ. 4], Αθήνα 1986.
- Δεβλέτογλου:** Σοφία Δεβλέτογλου, «Τα σπίτια της Κριτσάς», *Το Ελληνικό λαϊκό σπίτι. Φρονιστηριακά εργασία*, εκδ. ΕΜΠ, Αθήνα 1960, 61-76.
- Δέφνερ:** Μιχ. Δέφνερ, *Οδοιπορικοί εντυπώσεις από την Δυτική Κρήτην. Μετά πολλών εικόνων*, Εν Αθήναις, χ.χ. [1918].
- Δημακόπουλος:** Ιορδ. Ε. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα* (διδ. διατριβή) [=ΥΠΠΕ, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 24], Αθήνα 1977.
- Ευαγγελίδης:** Δ.Ε. Ευαγγελίδης, «Το νησιώτικο λαϊκό σπίτι», *Νέα Εστία*, 35 (1944), τευχ. 406, 430-438.
- Ζαγορησίου:** Μαρία Γρ. Ζαγορησίου, *Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη*, Αθήνα 1996.
- Ζευγώλης:** Γ. Ζευγώλης, «Ποιμενικά της ορεινής Νάξου», *Λαογραφία*, ΙΕ' (1953-54), 61-110.
- Καραναστάσης:** Μ.Α. Καραναστάσης, «Οι ζευγάδες της Κω. Η ζωή και οι ασχολίες των», *Λαογραφία*, ΙΔ' (1952), 201-303.
- Κουκουλές, Βυζαντινή οικία:** Φαίδων Κουκουλές, «Περί την βυζαντινή οικίαν», *ΕΕΒΣ*, ΙΒ' (1936), 76-138.
- **Λαογραφία:** «Συμβολή εις την κρητικήν λαογραφίαν επί βενετοκρατίας», *ΕΕΚΣ*, Γ' (1940), 1-101.
- Κρεμέζη:** Αικ. Δημητσάντου-Κρεμέζη, *Το καμαρόσπιτο της Αττικής. Προέλευση και αντιστοιχίες μιας βασικής ιδιοτυπίας της αγροτικής αρχιτεκτονικής κατά τους τελευταίους αιώνες* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1986.
- Κρεμμυδιώτη:** Γεωργία Κρεμμυδιώτη, *Ερειπωμένοι οικισμοί στο Άνω Μεραμπέλο* (Ερευνητική εργασία στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2005.
- Κωστάκης:** Θ.Π. Κωστάκης, «Τα παλιά σπίτια των Φούρνων (Ικαρίας) και του Αγαδονησιού», *Ελληνικά*, 21 (1968), 75-108.
- Λασσιδιωτάκης:** Κ. Λασσιδιωτάκης, *Σφακιανά σπίτια*, Ηράκλειο 1958 [ανάτυπο από ΚΧ, ΙΑ' (1957), 171-199].
- Λουπάσης:** Γ.Ι. Λουπάσης, *Το Κακοδίκι της Κρήτης: ιστορική διαδρομή. Μνήμες από τη σκιά της λήθης*, Αθήνα 1991.
- Λυγίζος:** Γιάννης Λυγίζος, *Η διεθνής και η τοπική αρχιτεκτονική. Τέχνη και κλίμα*, Αθήνα 1967.
- Μαυρακάκης:** Γιάννης Μαυρακάκης, *Λαογραφικά Κρήτης. Τα Ποιμενικά*, Αθήνα 1985.
- Μέγας, Δωδεκάνησος:** Γ.Α. Μέγας, «Η λαϊκή κατοικία της Δωδεκανήσου», *Η Δωδεκάνησος*, Β': *Το οικιστικό και πλαστικό πρόβλημα* [=Εκδόσεις Υπουργείου Ανικοδομήσεως αρ. 22], Αθήνα 1949.
- **Ελληνική οικία:** *Η Ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξις και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*, Αθήνα 1949.
- **Λήμνος:** «Η λαϊκή οικοδομία της Λήμνου», *ΕΛΑ*, Β' (1940), 3-29, πιν. Α'-Η'.
- **Άνδρος:** «Αι αγροτικά οικήσεις της Άνδρου», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, Δ', Αθήνα 1967-68, 83-118, πιν. XVI-XXXVI.
- Μποζινέκη:** Παρ. Μποζινέκη-Διδώνη, «Κρήτη», *ΕΠΑ*, Γ', Αθήνα 1984, 213-286.
- Ξανθινάκης:** Αντ. Β. Ξανθινάκης, *Λεξικό ερμηνευτικό και ετυμολογικό του Δυτικοκρητι-*

κού γλωσσικού ιδιώματος, πρόλογος-επιμέλεια Χριστόφ. Χαραλαμπάκης, Ηράκλειο 2001 (2^η έκδοση).

Ξανθουδίδης, Συμβόλαια: Στέφ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά Συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, 1575-1643», *Χριστιανική Κρήτη*, Α' (1912), τευχ. Α'-Β', 1-288.

- **Γλωσσάριον:** Βιτσέντζου Κορνάρου, *Ερωτόκριτος, έκδοσις κριτική γενομένη επί τη βάσει των πρώτων πηγών, μετ' εισαγωγής, σημειώσεων και γλωσσαρίου υπό Στεφ. Α. Ξανθουδίδου*, Αθήναι 1915, Β', 477-744: Γλωσσάριον.

- **Μελετήματα:** *Μελετήματα* (επιμ. Νικ. Παναγιωτάκη-Θεοχ. Δετοράκη), Ηράκλειο 1980.

Orlandos: Anast. Orlandos, «La maison paysanne dans l'île de Rhodes», *L' Hellenisme Contemporain*, 2e série, 1, fasc. 3, Athènes Mai-Juin 1947, 223-231.

Παπαρηγοράκης: Ιδομ. Παπαρηγοράκης, *Συλλογή ξενογλώσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη*, Εν Χανίοις 1952.

Παπαδάκη, Ειρ.: Ειρ. Παπαδάκη, «Λαογραφικά Σύμμεκτα Σητείας, Δ'. Περιγραφή του φούρνου του Μαριδογιώργη από το Χαμαίζι», *ΕΕΚΣ*, Β' (1939), 398-402.

Παπαδάκης, Μαν.: Μαν. Μιλτ. Παπαδάκης, «Συμβολή στη μελέτη της γεωργίας και της αμπελουργίας της Κρήτης στο 15^ο και 16^ο αιώνα», *Κρητολογία*, τευχ. 4 (Ιαν.-Ιούν. 1977), 5-25.

Παπαδογιάννης, Οικισμοί: Μαν. Παπαδογιάννης, *Οικισμοί της επαρχίας Μεραμπέλου Κρήτης απογραφόμενοι από το 1577 μέχρι και το 1991. Με προσπάθεια ετυμολογικής τους προσέγγισης*, Νεάπολη Κρήτης 1997.

- **Ξαρέσκια:** «Σπιτικά γλυκά και ξαρέσκια στην Ανατολική Κρήτη», *Νέαρχος. Περιοδική έκδοση της Παγκρήτιας Αδελφότητας Μακεδονίας*, τευχ. 3 (Δεκ. 1988), 17-25.

Παπαχαλαμπους: ΓΧ. Παπαχαλαμπους, *Η κυπριακή οικία*, Λευκωσία 1968.

Πατσιδιώτης: Κωστής Μ. Ηλιάκης - Δάφνη Χρονάκη (έκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, νοτάριος Καινούργιου Χωριού των Καρών. Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002.

Πετρονώτης: Αργ. Πετρονώτης, «Μορφολογικά στοιχεία στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική Μεσσαράς Κρήτης», *Πεπραγμένα Ε' ΔΚΣ* (Άγιος Νικόλαος 1981), Γ', Ηράκλειο 1985, 121-128.

Πιτυκάκης, Γλωσσικά γεωργίας: Μαν. Πιτυκάκης, «Γλωσσικά: Τεχνικοί και επαγγελματικοί όροι από τη γεωργική ζωή της Ανατολικής Κρήτης», *Αμάλθεια*, Θ' (1978), 273-295.

- **Γλωσσικά υφαντικής:** «Γλωσσικά: Τεχνικοί όροι υφαντικής στην Ανατολική Κρήτη», *Αμάλθεια*, Θ' (1978), 333-372.

- **Αργαλειός:** «Η υφαντική στην Κρήτη. Η λαογραφία γύρω από τον αργαλειό», *Αμάλθεια*, ΙΑ' (1980), 155-198.

- **Λεξικό:** *Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης*, 1-2, Νεάπολις Κρήτης 1983.

Πλατάκης, Τοπωνύμια: Ελευθ. Πλατάκης, «Τοπωνύμια στο Βραχάσι Μεραμπέλλου», *Αμάλθεια*, Η' (1977), 99-106.

- **Ανεμόμυλοι:** «Λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους ανεμόμυλους της Κρήτης», *Κρητολογία*, τευχ. 5 (Ιούλ.-Δεκ. 1977), 139-162.

Radford-Clark: A. Radford-G. Clark, «Κυκλάδες. Μελέτη μιας ανώνυμης αρχιτεκτονικής», *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1974, 64-82.

Σπανάκης, Πόλεις και Χωριά: Στέργ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέραςμα των αιώνων (Μητρώνων των οικισμών)*, Ηράκλειο, Α' (1991), Β' (1993).

- Σπυριδάκης:** Γ.Κ. Σπυριδάκης, «Συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας εις Ικαρίαν», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, Γ', Αθήναι 1966, 56-60, πιν. VIII-X.
- Σταδάκη:** Ροδούλα Σταδάκη-Κούμαρη, «Κατάλογος κρητικών υφαντών», *Κρητολογία*, τευχ. 4 (Ιαν.-Ιούν. 1977), 113-122.
- Τρεμπέλα, Καρπάθικο σπίτι:** Ελένη Τρεμπέλα, *Το λαϊκό Καρπάθικο σπίτι* (διδ. διατριβή), *Επιστ. Επετηρ. Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ*, παράρτ. τόμου Δ', Θεσσαλονίκη 1970.
- **Ανεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου:** Ελένη Λειμών-Τρεμπέλα, *Πεταλόσχημοι ανεμόμυλοι Κρήτης-Καρπάθου*, *Ζυγός*, τευχ. 2 (Μάϊος-Ιούν. 1973), 63-67.
- **Ελληνικοί ανεμόμυλοι:** Ελένη Τρεμπέλα, «Ελληνικοί ανεμόμυλοι: Αιγαιοπελαγίτικοι ανεμόμυλοι», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο*, Β', Θεσσαλονίκη 1991, 1029-1063.
- Τριποδάκης, Λασήθι:** Δ.Ε. Τριποδάκης, «Η χωρική κατοικία στο Λασήθι», *Τεχνικά Χρονικά*, 23 (1946), τευχ. 269-270, 292-295.
- **Θεώρηση:** «Ιστορική θεώρηση της εξελίξεως των οικισμών και της χωρικής κατοικίας στην Κρήτη», *Αρχιτεκτονική*, 10 (1966), τευχ. 58, 35-55.
- Τσικριτσή:** Χρ. Τσικριτσή-Κατσιανάκη, «Συμβολή στη μελέτη των τοπωνυμίων της Κρήτης. Τοπωνύμια από οικογενειακά ονόματα», *Αμάλθεια*, ΣΤ' (1975), 25-98.
- Τωμαδάκης:** Ν. Τωμαδάκης, «Γλωσσικά και λαογραφικά εκ Κρήτης, Α'. Τοπωνυμία του χωρίου Αγριλές της κοινότητος Ροδοβανίου Σελίνου», *Κρητολογία*, τευχ. 3 (Ιούλ.-Δεκ. 1976), 77-85.
- Χατζιδάκις:** Ν.Ε. Χατζιδάκις, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Κρήτης. Τοπωνύμια εκ του χωρίου Αργυρουπόλεως», *ΕΕΚΣ*, Α' (1938), 432-460.
- Χατζηϊωάννου:** Π.Κ. Χατζηϊωάννου, «Γεωργικά και ποιμενικά της Κύπρου», *Λαογραφία*, II (1934-37), 67-III.
- Hatzimichali:** Ang. Hatzimichali, «La maison grecque», *L'Hellénisme Contemporain*, 2e série, 3, fasc. 2, Athènes, Mars-Avril 1949, 169-190.
- Χολέβας:** Ν.Θ. Χολέβας, «Το λαϊκό σπίτι στην περιοχή της Κυρήνειας», *Ζυγός*, τευχ. 9 (Ιούλ.-Αύγ. 1974), 12-16.
- Χουρμούζης-Βυζάντιος:** Μ. Χουρμούζης-Βυζάντιος, *Κρητικά, συνταχθέντα και εκδοθέντα υπό Μ.Χ.-Β.*, Εν Αθήναις 1842.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΙΔΙΩΜΑΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ⁴⁶⁹

A

αγιοθύριδο, 47 (159)
 ακρηγιάλικος, 16 (33)
 αλετρουβιδιό, 24 (53)
 αλευροδόχη, 146
 αναγλυφάδα, βλ. αναλειχαρά
 αναλειχαρά/ αναλειχάδα, 73 (298)
 ανασύρνω/ ανεσύρνω, 140 (439)
 ανεβάτης, 146 (456)
 ανεσυρτήρι, 139, 140 (439)
 ανηφοράς (=καμινάδα), 63 (247), 66, 69, 70
 - [φωτιστικός], 62 (238)
 ανώγι, 45 (146)
 ανώφιλο, 59 (228)
 αξόνι, 145 (452)
 αργαστηρόσπιτο, 46
 αρθούνη [φούρνου], 70 (281), 128
 ασβεστόχωμα, 50 (185)
 αστρακάσβεστος (η), 71 (288)
 αστράκι, 71 (288)
 αχερονοίχτης, βλ. αχερότρυπα
 αχερότρυπα, 62 (239)
 αχερ(γ)ιώνας, 42
 αχίρι, 42 (131)
 αχνάρι [καμάρας], 56

B

βαρά, 48 (168)
 βασιλικόπλακα, 51 (196)
 βίγλα, βόσκικη, 76 (305)
 βορόσκιο, 106 (334)

Γ

γάτουλας, 74 (301)
 γιστέρνα, 74 (299)
 γούβα, 16 (33)
 γυραλωνίτης, 50 (189)
 γυροτραφίζω, 15 (22)

Δ

δεματαρά, 72 (293)
 δετάδα, 15 (22), 45 (144), 52
 δόδια [μύλου], 146 (453)
 δοκάρια, 53
 δοχειό, 71 (290)
 δωματόχωμα, 49 (182), 54 (209)

E

εμπασά, 139 (438)

Z

ζεμπερές, 60 (233)
 ζευγόσπιτο, 76 (306)
 ζουργιό, 146 (454)
 ζύγι, 48 (174)

Θ

θυρίδα-θυριδάκι, 62, 70
 - (=κόγχη), 65, 6 (264)

K

καλντιρίμι, 30 (69)
 καλύβι, 76 (305)
 καμάρα (=θόλος), 37 (96)

⁴⁶⁹. Τα γλωσσάρια των ιδιωματικών όρων και λέξεων δεν είναι γενικά ευρετήρια: παραπέμπουν μόνο στις σελίδες του κειμένου και (σε παρενθέσεις) στους αριθμούς των υποσημειώσεων, όπου δίδονται ορισμοί ή περιγραφές των όρων που περιλαμβάνουν. Όροι και ιδιωματικές λέξεις από άλλες, εκτός της Κρήτης, περιοχές δεν έχουν συμπεριληφθεί.

- (=προστώο), 33 (81)
 - (=τόξο), 37 (96), 56
 καμαράκι, 33 (81)
 καμαρικό, 47, 63 (246), 64, 70
 καμαρόπορτα, 59
 καμαρόσπιτο, 34
 κάμερα [καμαρόσπιτου], 38 (97, 98)
 (=υπνοδωμάτιο), 46
 καμινάδα (=τζάκι), 64 (253)
 κάνος, 64 (252), 70
 καντονάδα, 38 (100)
 καντούνι, 38 (100)
 κάραβος, 74 (301), 140
 κατάλυμα, 78 (307)
 καταπότης, 74 (301)
 κατώγι, 45 (146)
 κατώφλιο, 59 (228)
 κέντης, 36 (89)
 κερκέλι, 57
 - [πόρτας], 62 (236)
 κλειδί [πόρτας], ασερικό, 60 (234)
 -, δηλυκό, 60 (234)
 κλειδί [καμάρας], 56 (217)
 - [φούρνου], 70
 κλειδωνιά, 60
 κόντε μηρί/ κοντομηρί, 60 (235), 63
 κοντούτο/ κοντότο/ κουτούτο, 74 (301)
 κουλτούκι, 38 (100)
 κούμος (=ορνιθώνας), 44 (137), 69 (277)
 - [ποιμενικός], 44 (137)
 κουτσουλιανή, 70 (281)
 κουτσουνάρα/ κουτσουνάρι, 73 (296, 298)
 κοφινίδα, 146
 κρεβατίνα, 45 (143)
 κύλιντρας, 53 (208)

Λ

λεπίδα, 49 (181), 54 (209)
 λεπιδόλακκος, 49 (182)
 λιθόμαντρα, 16 (33)
 λυρατζής, βλ. κέντης

Μ

μαλάς, 48 (175)
 манάρι, 129 (380)
 μάνταλος, 60 (232)
 μάντρα, 44 (141)

μαντρακάς, 48 (171)
 μασγάλι, βλ. σμαγδάλι
 μάσκουλο, 60 (231)
 ματζαδούρα, 42 (133), 72 (291)
 ματσιπέδια/ ματζιπέδια/ βατσιπέδια, 54
 (211)
 μεσοδόκι/ μεσεδόκι, 36 (89), 53
 μετόχι, 20 (41), 76 (306)
 μητάτο, 75 (304), 76 (305)
 -, γυριστό, 76
 μόλος (=λιδοσωρός), 129 (377)
 μολύδι, βλ. ζύγι
 μονόσπιτο, 34
 μουσουλούκι, 71 (289)
 μπαντανάς, 50 (187)
 μπεντενάκι, 101
 μπίκος, 48 (169)
 μποστίτσο, 145 (450)
 μποτζάλε, 139 (439)
 μπουτσουνάρι, βλ. κουτσουνάρα
 μύλος, μονοκαίρης/ μονός, 144 (443)
 -, πολυκαίρης/ στρογγυλός, 144
 μυλοθεσές, 146 (454)
 μυλοτόπι, 140 (442)

Ν

νταλιαμάς, 145 (449)
 ντουκιάνι, 31 (74)

Ξ

ξαρτόξυλο, βλ. νταλιαμάς
 ξερόστερνα, 18

Ο

οντάς-ονταδάκι, 45 (146)
 οξωστάρι, 33 (81)
 οξώστης, 45 (145)

Π

παλάμη (=φτυάρι), 129 (381)
 πανωπόρι, 59, 60 (230)
 παπητήρι, βλ. πατητήρι
 παραδιά, 39 (105), 63 (241), 125
 παραθύρα (=κόγχη), 67 (264)
 παράσπιτο, 41 (123)
 παραστάτης, 63 (244)
 πασπαρόπλακα, 52 (201)

πατητήρι, 70 (285), 135
 -κοιμητέ, 71 (287)
 πεζούλα [καλλιέργειας], 45 (144), 52
 -πεζούλι (=πατάρι), 40 (115), 45 (144)
 πελέκι, 47 (158), 56
 πενταρόλι, 48 (166)
 περσιλίδικο, 48 (172)
 πέτρα [μύλου], απάνω, 146
 -, κάτω, 146
 πετροθελιά, βλ. δεμαπαρά
 πετροκοπιό, 47
 πετροκόπος, 48
 πετροσίδερο, 48 (168)
 πηλά (τα), 50 (184)
 πηλορόδωμα, 53 (207, 208)
 πηλόρουκας, 69 (279)
 πηλός, 50 (184)
 πιθαμή, 18 (35)
 πιθαρόφουρνος, 70 (280)
 πόρος [φούρνου], 70, 128
 πόρτεγο, 38 (97, 99)
 πορτέλα, 45 (142), 107 (337)
 πορτομάγουλο, 59
 πορτοσασά, 59 (228)
 πρεσταμέντα, 48 (177)
 πυρομάχοι, 63 (244)

P
 ρέματα [δώματος], 73 (295)
 ρόδα [μύλου], 145 (452)
 ρόδωμα, 53 (207)
 ρούκουνας, 38 (100), 47 (161), 51
 ρουκούνη, 47 (161)

Σ
 σάρακας, 129 (379)

σαρνίτσι/ σερνίτσι, 74 (299)
 σεπέρι, 54 (211)
 σκαπέτι, 129 (381)
 σμαγδάλι, 58 (225), 62
 σοφάς, 39 (106), 66 (261)
 σπάλα [καμαρόσπιτου], 38 (98)
 σπίτι, μέσα, βλ. παράσπιτο
 -, μπροσγιαλίτικο, 33 (81)
 σταμνο(σ)τάτης, 39 (105), 68 (267)
 στεγή, 53 (204)
 στέρνα, 18, 74, 139
 στρουφουγκαρά, 60 (231)
 σφυρί, δίστομο, 48 (170)

T

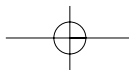
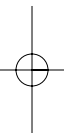
ταρατσάκι, 46
 τράβα, 49 (180)
 τραβάτουλο, 145 (451)
 τράπολα, 46 (148)
 τράφος, 15 (22), 52
 τρόχαλος, 15 (22)

Φ

φάμπρικα, 24 (53)
 φανάρι [μύλου], 146 (453)
 φ(χ)ιαλώματα, 53 (206)
 φουγάρο [μύλου], 145 (450)
 φουρνόσπιτο, 45 (145), 69
 φτερωτή [μύλου], 145
 φυλλάδιο [καμάρας], βλ. αχνάρι

X

χαλικολόημα, 51 (193)
 χρίω, 50, 53
 χωμάτισμα, 54 (214)
 χωματίστρα, 49 (182)

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΙΔΙΩΜΑΤΙΚΩΝ ΛΕΞΕΩΝ

A

αγγαρεία, 47 (164)
 αγγαρικός, 47 (164)
 αγκινάρι, 130 (391)
 αγκούτσακας, 15 (19)
 αδεναιΐδα (=αντωναιΐδα), 42 (129)
 αειδόνησος/ αηδόνησος, 136 (432)
 αδόγαλο, 137 (435)
 αδομαντήλα, 129 (385)
 άθος, 69 (276), 129 (385, 386)
 αδότυρος, 40 (116), 137 (435)
 αίγα, 44 (136), 100
 αίλιά, 42 (135)
 ακροσταβαρά, 132 (412)
 αλατσερό, 126 (354)
 αλατσοκαύκι, 126 (354)
 αλατσολιές, 127
 αλεκατισά, 130 (389)
 άλεσμα, 42 (128), 144
 αλεύρι, κρίθινο, 128, 137 (435)
 -, μιγάδι, 128 (369)
 -, σίτινο, 127
 αλουσά, 69 (276), 129 (385, 386)
 αλώνεμα, 125
 αμυγδαλωτό, 40 (110)
 ανάπλα, 131 (401), 136 (426)
 ανεκρέμαση, 41 (120)
 ανεμολιάζω, 129 (377)
 αντί, μεγάλο [αργαστηριού], 46 (151)
 ανυδριά, βλ. ανεκρέμαση
 ανυφαντικό, 46 (151)
 ανυφαντού, 131 (399), 132
 ανωνίδα, 15 (14)
 αξάρι, 130 (395)
 απανωκαύκαλο, 128 (374)
 αποδιαφώτιστα, 126 (357)
 αποσπερίδα, 66 (258)
 αργαστήρι, 46 (152), 129 (387), 130
 αρδαχτερή, 130 (391)

αρδάχτι, 130 (392)
 άρδαχτος, 130 (394)
 αρίγανη, 125 (349)
 αρισμαρής, 125 (349)
 αρόλιθος, 75 (303)
 ασκελοτούρα, 15 (17)
 ασκόλυμπρος, 42 (129)
 ασκοντάβλα, 101, 129 (382)
 ασπάλαθος, 14 (11)
 αστοιθίδα, 15 (12)
 ασφεντηλιά, 15 (16)
 αχινοπόδι, 15 (13)

B

βάρσαμος, 125 (349)
 βερνεγάδο(ς)/ βερνεγάς, 40 (111), 127 (360)
 βιτσιλά, 24 (54)
 βιχάλι, 135 (419)
 βιχαλόβεργα, 136 (428)
 βόλι-βόλακας, 16 (33)
 βολίξω, 135 (421)
 βολίστηρ, 135 (421)
 βοσκική, 125
 βόσκισσα-βοσκός, 132 (406)
 βότυρος, 137 (435)
 βούγια, 42 (135), 132 (410)
 βούϊ, 44 (135)
 βουκέντρι, 135 (414)
 βουτσά, 70 (282)
 βραστάρι, 42 (129)
 βρούβες, 42 (129)
 βρουβόζουμο, 42 (129)
 βρουβόπιτα, 40 (110)
 βωλοσυρόπετρες, 132 (411)
 βωλόσυρος, 125 (350), 132 (411)

Γ

γάϊδαρος, 25 (57)
 γαλατσίδα, 42 (129)

γαστρί, 69 (279)
γιαχνερά, 42 (129)

Δ

δουλάρι, 125 (348)
δέτης, 14 (7)
διάζομαι, 130 (396)
διάσιμο, 46 (151), 130
διόνυσος, βλ. αειδόνησος
διχάλι, βλ. βιχάλι
διχαλόβεργα, βλ. βιχαλόβεργα
δίχταμος/ δίσκιαμος, 42 (129)
δραπάνι, 135 (417)

Ε

ελιές, κοπανιστές, 127
-, σκιστές, 127
έντρομα (=πρόχειρα), 66 (257)
έχερη, 132 (412)
έχω να κάμω (=δικαιούμαι χρήση), 100

Ζ

ζευγάρι, 132 (410)
ζεύλα, 132 (413)
ζεύτες, 135 (415)
ζυγός, 132 (413)
ζυμωτόσκαφη, 128 (370)

Θ

θέρως, 125, 135 (416)
θρινάκι, 135 (418)
θρομύλι, 130 (394)
θύμος, 15 (15), 269

Κ

καβαλίνα, 70 (282)
καζάνι, βλ. ρακοκάζανο
καζίκι, 73 (294)
καδέγλα/ καδέγλα, 40 (113)
καιρός (=άνεμος), 144
κακούδης-κακουδιά, 95 (326)
καλή χέρα, 40 (110)
καλικάς, 24 (54)
καλιτσούνι, 40 (110)
καλοχερίκια, 40 (110)
καμπανός, 129 (378)
καρά, 15 (21)
κάρτο, 126 (353)
κασέλα, 39 (107)

κατακλείδι [αρότρου], 132 (412)
καταλώ, 78 (307)
κατσοπρίνι, 14 (9)
κατσούνα, 136 (427)
κάτσουνας, 135 (414)
κατσόχερος/ κατσοχόρι, 137 (436)
κατωκάκαλο, 128 (374)
καύκαλο, 125 (349), 128 (374)
κεραθιά, 15 (20)
κερκίδα, 132 (413)
κεσές, 127
κεφάλι-κεφάλια, 24 (54)
κηπούλι, 15
κλινάρι, 66 (260)
κνισάρα-κνισαράκι, 135 (422)
κοιτάσσω, 44 (138)
κοίτομαι, 44 (138)
κολατσό, 71
κοντάδα, 41 (117)
κοντύλια, 135 (421)
κοντυλόκαρπος, 135 (421)
κορκίδα, 130 (388)
κουδουμαλιά-κουδούμαλο, 16 (29)
κουμαρόρακη, 25 (59)
κουνάλι, 16 (29)
κουνέτο, 126 (358)
κούντουρος, 24 (54)
κουράδι, 25 (56)
κουρούπα, 42 (126)
κουρούπι-κουρουπάκι, 42 (126), 65, 66,
127
κουταλίδια, 40 (110)
κουταλοθήκη, 126 (356)
κουτσούρα, 24 (54)
κουτσούρι (=σκαμνί), 40 (114)
κόφα, 135 (424)
κρασοκουρούπα, 42 (126)
κριδοκουλούρα, 128 (369)
κρομμύδι, 42, 68 (269)
κυκλί, 130 (393)

Λ

λαβέτζι, 136 (430)
λαδοκουρούπα, 42 (126)
λαδόψωμο, 71 (286)
λαζάνια, 127 (366)
λαήνι, 63 (242), 68, 127
λατσίδα, 14 (8)
λεκανίδα, 127 (359)

λιναροκορκίδα, 130 (389)
 λιόφτο, 112
 λιξεύγω, 40 (110)
 λιξίδι, 40 (110)
 λουκούμι, 40 (110)
 λούρα (τα), 135 (415)
 λύχνος, 39, 128

Μ

μαγέρεμα, 125
 μακαρούνια, σκιουφιχτά, 127 (366)
 μαλάκα (η), 137 (435)
 μαναστήρι, 107 (339)
 μασουροκάλαθο, 130 (395)
 μαστραπάς, 127 (362)
 ματζέτα, 44 (135)
 μαχιά, 125 (351)
 μελομακαρούνα, 40 (110), 69 (276)
 μετοχάρης, 15 (23)
 μίστατο, 126 (353)
 μοςόρα, 127 (359)
 μουζουράκι, 65, 126 (352)
 μουζούρι, 126 (352)
 μουρί, 16 (33)
 μουνρόρακη, 25 (59)
 μουρχούτα, 127 (359)
 μουσκάρι, 42 (135)
 μπάγκα, 40 (114)
 μπατάγια, βλ. αγγαρεία
 μπαταγολόγος, βλ. αγγαρικός
 μπόλια, 132 (407)
 μπουγαδοκόφινο, 129 (385)
 μυζήθρα, 137
 μυζηθρόφτα, 40 (110)
 μυρωδικά, 125 (349)

Ν

νηροκόσκινο, 135
 νοικοκερά, 125
 νούφαλο, 21 (46)
 ντάκος, 125 (349), 128 (375)
 ντακουλάκι, 128 (375)
 νταμετζάνα, 42 (127)
 ντανάς, 44 (135)
 ντέμπλα, 136 (429)
 ντεμπλογώ, 136 (429)
 ντίνα, 42 (125)
 ντρουβάς, 131 (403)
 νυματερό, 135 (414)

Ξ

ξεπαίρνω, 125
 ξεπλύνω, 129
 ξεπορταρά/ ξεπορταροί (οι)/ ξεπαταριά,
 137 (434)
 ξεροτήγανο, 40 (110)
 ξινόχοντρος, 54 (213), 127 (368)
 ξομπλιαστός, 131 (398)
 ξυλίκι, 127 (367)
 ξυλοβωλόσυρος, 132 (411)
 ξυποταρά, βλ. ξεπορταρά

Ο

οζώ-οζά, 42 (134)
 όρνιθα, 44 (136)

Π

παλέτσα/ παλέτζα, 66 (260)
 πανίζω, 128 (372)
 πανιστής, 128 (373)
 πάνιστρα (τα), 128 (372)
 παρασύρα, 129 (383)
 παρασύρωνω, 129 (383)
 παρούδια, 132 (412)
 πατανία, 41 (117), 131 (399)
 πατητή, 131 (400)
 πάω κάτω (=καταρρέω), 78 (307)
 πεζέφνω, 45 (144)
 περαμάτιση, 131 (399)
 περαμάτισμα, 131 (399)
 πετεινός, 44 (136)
 πετρολεκανίδα, 127 (359)
 πετροχάβανο, 126 (355)
 πέτσα/ πέτζα, 132 (408)
 πινακωτή, 128 (370)
 ποδάρι [αρότρου], 132 (412)
 πορτακάλι, 107 (339)
 πρίνος, 15 (18)
 προβατσουλιά, 70 (282)
 προσώμι, 131 (402)
 προυκιά, 132

Ρ

ράβδισμα, 136 (425)
 ρακή, 25 (59)
 ρακοκάζανο, 25, 136
 ρασέ/ ράσο, βλ. ρασίδι
 ρασίδι, 131 (405)
 ρεσπέρης, 131 (404)

ρίφι, 44 (136)
ροδίκιο, 42 (129)
ροζονάρω, 101 (330)

Σ

σακάζω, 129 (377)
σανίδα [ψωμιού], 128 (370)
σημισακός, 27 (62)
σιγλί-σίγλα, 136 (430)
σιντεροτσικάλο, 129, 136 (430)
σκάλεδρο, 135 (419)
- [φούρνου], 128 (373)
σκάφη, 41 (118)
- (=κοιλάδα), 112 (341)
σκουλί, 130 (388-389)
σκουτέλι, 127 (359)
σοφράς, 40 (109)
σπάθη [αρότρου], 132 (412)
σπαρμένο, 15
σπασοπίδαρο, 66 (259)
σταβάρι, 132 (412)
στάκα, 137 (435)
σταλίξω, 44
σταμναγκάθι, 127 (363)
σταμνί, 68, 127
στένω, ανυφαντικό, 46 (151)
-, τσικάλι, 125
στράφυλα, 25 (59), 71, 136
σφεντύλι, 130 (392)
συμπαίνω, 125 (350), 135 (420)
σύρνομαι, 129 (377)
σύρτης, 128 (371)

T

ταβλάδο, 66 (260)
ταράχτης, 136 (431)
τζάρα, 42 (124)
τζένιο, 73 (294)
τηγανίτοι, βλ. κουταλίδια
τηγανόπιτα, 40 (110)
τουπί, 137 (433)
τριφτης [φούρνου], 128 (373)
τριχοντρουβάς, 131 (403)
τρουλλί, 24 (54)
τσαρδακιάζω, 45 (143)
τσικάλι, 63 (245), 125 (349)
τσικαλόπανα, 65

τσούκος, 126 (354)
τσόχος, 42 (129)
τυλιγάδι, 130 (393)
-, ζερβόδεξο, 130 (393)
τυροκόμημα, 137
τυροκομική, 125

Φ

φάλι, 130 (394)
φαρδανάπλα, 136 (426)
φάρδος (ο), 135 (423)
φενέρι, 128 (376)
φέτσα, 41 (119)
φετσόλαδο, 41 (119)
φινοκάλα, βλ. παρασύρα
φινόκαλα, 129 (383)
φिनοκαλίδα, 16 (29), 129 (383)
φινοκαλίξω, 129 (383)
φουρνιά, 70
φουρνιόχτης, 128 (373)
φουσκόροκα, 130 (390)
φράμα, 24 (54)
φουσερό, 126
φωδιά, 125
φωλιά [αρότρου], 132 (412)

X

χαβάνι, 126 (355)
χαμόμηλο, 42 (129)
χαχαλόβεργα, βλ. θιχαλόβεργα
χερόμυλος, 127 (368)
χερόχτενα (τα), 130 (388)
χιράμι, 131 (397)
χναροσ(υ)κιά, 14 (10)
χογλάκι-χόχλακας, 16 (33)
χογλιδολόγος, 129 (377)
χογλιδολόγημα, 129 (377)
χογλιός, 129 (377)
-, ανεμολιαστός, 129 (377)
χτήμα, 25 (57), 42, 100, 135
χτηματσερή, 25 (57)
χυλόφτα, 127 (366)

Ψ

ψαρανάπλα, 131 (401)
ψαριξω, 131 (401)
ψιλολιές, 136 (425)

ABSTRACT

THE “METOCHI” OF NOFALIAS (DISTRICT OF MIRABELLO): CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE VERNACULAR ARCHITECTURE OF CRETE

The Northern, usually called «Apano» (=Upper) Mirabello, is one of the most rough, arid and poor areas of Crete. Nevertheless, on its rocky land are scattered numerous little villages, called «metochia», in the particular sense that this term is used in Crete: a *metochi* is a little rural settlement, used as temporary habitation during the periods of the sowing, the harvest etc. Some of these settlements are mentioned in historical archival sources as early as the middle of the 16th century AD.

In the course of time most of these temporary settlements gradually transformed into small villages of permanent habitation, retaining the same rural character. The area of «Apano» Mirabello reached the top of its prosperity and population density during the second half of 19th and the first half of 20th centuries. Then, from 1970 on, it was rapidly abandoned, mostly by the young people seeking better life conditions in large cities and in developed towns along the coasts of the province of Mirabello.

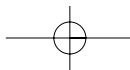
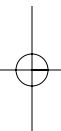
In the isolated region of «Apano» Mirabello the buildings exhibit all the main characteristics of the rural architecture of Crete: small-scale, simple stone-built volumes, excellently placed in the surrounding area, primordial construction modes with exclusively local materials, large use of supporting arches and flat terraces, few and narrow openings, etc.

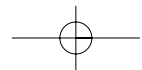
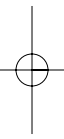
This paper is a study of the form, the typology and the terminology concerning the dwelling-place in «Apano» Mirabello, the construction methods and materials and the main architectural elements, i.e. masonries, stone arches, terrace, doors, windows and skylight openings, fireplace and chimney, stone-built oven, gutters etc., with many examples of different types of houses, in Nofalias, one of the largest «metochia» of the area. There are also descriptions of two constructions of importance for the local life, that is, a stone-built vaulted cistern for

the collection of rainwater, which is precious here, and a horseshoe-shaped grain windmill. Furthermore, a concise reference to some aspects of the hard everyday life in the village is given, with information concerning the simple equipment of the household, the land-cultivation tools, the implements used in cheese-making etc.

In the conclusion, an attempt is made at investigating the time of the commencement of Nofalias, on the basis of the architectural analysis of the dwelling in the village, since no positive written mention of the settlement, older than the second half of the 19th century, is available till now.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πιν. 1α. Ξερόστερνα στον Αμυγδαλιά: του Καββάλο η στέρνα.

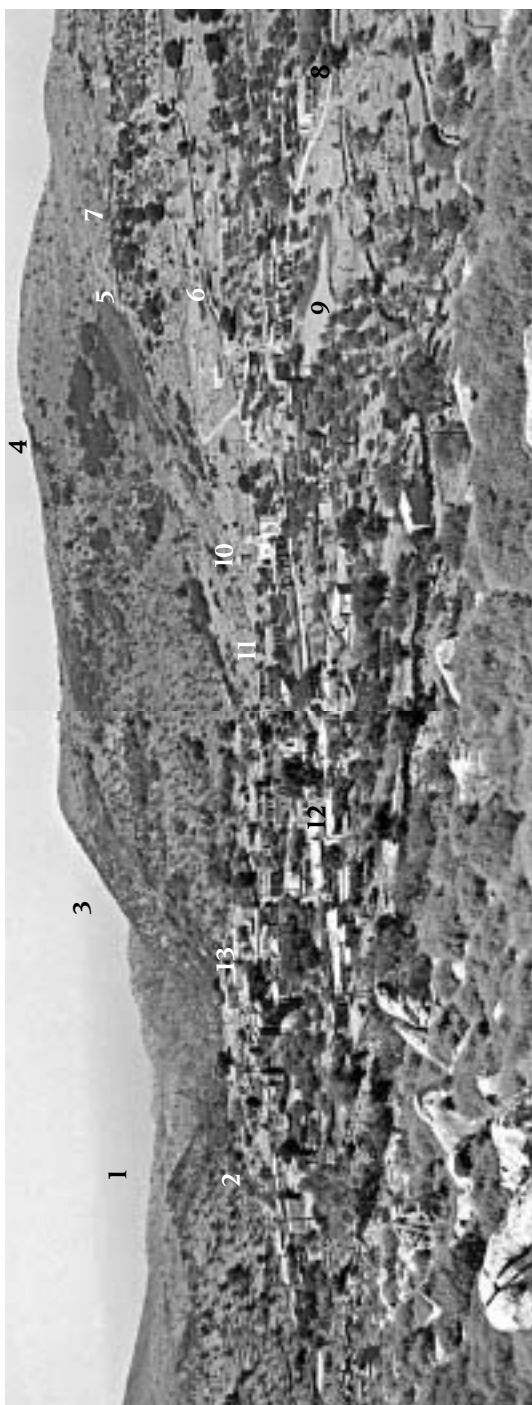
Πιν. 1β. Αμυγδαλιάς: εσωτερική κατασκευή της στέρνας του Καββάλο.

Πιν. 2α. Νοφαλιάς: η υπόγεια θολωτή στέγνα του Καντήλη (εικ. 3/33).

Πιν. 2β. Νοφαλιάς: ο ναός του Προφήτη Ηλία.

Πιν. 3. Νοφαλίας: πανοραμική άποψη του οικισμού από τη δέση «Αγκούτσακας» (βλ. εικ. 2). 1. Κρητικό πέλαγος, 2. Περονίδες, 3. Άνδρος, 4. Βιτσιλοκάθισμα, 5. Αρολίθια, 6. Δρόμος προς Αμγδαλιά, 7. Μύλοι, 8. Δρόμος προς Σκινιά, 9. Συνοικία Αρακάδων, 10. Τίμιος Σταυρός, 11. Σχολείο, 12. Συνοικία Βασιλάκηδων, 13. Συνοικία Πρινιώτηδων.

Πιν. 4α. Νοφαλιάς: επιγραφή από το δώρομα του παλαιού ναού του Τιμίου Σταυρού, που κατεδαφίστηκε το 1945.

Πιν. 4β. Νοφαλιάς: το κτίριο του νέου σχολείου πριν από την πρόσφατη αποκατάστασή του.

Πιν. 5α: Περονίδες: ψηλός αυλότοιχος από ξερολιθιά και τοξωτή αυλόθυρα με δίφυλλο κούφωμα στο σπίτι του Βοτυραντώνη.

Πιν. 5β. Νοφαλιάς: σχιστόπλακα πακτωμένη σε προεξοχή επάνω από φεγγίτη και άλλη για τη φύλαξη κλειδιού, στο σπίτι του Δεσποτογιώργη.

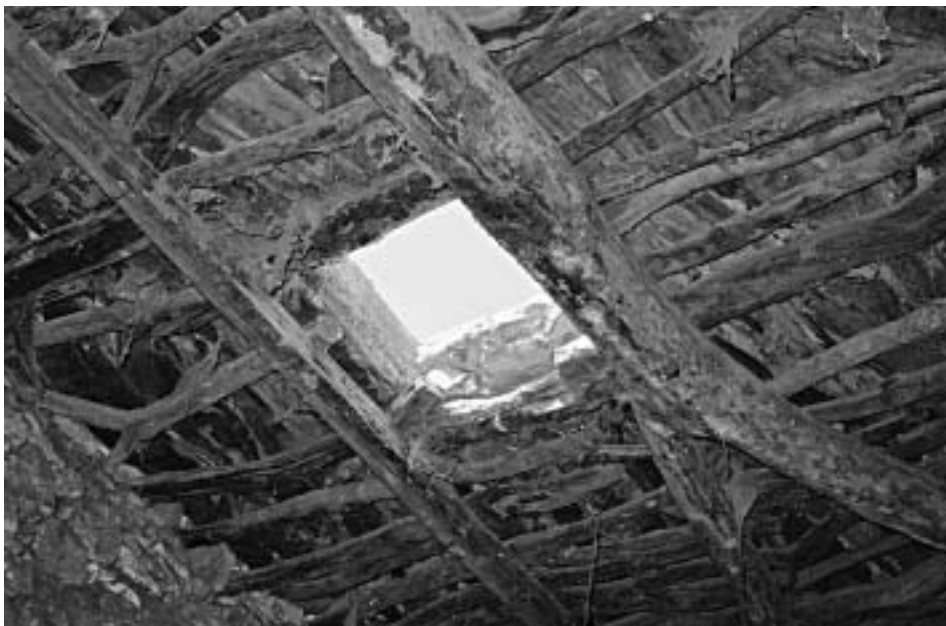
Πιν. 6α. Νοφαλιάς: τράφοι στην πλαγιά του «Αγκούτσακα» και σε πρώτο επίπεδο τμήμα της γειτονιάς των Αρακάδων, όπως φαίνονται από το ύψωμα «Αρολίδια».

Πιν. 6β. Νοφαλιάς: λεπτομέρεια οροφής με μεσοδόκια και δοκάρια από το σπίτι του Φρουζή (εικ. 3/8).

Πιν. 7α. Περονίδες: καμάρα σε ερειπωμένο σπίτι στην «πώδε μπάντα» του οικισμού.

Πιν. 7β. Νοφαλιάς: αχερότρυπα στον αχεριώνα του σπιτιού της Δοξανιάς.

Πιν. 86. Νοφαλιάς: οξυκόρυφη καμάρα στο σπίτι του Λυροσταυρούλη.

Πιν. 8α. Αμυδαλιάς: ημικυκλική καμάρα από το αχίρι του Φούσκη.

Πιν. 96. Αμυγδαλιάς: κλειδαριά με «θηλυκό» κλειδί από την ίδια πόρτα του παραπάνω σπιτιού.

Πιν. 9α: Αμυγδαλιάς: σιδερένιο σφυρήλατο κερκέλι πόρτας με διακόσμηση, από το σπίτι του Συσκοκωσταντή.

Πιν. 10β. Νοφαλιάς: παράθυρο με δίφυλλα σκούρα στο σπίτι του Αρακαδογιάννη (εικ. 3/27). Αριστερά διακρίνεται το σιδερένιο κοντομηρί.

Πιν. 10α. Νοφαλιάς: σιδερένιο κάλυμμα κλειδαρότρυπας από την κατεστραμμένη πόρτα του αγιριού στο σπίτι του Τσολομανόλη (εικ. 3/9).

Πιν. 11. Νοφαλιάς: γονιακό τζάκι με λίθινο καμαρικό σε κάνους, από το σπίτι του Αρακαδογιάννη.

Πιν. 12β. Νοφαλιάς: χρηστικές θυρίδες δίπλα στο τζάκι και μονοθέσιος επιδαπέδιος σταμνοτάτης από λαξευμένη πέτρα, στο σπίτι του Γαράκη (εικ. 3/29).

Πιν. 12α. Νοφαλιάς: γωνιακό τζάκι με καμφορικό στηριγμένο σε κορμό δένδρου, από το σπίτι του Φρουζή.

Πιν. 13. Νοφαλιάς: το χωνευτό τζάκι στο σπίτι της Κατερίνης. Αριστερά διακρίνονται η σιδερένια μαχιά και το φουσερό. Στο βάθος της εστίας κρέμεται ο λυχνός.

Πιν. 14. Νοφαλιάς: ο σφράς στο βορειοδυτικό κουλτούκι του καμαρόσπιτου της Κρουσταλλένιας.

Πιν. 15α. Νοφαλιάς: επιτοίχιος σταμνοτάτης στο σπίτι του Μαστοροβασίλη.

Πιν. 15β. Νοφαλιάς: πέτρινος διθέσιος επιδαπέδιος σταμνοτάτης από το σπίτι της Πραξίας.

Πιν. 166. Νοφαλιάς: ανεξάρτητος φούργος χωρίς ανηφορά έξω από το σπίτι της Χατζομαρίας (εικ. 3/30).

Πιν. 16α. Νοφαλιάς: ανοικτό ντουλάπι με δύο χωρίσματα στο σπίτι του Δεσποτογιώργη. Στο εσωτερικό του διακρίνονται μικρό «φενέρι» και σιδερέριος άρδαχτος και στον τοίχο δύο χαρακτηριστικά τυροκομικά εργαλεία: διόνυσος (αριστερά), ξυπωπαρά (δεξιά).

Πιν. 17α. Νοφαλιάς: ο μεγάλος φούρνος από το φουρνόσπιτο στο σπίτι του Τσο-
λομανόλη, με καμαρικό επάνω σε κάνους και ανηφορά.

Πιν. 17β. Νοφαλιάς: συνδυασμός τζακιού με φούρνο στο σπίτι του Δεσποτογιώρ-
γη. Αριστερά διακρίνονται δύο διχάλια.

Πιν. 18α. Νοφαλιάς: λεπτομέρεια από το δόλο τού μεγάλου φούρνου στο φουρνόσπιτο του Τσολομανόλη, σήμερα κατεστραμμένου: εκφορική κατασκευή και κεντρικό αρδούνι.

Πιν. 18β. Αμυγδαλιάς: λεπτομέρεια κατασκευής τού δόλου από το φούρνο του γερο-Σύσκου.

Πιν. 19α. Νοφαλιάς: το μουσουλούκι από το πατητήρι στο σπίτι του παπα-Μανόλη Αρακαδάκη. Στο δάπεδο, καλυμμένη, η κοιλότητα για το δοχείο περισυλλογής του μούστου.

Πιν. 19β. Νοφαλιάς: το μικρό υπαίθριο πατητήρι μπροστά στο σπίτι του Δεσποτογιώργη.

Πιν. 206. Αμυγδαλιάς: δεματαρά από το σπίτι του Γιοργάνη.

Πιν. 20α. Νοφαλιάς: γωνιακή ματζαδούρα στο α-
χίρι του Καρμαλίγκο.

Πιν. 21α. Αμυδαλιές: ξύλινη κουτσουνάρα στο σπίτι του Ξηταριά.

Πιν. 21β. Νοφαλιές: τσίγκινη υδρορροή στο γείσο της στέγης στον οντά του Δεσποτογιώργη, για την τροφοδοσία της δολωτής στέρνας μπροστά στον οντά (βλ. πιν. 26α).

Πιν. 22. Νοφαλιάς: πέτρινος αγωγός (κάραβος) για τη διαχέτευση των υδρίων από το σπίτι του Μαστοράκη (εικ. 3/28) στην απέναντι ανοικτή δεξαμενή (Γρα στέρνα).

Πιν. 23. Νοφαλιάς: το «μητάτο» στα Αρολιθία, νοτιοδυτική όψη.

Πιν. 24α. Νοφαλιάς: το «κατάλυμα» του Κοτσυφού το 1978, πρόσοψη (σήμερα το οίκημα έχει επισκευαστεί).

Πιν. 24β. Νοφαλιάς: «κατάλυμα» του Κοτσυφού, το στόμιο της δολωτής στέρνας που εφάπτεται στο δυτικό του τοίχο, με την ανάγλυφη χρονολογία 1828 ή 1848(;).

Πιν. 25. Νοφαλιάς: σπίτι της Όλγας, πρόσοψη (με κατεστραμμένη στέγη, 1994).

Πιν. 26. Νοφαλιάς: σπίτι του Μαστοροβασίλη, πρόσωση.

Πιν. 27. Νοφαλιάς: σπίτι του Γραμματικάκη, πρόσοψη.

Πιν. 28. Νοφαλιάς: σπίτι του Αρακάδοσταυρούλη, πρόσωση του δικάμαρου ισογείου.

Πιν. 29. Νοφαλιάς: σπίτι του Αρακαδοσταυρούλη-πρόσοψη του οντά.

Πιν. 30β. Νοφαλιάς: σπίτι του Αριστέδη, η σπαστή εσωτερική πόρτα του υπνοδωματίου.

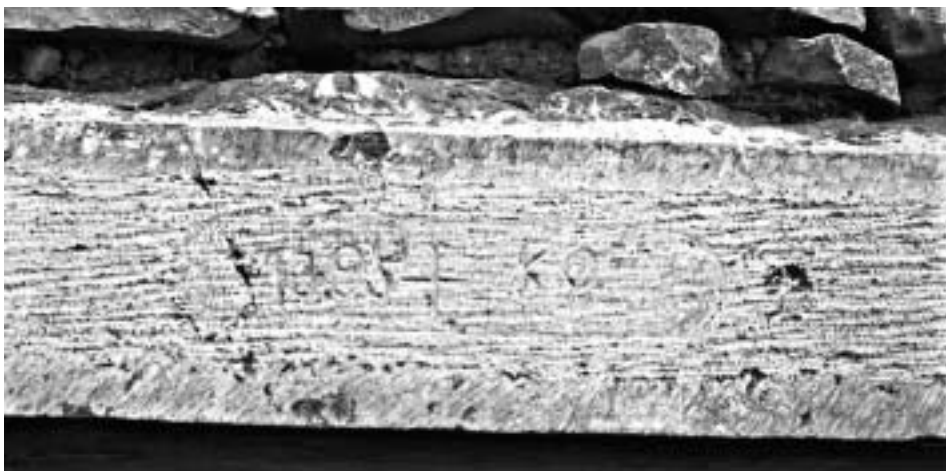
Πιν. 30α. Νοφαλιάς: σπίτι της Δοξανιάς-όψη του φούρνου.

Πιν. 31. Νοφαλιάς: σπίτι της Κρουσταλλένιας, πρόσφατη (1978). Μεταγενέστερη επισκευή το αλλοίωσε εντελώς.

Πιν. 32. Νοφαλιάς: σπίτι του Καρμαλίγκο, πρόσοψη.

Πιν. 33α. Νοφαλιάς: σπίτι του Λυροσταυρούλη, το ανώφλιο της εισόδου με τη χρονολογία (1885+ Κ.Φ.).

Πιν. 33β. Νοφαλιάς: σπίτι του Λυροσταυρούλη, λεπτομέρεια της βόρειας γωνίας με το λοξόμητο ρούκουνα και θυρίδα με ολόσωμο ανάγλυφο πλαίσιο.

Πιν. 34. Νοφαλιάς: το «Μαναστηρικό», πρόσοψη.

Πιν. 35. Νοφαλιάς: σπίτι του Δεσποτογιώργη, γενική άποψη του συγκροτήματος από το νότο. Σε πρώτο επίπεδο η παρα-
κείμενη δολωτή στέρνα (εικ. 3/32).

Πιν. 36α. Νοφαλιάς: σπίτι του Δεσποτογιώργη, παράθυρο με λίθινο πλαίσιο και δίφυλλο τζαμωτό κούφωμα από την πρόσοψη της κουζίνας του οντά. Μπροστά, το στόμιο της εκεί δολωτής στέρνας.

Πιν. 36β. Νοφαλιάς: σπίτι του Δεσποτογιώργη, παράθυρο με καρφωτά σκούρα από την πίσω όψη του οντά.

Πιν. 37α. Νοφαλιάς: η θολωτή ημικύβητος στέγη κοντά στο σπίτι του Δεσποτογιώργη. Σε πρώτο επίπεδο η βοηθητική δεξαμενή για το καθάρισμα του νερού.

Πιν. 37β. Κουρούνες: συγκρότημα από δύο πεταλόσχημους ανεμομύλους κοντά στο δρόμο προς το Νοφαλιά.

Πιν. 38α: Νοφαλιάς: δυτική όψη του πεταλόσχημου ανεμομύλου κοντά στον παλιό δρόμο του Αμυγδαλιά.

Πιν. 38β: Νοφαλιάς: ο οδοντωτός τροχός από τον δεύτερο, γκρεμισμένο μύλο στον παλιό δρόμο του Αμυγδαλιά.

Πιν. 39: Νοφαλιάς: εσωτερικό και μηχανισμός του μύλου στο δρόμο του Αμυγδαλιά.

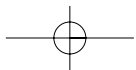
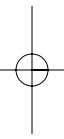

Πιν. 40α: Νοφαλιάς: λεπτομέρεια της πίσω στήριξης του αξονιού στον μύλο του πιν. 28.

Πιν. 40β: Νοφαλιάς: η απάνω πέτρα από τον κατεστραμμένο μύλο του πιν. 29β, από κομμάτια πωρολίθου συγκολλημένα με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και σφιγμένα με διπλή σιδερένια στεφάνη.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΝΟΦΑΛΙΑΣ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ»
ΤΗΣ Μ. ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2006
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ»
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΝΕΑΠΟΛΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ